

აგთანდილ ნიკოლეიშვილი

**დავით შერეთელი
(სხვობითობა)**

**ქუთაისი
2011**

წინამდებარე გამოცემით მკითხველს პირველად წარედგინება წიგნი, რომლის მეშვეობითაც ნათელი წარმოდგენა შეეძლება „თერგდალეულთა“ დიდი თაობის ერთ-ერთი მოკრძალებული და უსამართლოდ მიეწყებული წარმომადგენლის, აკაკი წერეთლის უფროსი ძმის, 1878-81 წლებში ოსმალეთის იმპერიის ოთხსაუკუნოვანი ბატონობისაგან ახლად განთავისუფლებული მაჭახლის სეოზის საპოლიციო უზნის უფროსის - დავით წერეთლის (1832-1902 წწ.) ლიტერატურულ და საზოგადოებრივ მოღვაწეობაზე.

დავით წერეთლის ცხოვრებისა და შემოქმედებისადმი მიძღვნილ მონოგრაფიულ გამოკვლევასთან ერთად, წიგნში ასევე შეტანილია როგორც იმეამინდელ პრესაში გამოქვეყნებული მწერლის მატერიალური და პუბლიცისტური ნაწარმოებები, ისე მის არქივებში დაცული უცნობი ნაწერებიც, რითაც კიდევ უფრო ფართოდ წარმოჩინდება ამ მრავალმხრივი მოღვაწისა და გულმხურვალე მამულიშვილის ღვაწლი ჩვენი კულტურის ისტორიაში.

რედაქტორი რეზო ჭიჭინაძე

რეცენზენტები: ასოც. პროფ. ნესტან კუტივაძე
ასოც. პროფ. ლუკა ღვალისაძე

ISBN978-9941-432-22-4

© აკაკი წერეთლის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა

ქუთაისი, 4600, თამარ მეფის 59. ტელ.: 4 00 21
E-mail: atsuhp@atsu.edu.ge

რედაქტორისაბან	5
დავით წერეთელი (სსპიტორელი)	7
წინათქმა	7
ცხოვრების გზა	8
მინიატურული ჟანრის პრობაული ნაწარმოებები	15
კორესპონდენციები და პუბლიცისტური წერილები	23
დავით წერეთელი და „ოსმალის საქართველო“	30
გამოუქვეყნებელი ნაწერები	59
დავით წერეთლის შემოქმედება	69
ა) პუბლიკაციები	69
დ. საჩხერე მარგის 19-ს	69
დ. საჩხერე მარგის 19-ს (გაგრძელება)	71
ჩერქეზი ქალი	74
შენიშვნა უფ. სხეიტორელისთვის (შემოკლებით)	77
საჩხერიდან გვაცნობებს უფ. სხეიტორელი	79
ძველებური ამბები: მახვილაძე	80
თუში	81
ძველებური ამბები: გივი ამილახვარი და იმის მოურავი	82
გურული	83
ახირებული მომჩივარი	83
ძველებური ამბები: ლანდია ხურო	84
ბატონები	86
იმერული ქუდი	87
უფ. დ. წერეთელი გვაცნობებს	90
ჩვენ მივიღეთ შემდეგი შენიშვნა უფ. სხეიტორელისაგან	90
ძველებური ამბები: ბაქრაძის ქერივი	91
„დროების“ კორესპონდენცია	92
საჩხერე, 26 დეინობისთვე	93
არხეოლოგიური სახარება	93
წერილი რედაქტორთან	95
ერთ ჩვენებურს ყმაწვილს კაცს	97
უფ. დ. რ. წერეთელი გვწერს	97

ძელებური ამბავი: უკანასკნელს გურიის მთაყარს	98
დ. საჩხერიდამ 18 თებერვალს	98
ნარევი	100
ჩვენ მივიღეთ იმერეთიდან, უფ. სხვიტორელისაგან.....	101
საჩხერე 25 აგვისტოს	103
უფ. სხვიტორელისაგან მოგვივიდა	104
გემო-იმერეთი დეკემბრის 2-ს	104
ბათუმი 25 სექტემბერს	109
მაჭახელა 8 ნოემბერს	110
მაჭახელა (ერთის თვალის გადაღება).....	112
მაჭახელა 4 დეკემბერს	115
მაჭახელა 3 დეკემბერს	117
მაჭახელა.....	118
მიზეზი ბათუმის ქართველების გარდასახლებისა (წერილი მაჭახელიდან).....	121
მიზეზი ბათუმის ქართველების გარდასახლებისა (დასასრული)..	125
მაჭახელი 27 თიბათვეს	127
მაჭახელი 2 სექტემბერს.....	130
ქართველთ მონასტრები უცხოეთში	132
ჩენი ძველი და ახალი ეკლესიები.....	136
ბ) გამოუქვეყნებელი ნაწერები	138
დღიური №3	138
დღიური №4. ბიოგრაფია (თარეხი) გენერალ მაიორის შერიფ-ბეგ ხიმშიაშვილის (თარეხი) თავგასადავალი	143
ანდაზები ამიის ხალხისა და ოსმალთს მუსულმანებთა. ოსმალური ანდაზები.....	149
რეზიუმე რუსულ ენაზე	162
ავთანდილ ნიკოლეიშვილი: ბიოგრაფიული მონაცემები	166
ავთანდილ ნიკოლეიშვილის წიგნები	169

რედაქტორისაგან

აკაკი წერეთლის უფროსი ძმა — დავითი ქუთაისში სწავლობდა. რვა წლით იყო აკაკიზე უფროსი და წესით და რიგით რვა წლით ადრე უნდა დაეხურა კლასიკური გიმნაზიის სრული კურსი, მაგრამ მამა როსტომ წერეთელმა გიმნაზიიდან გამოიყვანა და ქართველ გრენადერთა პოლკში ჩარიცხა უშუალოდ კავკასიის მეფისნაცვლის დახმარებით და განკარგულებით, რათა ვაჟის სამხედრო კარიერისათვის გაეკაფა გზა, რასაც მიაღწია კიდევ ნაწილობრივ. დავითმა სამხედრო სამსახურშიც გამოიჩინა თავი და არაერთი ჯილდო, მადლობა დაიმსახურა ერთგულებისა და თავდადებისათვის. ექვსი-ოდე წლით შერჩა ადმინისტრაციულ სამსახურს აჭარაში, კერძოდ — მაჭახელაში და მალევე შეუდგა ლიტერატურულ-პუბლიცისტურ მოღვაწეობას იწერდა ზეპირსიტყვიერების ნიმუშებს და „სხვიტორელის“ ფსევდონიმით აქვეყნებდა ქართულ პერიოდულ პრესაში, — უფრორე გაზეთ „დროებაში“, სხვაგანაც. ჟურნალისტურ მოღვაწეობას მწერლობასაც უფარდებდა, თუმცაღა პროფესორ ავთანდილ ნიკოლეიშვილის მოსაზრებით, „დავით წერეთელს ლიტერატურული საქმიანობა თავისი ცხოვრების მნიშვნელოვან ნაწილად არასოდეს გაუხდია და ამ მიმართულებით განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი და ფასეული არაფერი შეუქმნია.“

დაფუძემდებით: ფსევდონიმი „სხვიტორელიც“ არაფერს ეუბნება, სრულიად უსამართლოდ, ქართველ მკითხველს და იგი — „სხვიტორელი“ — არ არის შეტანილი ფსევდონიმების სიაში (ავტორი გ. მიქაძე), რომელიც ფრიად საეჭვო და უნიჭო ფსევდონიმებით, მეტასახელებით და გაურკვეველი ინიციალებით არის საცხე-

დავით წერეთელი ჩვენი კულტურისა და მწერლობის ისტორიის არეალში პატარა ძმის — დიდი აკაკის ჩრდილში დარჩა და დაიკარგა.

სამწესაროდ, მისი ლიტერატურულ-ჟურნალისტური და საზოგადოებრივი დევნილი დღეებდე არაა შესწავლილი და სათანადოდ დაფასებული. არადა, როგორც დ წერეთლის ცხოვრებისა და მოღვაწეობისადმი მიძღვნილი წინამდებარე პირველი მონოგრაფიული ნარკვევიდანაც თვალნათლივ ჩანს, უსამართლოდ მივიწყებული ამ უპრეტენზიო მამულიშვილის „მოკრძალებული შემოქმედებითი შემკვიდრეობა ნამდვილად იმსახურებს მეტ ყურადღებასა და სათანადო ადგილის მიჩენას ჩვენი კულტურის ისტორიაში“ (ავთ. ნიკოლეიშვილი).

ამ სიტყვების სიმართლეში იოლადა დაერწმუნდებით, თუ დავით წერეთლის (სხვიტორელის) შემოქმედების ნიმუშებს — ისინი ავთანდილ ნიკოლეიშვილის ნაშრომს თან ახლავს — გადავიკითხავთ. ესენია: „კმარა“, „ჩერქეზის ქალი“, „ძველებური ამბები“, „მასვილაძე“, „თუშო“, „გივი ამილახვარი და იმისი მოურავი“, „გურული“, „ახირებული მოძიგარი“ და სხვა დასასვლელადი ნაწარმოებები უთუოდ მცირედი ნაწილია დიდი, ვრცელი შემოქმედებისა და სასურველია, შეიძლება აუცილებელიც, დავით წერეთლის (სხვიტორელის) ნაწარმოებთა სრული კრებულის გამოცემა.

წიგნი, დარწმუნებული ვარ, „აღმოჩენა“ იქნება თავგადაკლული ქართველი მკითხველისათვის და მივიწყებული ავტორის ერთგვარი რეაბილიტაციაც შედგება.

რეზო ჯეიშვილი

დავით წერეთელი (სხვიტორელი)

წინათქმა

აკაკი წერეთლის უფროსმა ძმამ — დავით როსტომის ძე წერეთელმა, რომელიც თავისი დროის ქართველი საზოგადოებისათვის ცნობილ საზოგადო მოღვაწეს წარმოადგენდა, მწერლობაშიც ცადა ბედი. გარდა XIX საუკუნის 70-80-იანი წლების ქართულ პრესაში გამოქვეყნებული მხატვრული და პუბლიცისტური ტექსტებისა, ამ გულმხურვალე პატრიოტის შემოქმედების ერთი ნაწილი — სხვადასხვა სახის ჩანაწერები, ხალხური ზეპირსიტყვიერების ნიმუშები, უცხოელ მწერალთა ნაწარმოებების მხატვრული თარგმანები — მუზეუმებშია დაცული და უცნობი თვით სპეციალისტებისთვისაც კი.

არადა ქართული მწერლობის ამ უპრეტენზიო წარმომადგენლის შემოქმედება ასეთ სრულ უგულვებელყოფას ნამდვილად რომ არ იმსახურებს, ამას თუნდაც ის ფაქტიც ადასტურებს, რომ გარკვეული დროის განმავლობაში „ძველებური ამბების“ რუბრიკით გამოქვეყნებული მისი რამდენიმე მინიატურა აკაკის დანერვილი ეგონათ და დიდი მწერლის ტომეულებშიც კი იყო შეტანილი.

ხოლო დავითის ერთ-ერთი მინიატურის ნაკითხვით აღფრთოვანებულ ილია ჭავჭავაძეს აკაკისთვის საგანგებოდაც კი უთხოვია მისი ძმის გაცნობა.

სამწუხაროდ, დავით წერეთელს ლიტერატურული საქმიანობა თავისი ცხოვრების მნიშვნელოვან ნაწილად არასოდეს გაუხდია და ამ მიმართულებით განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი და ფასეული არაფერი შეუქმნია. თუმცა, როგორც უკვე ითქვა, მისი მოკრძალებული შემოქმედებითი მემკვიდრეობა ნამდვილად იმსახურებს მეტ ყურადღებასა და სათანადო ადგილის მიჩენას ჩვენი კულტურის ისტორიაში.

წინამდებარე ნაშრომი ჩვენი ლიტერატურათმცოდნეობის ამ ხარვეზის შევსების ცდას წარმოადგენს. იმისათვის, რომ დაინტერესებულ მკითხველს უფრო ნათელი წარმოდგენა შეექმნეს ამ

უჩინარი და უპრეტენზიო მოღვაწის წვლილზე ჩვენი მწერლობისა და კულტურის ისტორიაში, წიგნში არა მარტო პრესაში გამოქვეყნებულ მის ნაწერებს მოვუყარე თავი, არამედ მუზეუმებში დაცულ სხვადასხვა სახის ჩანაწერებსა და თავად დ. წერეთლის მიერ მაჭახლის ხეობასა და ჩვენი ქვეყნის ცალკეულ ადგილებში შეკრებილი ფოლკლორული მასალების ნაწილსაც. რაც შეეხება მხატვრულ თარგმანებს, მათი მეცნიერული შესწავლა და გამოცემა ამომავლოდ გასაკეთებელი საქმეა.

ცხოვრების გზა

დავით წერეთელი დაიბადა 1832 წლის 20 მაისს საჩხერის რაიონის სოფელ სხვიტორში მამამისის როსტომ წერეთლის სასახლეში. 1850 წელს სწავლის გასაგრძელებლად იგი მიუბარებიათ ქუთაისის კლასიკურ გიმნაზიაში, მაგრამ სამი წლის შემდეგ სასწავლებლიდან გამოუყვანიათ და სამხედრო სამსახურში გასამწესებლად ჩაურიცხავთ ქართველ გრენადერთა პოლკში, რომელიც იმხანად ალბულახში (დღევანდელი თეთრი წყარო) იყო დაბანაკებული.

ეს ამბავი ასე მომხდარა: დავითის მამას - როსტომს ქუთაისში სტუმრად სწევია კავკასიის მეფისნაცვალის მიხეილ ვორონცოვი. ვორონცოვს, დავითი რომ დაუნახავს, აღტაცებულებს წამოუძახნია: — აი, ახალგაზრდა კაცი, რომლისგანაც ჩინებული სამხედრო დადგებაო! — და როსტომისთვის იქვე შეუთავაზებია შვილის ჩარიცხვა ერევნის სამხედრო პოლკში. როსტომს ეს ამბავი მაინცადამაინც არ სიამოვნებია, მაგრამ რაღას იზამდა და მეფისნაცვლისთვის ერევნის ნაცვლად შვილის ქართველ გრენადერთა პოლკში ჩარიცხვა უთხოვია, რაზეც ვორონცოვი სიამოვნებით დათანხმებულია (გ. შარაძე, აკაკი წერეთელი. ცხოვრება, მოღვაწეობა, შემოქმედება, წიგნი პირველი, 2006 წ. გვ. 109).

ქართველ გრენადერთა პოლკი, სადაც დავითი 1853-69 წლებში მსახურობდა, იმხანად ალბულალში იდგა. მიუხედავად იმისა, რომ სამხედრო სამსახურში ყოფნის პერიოდში დავითმა საკმაო წარ-

მატებებს მიაღწია და დაკისრებულ მოვალეობათა შესრულებისას გამოვლენილი მამაცობისათვის პოლკის ხელმძღვანელობისაგან არაერთი სამხედრო ჯილდო ჰქონდა მიღებული, იგი პრინციპულად მაინც ვერ ეგუებოდა ჯარისკაცული ცხოვრების წესს, რის შესახებაც პირდაპირ და დაუფარავად წერდა კიდეც აკაკისთვის გამოგზავნილ ერთ-ერთ წერილში: „აქ მეგობარი მაშინ გაგხდება, როდესაც ლოთი ხარ, შენ მისი „საბუტილნიკი“ ხარო.“

სამხედრო სამსახურში დავითის ყოფნას მისი ახლობელი ადამიანებიც ეწინააღმდეგებოდნენ. ამ თვალსაზრისით ყველაზე მეტ აქტიურობას პირველ ყოვლისა აკაკი იჩენდა, რომელიც დედისა და ძმისადმი გაგზავნილ წერილებში აშკარად გამოხატავდა უკმაყოფილებას სამხედრო სამსახურში დავითის ყოფნის გამო. მაგალითად, 1859 წლის 8 დეკემბერს დედისადმი მიწერილ ბარათში პოეტი ამასთან დაკავშირებით ყოველგვარი მიკიბვ-მოკიბვის გარეშე წერდა: „დავითის საქმე ძალიან მანუხებს. ნეტავი ერთი კვირე აქ მოიყვანა, ნახოს და თვითვე შეიტყოს რა შემცდარია. ნეტავი ვიცოდე, რათ არ გამოდის ასტავკაში. თქვენგანაც მიკვირს, რა დაგიჟინიათ სამსახური. ან რა გგონიათ? გინდ პრაპორშჩიკი. ყოფილა, გინდ კაპიტანი, სულ ერთია, ღმერთმანი. ერთ ჯიბეში თუ ფული გიდევს, მაშინ ხარ ლენერალი და თუ ორივეში, მაშინ კიდევ მეტი. ჭეშმარიტად გასაკიცხ მდგომარეობაში არის. ვისთვის იკლავს თავს? უსარგებლო კაცია ოჯახისთვისაც და მომავლისთვისაც, სანამ მაგ თანამდებობაშიდ არის. გამოვიდეს, თვალი გაახილოს, ოჯახს ხელი მოჰკიდოს, კაცობა ქნას. მაშინ უწოდებენ კაცათ, თორემ ტრუპკები და ეპოლეტი სულ მასხრობა არის... თითონ მისთვის მინდოდა მომენერა წიგნი, მაგრამ ის იმას ვერ იფიქრებდა, თუ ჩემი რჩევა სიყვარულის ნაყოფი იქნებოდა და სულ სხვებ მიიღებდა“ (ა. წერეთელი, თხზ. სრული კრებული თხუთმეტ ტომად, ტ. XV, 1963 წ. გვ. 16).

სამხედრო სამსახურში დავითის ყოფნას აკაკიმ იგივე შეფასება უფროსი ძმის – ილიკოსადმი 1861 წლის 30 მარტს გაგზავნილ წერილშიც მისცა: „...ერთი შენც იფიქრე მისი მდგომარეობა, რისთვის იკლავს თავს, ჭკვიანი რომ არ იყოს, კიდევ იტყვის

კაცი" (ა. წერეთელი, მითითებული ტომი, გვ. 30).

აკაკი არა მარტო ოჯახის წევრებისათვის გაგზავნილ წერილებში გამოთქვამდა აშკარა უკმაყოფილებას სამხედრო სამსახურში მისი უფროსი ძმის ყოფნის გამო, არამედ თავად მისთვის მიწერილ ბარათებშიც. მაგალითად, დავითისათვის გაგზავნილ ერთ-ერთ წერილში პოეტი მას დაბეჯითებით ურჩევდა, სამხედრო სამსახურისთვის თავი სასწრაფოდ დაენებებინა და ოჯახს დაბრუნებოდა. ნათქვამისათვის მეტი დამაჯერებლობის მისაცემად დავიმოწმებ ფრაგმენტს ხსენებული წერილიდან: „...უმჯობესია ვასტავკა მისცე, გამოხვიდე და ეგ ძვირფასი, მდაბალ ხარისხში მიღებული ხარისხი გამოიტანო შეუგინებლად. რალა ჩინი ეჭირება მაგ შენს ღირსებას. წვალობს, შენ გელის აქ დაგვირგვინებული ოჯახი და მოელის შენგან დაქორწინებასაც“ (ა. წერეთელი, მითითებული ტომი, გვ. 41).

მიუხედავად იმისა, რომ დამოწმებულ წერილს მხოლოდ დაწერის თვე და რიცხვი — 30 ნოემბერი — უზის, შინაარსის მიხედვით მაინც ხდება შესაძლებელი მისი დაწერის წელიც — 1863 — რომ განისაზღვროს; კერძოდ, როგორც წერილშია აღნიშნული, ხსენებული ბარათი ძმისთვის აკაკის სამხედრო სამსახურში მისი ყოფნის ათი წლისთავზე მიუწერია. დავითი კი, როგორც ცნობილია, სამხედრო სამსახურში 1853 წელს ჩაირიცხა.

სამხედრო სამსახურში დავითის ყოფნას აკაკი უპირველეს ყოვლისა იმიტომაც ეწინააღმდეგებოდა, რომ ამით მისი ძმა, უნდოდა მას ეს თუ არა, საკუთარი სამშობლოს დამპყრობ-დამმონებელი ქვეყნის იმპერიული ინტერესების განმტკიცებას ახმარდა ძალასა და ენერგიას.

ქართველ გრენადერთა პოლკში დ. წერეთელი 1869 წლამდე დარჩა. სამხედრო სამსახურიდან გამოსვლის შემდეგ, ხანმოკლე პერიოდის განმავლობაში, იგი იმერეთში მომრიგებელი შუამავლის თანამდებობაზე მუშაობდა, მერე კი სამსახურს თავი დაანება და მშობლიურ სოფელში დაბრუნდა.

ამ დროიდან მოყოლებული, დ. წერეთელი აქტიურად შეუდგა როგორც შემოქმედებით საქმიანობას, ისე ხალხური ზეპირსიტყვიერების ნიმუშების, ძველი ხელნაწერებისა და საქართველოს ის-

ტორიასთან და არქეოლოგიასთან დაკავშირებული სხვადასხვა სახის მასალების შეგროვებას. 1875-1882 წლებში მისი მოთხრობები, პუბლიცისტური წერილები და კორესპონდენციები სისტემატურად იბეჭდებოდა ქართულ პრესაში, რაშიც აქტიურ დახმარებას უწევდა აკაკი წერეთელი.

ნათქვამის დასტურად დავიმოწმებ ფრაგმენტს აკაკის მიერ დავითისთვის გაგზავნილი ერთ-ერთი წერილიდან: „შენი წერილები, ე. ი. ნაწერები, შენახული მაქვს და დროს ველი, რომ დავბეჭდო. რეაქციაში უსიამოვნოთა ვარ და არ დავდივარ. გადავსცემ კი, რომ გამოგიგზავნონ გაზეთი“ (ა. წერეთელი, მითითებული ტომი, გვ. 41).

დავითისა და აკაკის ამგვარი ურთიერთობა არა მარტო იმ ფაქტით იყო განპირობებული, რომ ისინი დედამამშვილური სიყვარულით იყვნენ ერთმანეთთან დაკავშირებულნი, არამედ იმითაც, რომ მათ ურთიერთობას მსოფლმხედველობრივი თანამოაზრობაც ედო მკვიდრ საფუძვლად.

ამასთან დაკავშირებით საინტერესო ცნობებს ვხვდებით ძმების თანამდროვეთა მოგონებებში. მაგალითად, დავითის შვილი ვასილი მამისა და ბიძის მეგობრული შეხვედრების ამბავს, სადაც საუბრის უმთავრეს საგნად ქართველი ხალხის საჭირობოროტო ეროვნულ პრობლემებზე მსჯელობა იყო ქცეული, ერთგან შემდეგნაირად იგონებს: „აკაკის თითქმის ყოველდღე ვხვდავდი როგორც ჩემსას, ისე ახლობელთა ოჯახებშიც. ერთ საღამოს ძია აკაკი იყო ჩვენსა — სხვიტორში (1900-1901 წ.). მაშინ მამაჩემი ცოცხალი იყო. აკაკი კარგ გუნებაზე იყო. დიდხანს საუბრობდნენ ორივე ძმა. საუბრის საგანი იყო გამარუსებელი პოლიტიკა და შავრაზმული მოქმედება „პოპეჩიტელის“ იანოვსკისა და მღვდლის ვოსტორგოვისა. მე გვერდით ვუჯექი და სულგანაბული ვუსმენდი ამ ფრიად სერიოზულ საუბარს“ (ლიტერატურული მატრიანე, ნიგნი 3-4, 1942 წ. გვ. 138).

1877-78 წლებში დავითმა მონაწილეობა მიიღო რუსეთ-თურქეთის ომში, ომის დამთავრების შემდეგ კი, 1878-81 წლებში, ოსმალეთის იმპერიის ოთხსაუკუნოვანი ბატონობისაგან ახლად განთავისუფლებულ და დედასამშობლოს შემოერთებულ მაჭახლის

ხეობაში მუშაობდა საპოლიციო უბნის უფროსად. მაჭახელაში სამსახურის პერიოდში დ. წერეთელი გაზეთ „დროებაში“ სისტემატურად აქვეყნებდა წერილებს იქაურთა ყოფის შესახებ, აგროვებდა ე. წ. „ოსმალის საქართველოსთან“ დაკავშირებულ საინტერესო ინფორმაციებსა და ზეპირსიტყვიერების ნიმუშებს.

1879 წელს დავითმა ცოლად შეირთო ქართლელი თავადისა და სამხედრო პირის – მიხეილ ციციშვილის ასული მარიამი. მიხეილი 1860-იან წლებში „ნუხაში (ქალაქია აზერბაიჯანში – ა. ნ.) მაზრის უფროსად მსახურობდა, შემდეგ კი ცხოვრობდა თავის საგვარეულო სოფელ ხვედურეთში. მარიამს ჰყავდა მდიდარი და შეძლებული ძმებიც. მათ შორის, ილია ჭავჭავაძის ქვისლს – ლევან ციციშვილს ჰქონდა მამულები არაშენდაში, ხევსურეთში, სახლები – თბილისში და ავჭალაში“ (გ. შარაძე, აკაკი წერეთელი. ცხოვრება, მოღვაწეობა, შემოქმედება, 2006 წ. გვ. 207).

თავად მარიამი დავით წერეთელზე მისი დაქორწინების ამბავს შემდეგნაირად იხსენებდა: „წერეთლები ქართლში ხშირად გადმოდიოდნენ და იქაურ ოჯახებს ემოყვებოდნენ. აკაკის ძმა დავითიც, – ჩემი მეუღლე, – ქართლში წამოსულიყო ახალგაზრდობისას საცოლის მოსაძებნად. დავითს პირველად უნდა შეერთო ციციშვილის ქალი ნინო. ერთხელ ქართლში ვიყავით დაპატიჟებული იასონ ციციშვილთან. იქ გავარდა ხმა: ამა და ამ ქალს წერეთელი ირთავსო. ის ქალი – ნინო დავითს არ მოსწონებია. შემდეგ იასონ ციციშვილმა მოიპატიჟა დავითი. ის იქ გავიცანი პირველად. იმ დროს მე გათხოვება ფიქრადაც არ მქონდა. საზღვარ-გარეთ მინდოდა წასვლა. ეს იყო 1877 წელს. მაშინ დაბრუნდნენ საზღვარგარეთიდან მაშეკო წერეთელი, ოლიმპიადა წერეთელი, ოლგა გურამიშვილი, კატო ნიკოლაძე, ბოცია ზემიანსკაია და სხვები. მეც იმათი გავლენით მინდოდა წასვლა საზღვარგარეთ. იქ, ქართლში, დავითის მეგობარი იყო ბესარიონ კლეისტი, მისი ამხანაგი პოლკიდან. იქ გადაწყდა ჩემი გათხოვება და მეორე დღეს დამწერეს ჯვარი, ჩემი სურვილის წინააღმდეგ. მაშინ ხომ გათხოვების საქმეს მშობლები წყვეტდნენ. ჩვენ ხმა არ გვქონდა.

გათხოვების შემდეგ სხვიტორში წამიყვანეს. აქ დამხვდა ჩემი დედამთილი ეკა, ანა – ჩემი მული, და ანეტა – აკაკის დისწული.

ვცხოვრობდით როსტომ წერეთლის სასახლეში. როსტომი ერთი წლის მკვდარი იქნებოდა, მე როცა მოვედი, მგლოვიარედ იყვნენ“ (აკაკის ძმის – დავით წერეთლის მეუღლის – მარიამ ციციშვილის მოგონება, ჩაინერა გ. აბზიანიძემ. ლიტერატურული მატრიანე, ნიგნი 3-4, 1942 წ. გვ. 7).

დავითსა და მარიამს ოთხი შვილი შეძენიათ. სამწუხაროდ, მათგან ცხოვრების ასპარეზზე გამოსვლა მხოლოდ ერთ მათგანს – ვასილს დასცალდა, დანარჩენი სამი კი ადრეულ ასაკში გარდაიცვალა. ვასილმა უმაღლესი საინჟინრო განათლება ბელგიაში მიიღო, სამშობლოში დაბრუნდა და გარდაცვალებამდე (1962 წ.) ჯერ თბილისში მუშაობდა თავისი სპეციალობით, შემეგ კი ჭიათურაში. ვასილის ბიოგრაფია შთამომავლობისათვის მნიშვნელობას იმითაც იძენს, რომ მას ძალზე თბილი და ახლო ურთიერთობა აკავშირებდა ბიძასთან – აკაკი წერეთელთან (ამასთან დაკავშირებით იხ: გ. შარაძე, აკაკი წერეთელი. ცხოვრება, მოღვაწეობა, შემოქმედება, ნიგნი პირველი, 2006 წ. გვ. 128-130).

დავით წერეთლის საზოგადოებრივი ღვაწლის შეფასების დროს განსაკუთრებული მნიშვნელობა უნდა მივანიჭოთ იმ აქტიურობას, რომელსაც იგი ჩვენი ქვეყნის ისტორიასთან დაკავშირებული მასალებისა და ძველი ხელნაწერების შეგროვების მიმართულებით იჩენდა. დ. წერეთლის საქმიანობის ამ მხარის ასეთ შეფასებაში გადაჭარბებული რომ არაფერია, ამის დამადასტურებელი დოკუმენტები საკმაოდ მრავლად მოიპოვება სხვიტორისა და ბათუმის მუზეუმებში დაცულ მწერლის ხელნაწერებში.

ნათქვამის დასტურად აქ „ქართლის ცხოვრების“ ახალი, მანამდე უცნობი, ის ხელნაწერი მინდა დავასახელო, რომელსაც კ. გრიგოლიამ მიაკვლია დ. წერეთლის ოჯახში. მწერალს იგი ქართლის სოფელ ხვედურეთში უნახავს მისი სიმამრის – მიხეილ ციციშვილის სახლში. დავითს ხელნაწერისადმი ისეთი დიდი ინტერესი გამოუჩენია, რომ მასპინძელს ის მისთვის საჩუქრად უსახსოვრებია. ასე აღმოჩნდა XVIII საუკუნის ბოლოს გადანერვილი „ქართლის ცხოვრების“ ეს უცნობი ხელნაწერი დ. წერეთლის ოჯახში.

იმის დასტურად, „ქართლის ცხოვრებით“ დ. წერეთლის ამგვარი დაინტერესება შემთხვევით მოვლენას რომ არ წარმოადგენდა

და იგი საკმაოდ ღრმადაც იყო გარკვეული საქართველოს ისტორიის საკითხებში, აქ 1881 წელს მის მიერ შედგენილ წერეთლებისა და აბაშიძეების (თავისი მშობლების წინაპართა) გენეალოგიური ტაბულაც მინდა დავასახელო (იხ: გ. აბზიანიძე, ქართველი კლასიკოსები, 1950 წ. გვ. 193). როგორც ტაბულისთვის თანდართული შესწორებებითა და შენიშვნებით დასტურდება, დავითი ხსენებული ტაბულის შედგენას განსაკუთრებული პასუხისმგებლობით მოკიდებია და მისთვის სრულყოფილი სახის მისაცემად საკმაოდ დიდი სამუშაო შეუსრულებია.

დავით წერეთელი გარდაიცვალა 1902 წლის ორ მაისს. გაზეთ „ივერიის“ 1902 წლის 5 მაისის ნომერში გამოქვეყნებული სამგლოვიარო განცხადებით, გარდაცვლილის ოჯახი ამ სამწუხარო ფაქტს საზოგადოებას შემდეგნაირად აუწყებდა: „კნენა მარიამ მიხეილის ასული წერეთლისა, თავადნი პოდპორუჩიკი როსტომ და ვასილ დავითის ძენი, აკაკი როსტომის ძე და ანნა როსტომის ასული წერეთლები გულითადი მწუხარებით აუწყებენ ნათესავთა და ნაცნობთ გარდაცვალებასა პირველი ძვირფას მეუღლისა, მეორენი მამისა და მესამენი ძმისა თვისისა თავ. დავით როსტომის ძის წერეთლისასა და სთხოვენ დაესწრონ მიცვალებულის გამოსვენებას დაბა საჩხერიდგან სოფ. კვერეთში სამამაპაპეულო აკლდამაში დასაკრძალათ, მაისის რვას, ოთხშაბათს, დილის ათ საათზედ.“

როგორც საფლავის გაჭრის დროს გაირკვა, იმ ადგილზე, სადაც დავითი დაასაფლავეს, მანამდე მამამისის – როსტომ წერეთლის ძმა – დავითი ყოფილა დაკრძალული. ამ ამბის საფუძველზე აკაკის ძმის საფლავზე წარსანერად ასეთი ეპიტაფია დაუნერია:

ორი დავით როსტომის ძე –
ერთი ბიძა და ძმის წული,
ერთ საფლავში მოვიქცით
წერეთლები დამარხული.
ალბათ თურმე ეგ ყოფილა
ცა და ქვეყნის ღვთის განგება
და ორივეს ერთად გვითხრან
საუკუნო განსვენება.

მინიატურული ჟანრის პროზაული ნაწარმოებები

დღეს უკვე ყოველგვარი დაეჭვების გარეშეა გარკვეული, რომ XIX საუკუნის 70-იან წლებში გაზეთ „დროებაში“ სხვიტორელის ფსევდონიმით გამოქვეყნებული მოთხრობებისა და წერილების ავტორი იყო არა აკაკი, არამედ მისი უფროსი ძმა დავით წერეთელი. მიუხედავად იმისა, რომ ხსენებული ტექსტები აკაკის არც მის მიერ შედგენილი საკუთარი ქმნილებების ნუსხაში შეუტანია ოდესმე და არც თავის წიგნებში დაუბეჭდავს, 1925 წელს გამოცემულ აკაკის რჩეული ნაწერების პირველ ტომში მისმა შემდგენლებმა გაზეთ „დროებაში“ სხვიტორელის ფსევდონიმით გამოქვეყნებული „ძველებური ამბების“ რამდენიმე ნიმუში მაინც შეიტანეს, რადგანაც, ხსენებული ტომის გამომცემელთა მტკიცებით, „სხვიტორელი ერთი მრავალ ფსევდონიმთაგანი იყო ა. წერეთლისა“ (ა. წერეთელი, დასახელებული გამომცემა, გვ. 339).

ამ გაუგებრობას ფარდა ერთ-ერთმა პირველმა გიორგი აბზიანიძემ ახადა 1944 წელს გაზეთ „ლიტერატურა და ხელოვნების“ 14 და 21 აპრილის ნომრებში გამოქვეყნებულ წერილში — „ვის ეკუთვნის მოთხრობა „ჩერქეზის ქალი?“ იმის გათვალისწინებით, რომ გაზეთ „დროების“ 1875-78 წლების ნომრებში „სხვიტორელის ფსევდონიმით გამოქვეყნებული წერილები და მოთხრობები თავისი ხასიათით არ უდგება აკაკის წერის მანერას,“ მკვლევარმა ყოველგვარი დაეჭვების გარეშე დაასკვნა, რომ ხსენებული ტექსტების ავტორი არა აკაკი, არამედ მისი უფროსი ძმა — დავით წერეთელი იყო.

აღნიშნული საკითხის გასარკვევად გ. აბზიანიძე დ. წერეთლის მეუღლესაც შეხვედრია საგანგებოდ და მისგან ასეთი განმარტება მიუღია: „ჩერქეზის ქალი“ და სხვიტორელის ფსევდონიმით მოთავსებული წერილები, მოთავსებული „დროებაში,“ ეკუთვნის ჩემს ქმარს დავით როსტომის ძე წერეთელს, აკაკის უფროს ძმას. ჩერქეზის ქალის შინაარსი არაერთხელ მოუყოლია ჩემთვის სახლში. ასე უთქვამს: ჩერქეზის ქალი როცა დავწერე, პირველად ნავუკითხე ჩემს სიძეს ალექსანდრე ვამეხის ძე დადიანს. მან მირჩია

დამებეჭდა. ილია ჭავჭავაძესაც ძალიან მოსწონებოდა, აკაკისათვის ეთქვა: გამაცანი შენი ძმავ" (გ. აბზიანიძე, ქართველი კლასიკოსები, 1950 წ. გვ. 206).

ხსენებული ტექსტების ავტორობის საკითხს ცოტა მოგვიანებით შალვა გოზალიშვილიც შეეხო და დავით წერეთლის პირად არქივში არსებული ხელნაწერების შესწავლის საფუძველზე კიდევ უფრო მეტად გაამყარა ზემოთ აღნიშნული მოსაზრების სიმართლე. კერძოდ, დ. წერეთლის ხელით დანერილ ავტოგრაფში — „ჩემი სტატიები გაზ. „დროებაში“ 1875 წელს, სხვიტორელის ფსევდონიმით“ კონკრეტულად იყო ჩამოთვლილი ის ფელეტონები, სტატიები და კორესპონდენციები, რომლებიც XIX საუკუნის 70-იან წლებში ჰქონდა მას გამოქვეყნებული იმდროინდელ პრესაში (დანვრილებით იხ: შ. გოზალიშვილი — დავით წერეთელი — სხვიტორელი (ფსევდონიმ სხვიტორელის საკითხისათვის), „მნათობი," 1947 წ. №5, გვ. 190-194).

ფსევდონიმ სხვიტორელის ხელმოწერით დასტამბული ტექსტების ავტორი რომ ნამდვილად დ. წერეთელი იყო, ამას გაზეთ „ივერიის“ 1888 წლის 149-ე ნომერში „ახალი ამბების“ რუბრიკით გამოქვეყნებული ეს ცნობაც თვალნათლივ ადასტურებს: „როგორც შევიტყვეთ, თავ. დავით წერეთელს, ადრე სხვიტორელის სახელით ცნობილს, დაუნერია მოთხრობა თბილისის იმერელთა და სომეხთა ცხოვრებიდან. ავტორს განზრახვა აქვს ამ მოკლე ხანში დაბეჭდოს ეს მოთხრობა.“

ყოველივე ზემოთქმული რომ აშკარა სიმართლეა და ფსევდონიმი სხვიტორელი ნამდვილად რომ არ ეკუთვნოდა აკაკის, ამას პოეტის მიერ გაზეთ „დროების“ რეაქტორისთვის — სერგეი მესხისთვის 1879 წელს გაგზავნილი წერილის ის ფრაგმენტიც ამტკიცებს, სადაც აკაკი ს. მესხს საყვედურს ეუბნება იმის გამო, რომ იგი სხვიტორელის წერილების გამოქვეყნებას აყოვნებდა: „რატომ სხვიტორელის კორესპონდენციებს... არ ბეჭდავ?“

თავისი ეროვნული მრწამსითა და საზოგადოებრივი თვალთახედვით დავით წერეთელი ქართველ „სამოციანელთა“ თანამოაზრე და აქტიურად მხარდამჭერი მოღვაწე იყო. ქართული კულტურის ისტორიაში მის მოკრძალებულ წვლილს ფასეულსა და

საყურადღებოს პირველ ყოვლისა სწორედ ეს მოვლენა ხდის, ლიტერატურული და საზოგადოებრივი საქმიანობის უმტკიცეს საფუძვლად ქცეული ერთგულება იმ ეროვნული პრინციპებისადმი, რომელთაც „თერგდალეულები“ ამკვიდრებდნენ თავიანთი დიდმნიშვნელოვანი შემოქმედებითი და პრაქტიკული მოღვაწეობით.

მართალია, დ. წერეთლის ლიტერატურული მემკვიდრეობისა და საზოგადოებრივი საქმიანობის მასშტაბები არსებითად ჩამოუვარდება ამ თაობის საქვეყნოდ ცნობილ წარმომადგენელთა ღვაწლსა და დამსახურებას, მაგრამ საქვეყნო ინტერესების დასაცავად უანგაროდ მოღვაწე ამ უჩინარ მამულიშვილს იმდენი რამ კი აქვს გაკეთებული, რომ მისი სახელი ნამდვილად არ იმსახურებს XIX საუკუნის მეორე ნახევრის ქართული მწერლობისა და კულტურის ისტორიიდან უკვალოდ გაქრობას.

დ. წერეთლის პუბლიკაციები პრობლემატიკის მიხედვით პირობითად სამ ნაწილად შეიძლება დავაჯგუფოთ: 1. პატარ-პატარა მოთხრობებად დანერილი ლეგენდარული ამბები და გონებრივი სიმახვილით გამორჩეული ეპიზოდები ჩვენი ქვეყნის ისტორიიდან — ხალხში ზეპირსიტყვიერი ფორმით გავრცელებულნი და მოარულ სიუჟეტებად ქცეულნი; 2. ისტორიული და ავტორის დროინდელი ქართული ყოფის ამსახველი პუბლიკაციები და ფოლკლორული ჩანაწერები; 3. ოსმალეთის იმპერიის ოთხასწლოვანი ბატონობისაგან ახლად განთავისუფლებულ და დედასამშობლოს შემოერთებულ ქართულ რეგიონებში, პირველ ყოვლისა კი მაჭახლის ხეობის სოფლებში, არსებული მდგომარეობის ამსახველი წერილები.

დავით წერეთლის ლიტერატურული შესაძლებლობანი ყველაზე მეტად „ძველებური ამბების“ რუბრიკით გამოქვეყნებულ ნოველისებურ ჩანაწერებში გამოვლინდა. ამ ტიპის მხატვრული ტექსტების შექმნას ჩვენს მწერლობაში ა. წერეთელმა დაუდო სათავე. აკაკისა და მისი ძმის ეს ნაწარმოებები სიუჟეტური სტრუქტურით იმდენად ჰგვანან ერთმანეთს, რომ მთლად შემთხვევითი მოვლენა არ ყოფილა, გარკვეული პერიოდის განმავლობაში ისი-

ნი აკაკის დანერვილ ქმნილებებად რომ მიიჩნიეს. მართალია, დ. წერეთლის ამ ნაწარმოებთა სიტყვიერი ოსტატობის დონე აკაკის ლიტერატურულ შესაძლებლობებს ვერ შეედრება, მაგრამ ამდაგვარი შეცდომის დაშვებისთვის დ. წერეთლის ხსენებული ტექსტი გარკვეულ საფუძველს, ვფიქრობ, მაინც იძლევიან.

გარდა იმისა, რომ დ. წერეთლის ხსენებული ტექსტები იმხანად ჯერ კიდევ საბოლოოდ გაუშვიფრავ-დაუკონკრეტებელ ფსევდონიმ სხვიტორელის ხელმოწერით იყო გამოქვეყნებული, ასეთი შეცდომის დაშვების განპირობებული ერთ-ერთი უმთავრესი ფაქტორი ისიც გახლდათ, რომ როგორც აკაკის, ისე დავითის ხსენებული ციკლის ნოველები და მინიატურები „დროებაში“ „ძველებური ამბების“ საერთო რუბრიკით დაიბეჭდა. ამას ემატებოდა ისიც, რომ თემატურ-შინაარსობრივადც და მხატვრული სტრუქტურითაც დ. წერეთლის პროზაული ჩანაწერები აკაკის ზემოთ დასახელებული ნოველების აშკარა ზეგავლენითა და მიბაძვით იყო შექმნილი.

ლ. ასათიანის მართებული შეფასებით, ა. წერეთლის „ძველებური ამბებში“ „გადმოცემულია ძველი საქართველოს ცხოვრების სურათები, სამშობლოსათვის თავდადებულ გმირთა რაინდობა, მათი გონება-მახვილობა, სავაჟკაცო წესები და ჩვევები. ეს პატარა ნაწარმოებები, მარგალიტის მძივებივით ამოკრეფილნი ხალხის მეხსიერებიდან, აკაკიმ შემოიტანა ქართულ ლიტერატურაში, როგორც დაუვინწყარი საუნჯე“ (ლ. ასათიანი, ცხოვრება აკაკი წერეთლისა, 1940 წ. გვ. 289).

მიუხედავად იმისა, რომ დ. წერეთლის პროზაული ტექსტების მხატვრული ოსტატობის დონე აკაკის ნოველებს ვერ უტოლდება, ნათლად და მკაფიოდ გამოხატული პატრიოტული სულისკვეთებით აღბეჭდილი ამ ნაწარმოებების უყურადღებოდ დატოვება მაინც ყოვლად გაუმართლებელი ფაქტი იქნება. მწერალმა შეძლო ხალხში მოარულ ამბებად გავრცელებული ეს გონებამახვილური ამბები სიუჟეტური სისხარტითა და სიტყვიერი სისადავით მოეთხრო მკითხველისთვის.

ნათქვამის ნათელსაყოფად გავიხსენოთ ზოგიერთი მათგანი.

„ძველებური ამბების“ ციკლიდან პირველი ნოველა — „ჩერქეზის ქალი“ დ. წერეთელმა გაზეთ „დროების“ 1875 წლის 30 აპრილის ნომერში გამოაქვეყნა. მიუხედავად იმისა, რომ ხსენებული ნაწარმოების მთავარი გმირის — ფატუმ-ხანუმის მხატვრული სახის შექმნით მწერალმა რუსული ოკუპაციის წინააღმდეგ თავგანწირვით მებრძოლი ჩერქეზის ქალის იდეალიზებული ტიპის ხორცშესხმა ცადა, ალბათ სულაც არ გადავაჭარბებთ, თუ ვიტყვით, რომ ნაწარმოების დანერის უმთავრესი მიზანი უპირველეს ყოვლისა მაინც საკუთარი ხალხის ცნობიერებაში ეროვნული თვითშეგნების განმტკიცება და მონობის კირთებისაგან ჩვენი ქვეყნის განსათავისუფლებლად ბრძოლის სულისკვეთების გამძაფრების სურვილი იყო.

რუსი დამპყრობლების წინააღმდეგ ფატუმ-ხანუმისა და ჩერქეზი ხალხის სხვა წარმომადგენლების თავგანწირული ბრძოლის მოთხრობით დ. წერეთელი ცდილობდა მსგავსი მისწრაფება მისი თანამემამულეების სულშიც გაელვოებინა კიდევ უფრო მეტად. ყოველივე ზემოთქმულთან ერთად, აქ, ვფიქრობ, არც იმის ხაზგასმა იქნება საფუძველს მოკლებული, ფატუმ-ხანუმის პიროვნული სახის შექმნის დროს დ. წერეთელი მისი დროის ქართველ მწერალთა, პირველ ყოვლისა კი აკაკი წერეთლის, მიერ იდეალიზებული ფორმით წარმოსახულ ქართველ ქალ პერსონაჟთა მძლავრ ზეგავლენასაც რომ განიცდის აშკარად.

„ჩერქეზის ქალი“ გამონაკლისი არ არის და მსგავს ფოლკლორულ სიუჟეტებზე დაფუძნებული მინიატურები, რომელთა დანერის უმთავრესი მიზანი მკითხველთა ეროვნულ-პატრიოტული თვითშეგნების კიდევ უფრო მეტად განმტკიცების მცდელობა იყო, დ. წერეთელს სხვებიც აქვს. ნათქვამის დასტურად აქ თუნდაც „მახვილაძეს“ გავიხსენებ, სულ რაღაც ნახევარგვერდიანი მინიატურას („დროება“, 1875 წ. 30 მაისი), რომელშიც ქართლელი გლეხის — მახვილაძისა და ქართული მიწის დაპატრონების მზაკვრული სურვილით გათავხედებული ლეკის ერთმანეთთან შერკინების ამბავია მოთხრობილი.

მშობლიურ სოფელში წყაროსთან წყლის დასაღევად მისულ მახვილაძეს წინ ტყიდან გამოსული ვილაც ლეკი გადაუდგა. ქარ-

თველი გლახეკაცისა და მომხვედური გადამთიელის ეს უეცარი შერკინება საბოლოოდ იმით დამთავრდა, რომ მახვილადემ ლეკი სიცოცხლეს გამოასალმა და მის თავხედურ საქციელს ასეთი განაჩენი გამოუტანა: „თუკი მე არ გიშლიდი წყლის დაღევას, შენ რას მიშლი ჩემს ქვეყანაში, მანანნალა ლეკო!“

ვფიქრობ, მკითხველი ყოველგვარი ზედმეტი კომენტარის გარეშეც დამეთანხმება იმაში, რომ ხსენებულ მინიატურაში დ. წერეთელს შემთხვევით არ გაუმახვილებია ყურადღება უცხო და გადამთიელ ხალხთა აშკარად და თავხედურად გამოხატულ სურვილზე, თავად დაპატრონებოდნენ ჩვენს მიწა-წყალს, ამ ქვეყნის ნამდვილი ბატონ-პატრონები კი იძულებულნი გაეხადათ ან საერთოდ აყრილიყვნენ და გადახვეწილიყვნენ აქედან, ანდა მომხვედურთა უსიტყვოდ მორჩილ მონებად ქცეულიყვნენ.

როგორც ცნობილია, ეს პრობლემა განსაკუთრებული სიმწვავეით დაისვა XIX საუკუნის მეორე ნახევრის საქართველოში, რის დასტურადაც მრავალი კონკრეტული მაგალითის მოშველიება შეიძლება მაშინდელი ჩვენი მწერლების, პირველ ყოვლისა კი „თერგდალეულთა“ შემოქმედებიდან.

თუმცა ყოველივე ზემოთქმული იმას არამც და არამც არ ნიშნავს, თითქოს ქართველი მწერლები ჩვენს ქვეყანაში სხვა ხალხთა მშვიდობიანად და კეთილმეზობლურად ცხოვრების წინააღმდეგნი იყვნენ. რასაკვირველია, არა. ეს რომ ნამდვილად ასეა, ამას დ. წერეთლის „თუშიც“ ადასტურებს („დროება“, 1875 წ. 30 მაისი). მიუხედავად იმისა, რომ ამ მინიატურაში ლეკი, ზემოთ განხილული ტექსტის მსგავსად, თავდაპირველად მომხვედურის როლში გვევლინება, შემდეგ იგი იმდენად მოიხიბლა თუში ვაჟკაცის რაინდული საქციელით, რომ თუშისა და ლეკის მტრობა რაინდულ დამეგობრებაში გადაიზარდა და ძმად შეფიცული ადრინდელი მტრები ამ სიტყვებით დაშორდნენ ერთმანეთს:

„— თუშო, ჩემი დინის მადლმა, ყოჩალი ყოფილხარ, დღეიდან ჩვენ კუნაკი (ამხანაგი) ვიყოთ!

როცა თუშმა გაათავა თოფის გატენა, მიუბრუნდა და უთხრა ლეკს:

— ეგრე იყოს! კუნაკები ვიყოთ!

მისცეს ერთმანეთს ხელი ხელში.

— მისი დინი ძალღის დინი იყოს, ვინც უღალატოს ერთმა მეორესო! — უთხრა ლეკმა.

— შერცხვეს მამაცი,

ერეკლის კაცი,

ვინცა უმტყუნოს,

გახდეს დიაცი.

უთხრეს ერთმანეთს თავისი ვინაობა და გაშორდნენ.“

როგორც ზემოთ უკვე ითქვა, დ. წერეთელი თავისი მინიატურების უმეტესობაში ხალხში ზეპირსიტყვიერი სახით გავრცელებულ მოარულ ამბებსა და ამა თუ იმ ცნობილ პიროვნებასთან დაკავშირებულ ცხოვრებისეულ ეპიზოდებს აღწერს. ამ ეპიზოდებში ენობრივი სისადავითა და სიუჟეტური სისხარტითაა მოთხრობილი ეფექტური და ძალდაუტანებელი იუმორით გაჯერებული ამბები; თუმცა ფრაგმენტულად, მაგრამ მაინც ბუნებრივად შთამბეჭდავი ფორმითაა ნაჩვენები მწერლის მიერ წარმოსახულ პერსონაჟთა მახვილგონივრული ქმედებანი.

ნათქვამის დასტურად გავიხსენოთ „გურული“ („დროება“ 1875 წ. №65), რომელშიც ხალხში ზეპირსიტყვიერი სახით ფართოდ გავრცელებული შემდეგი ბრძნული ამბავია მოთხრობილი: სოლომონ მეორესთან საჩივლელად მისულ გურულს მეფისათვის წინა ღამით დაკარგული ცხენის მოძებნა უთხოვია. მეფემ თურმე გურულს, მისი სათხოვარი რომ მოისმინა, საყვედური უთხრა, რატომ დაიძინეო. „მეფეო, მე ასე მეგონა, რომ თქვენ გელვიძათ და არ გეძინათ და ამისთვის ისრე გულით დავიძინეო! — უპასუხა გურულმა.“ სოლომონ მეფეს ისე მოსწონებია გურულის პასუხი, რომ მისთვის საუკეთესო ცხენიც უჩუქებია და დაკარგული ცხენის სასწრაფოდ მოძებნის ბრძანებაც გაუცია.

დ. წერეთლის პროზაულ ჩანაწერებზე საუბრის დროს რამდენიმე სიტყვა მინდა „ბაქრაძის ქერივზეც“ („დროება“ 1875 წ. №108) ვთქვა. ამ ნოველისებური ჩანახატის დაწერის უმთავრესი მიზანი საკუთარი პატიოსნების დასაცავად ქართველი ქალის მიერ ჩადენილი ზნეობრივი გმირობის განდიდება იყო. ნაადრევად დაქვრივებულ ბაქრაძის უმშვენიერესა და თვალწარმტაც მეულ-

ლეს თურმე ბატონიშვილი არჩილი გადაკიდებია და მისი საყვარლად გახდომა მოუწოდებია, მაგრამ ვერაფერი გაუწყვია. ბატონიშვილს ქალი ბოლოს იმდენადაც კი შეუვინრობია, რომ იგი თავისი პატიოსნებისა და ზნეობრივი სინმინდის დაცვას მსხვერპლად შეწირვია.

მიუხედავად იმ დიდი პატივისცემისა, რასაც მწერალი ბაქრაძის ქვრივის მიერ ჩადენილი ზნეობრივი გმირობისადმი ავლენს, ნოველის დანერის უმთავრესი მიზანი მაინც ნაწარმოებში მოთხრობილი ამბისთვის თანდართულ შემდეგ კომენტარში გამოიხატა ყოველგვარი მიკიბვ-მოკიბვის გარეშე:

„ეს ბაქრაძის ქვრივი რომ რომის მატრონა ყოფილიყო, უეჭველია, ისტორიაში მოხსენებული იქნება იმის სახელი, მტკიცე ხასიათისა და ზნეობის მაგალითად.

ჩვენში კი ამა ღირს-სახსოვარს და თაყვანის ცემის ღირსს დედა-კაცს არა თუ არ იცნობენ და მაგალითად მოიხსენებენ, არამედ იმის შვილი-შვილისაგან გამიგონია: „იმ ცხონებულმა ბებია ჩვენმა რაზე დაგვიკარგა მამული ბილასო? რა ცუდი კაცი იმას გაუარშიყდაო!“

მოკლედ, ასეთია უმთავრესი შტრიხები დ. წერეთლის მხატვრული პროზისა. სამწუხაროდ, ბელეტრისტიკის ჟანრში მისი მუშაობა მხოლოდ ერთი წელი გაგრძელდა და 1875 წლის შემდეგ ორიგინალური პროზაული ნაწარმოები მას საერთოდ აღარ დაუწერია. თუ გავითვალისწინებთ იმ ფაქტს, რომ დ. წერეთლის ჟანრობრივად მრავალფეროვანი შემოქმედებიდან მისი ლიტერატურული შესაძლებლობები ყველაზე მეტად ამ ჟანრში გამოვლინდა, ეს მოვლენა ალბათ ყოველგვარი გადაჭარბების გარეშე უნდა შეფასდეს გულსანწყვეტ ფაქტად.

მართალია, როგორც მწერალს, დ. წერეთელს არც პროზაში ჰქონია განსაკუთრებულად ფასეული მიღწევები, მაგრამ ბელეტრისტიკის ჟანრში მუშაობის გაგრძელების შემთხვევაში ქართულ მწერლობას მისი სახით ერთ-ერთი საინტერესო შემოქმედი რომ ნამდვილად შეემატებოდა, ამაში, ვფიქრობ, უსათუოდ დამეთანხმება ყველა, ვინც გულდასმით გაეცნობა მის თუნდაც ზემოთ განხილულ პროზაულ ნაწარმოებებს.

კორესპონდენციები და პუბლიცისტური წერილები

როგორც ითქვა, დავით წერეთლის პუბლიცისტურ-ჟურნალისტური საქმიანობის ერთ-ერთ მთავარ მიმართულებას საზოგადოდ ქართული ყოფითი სინამდვილის, ძირითადად კი მწერლის მშობლიური მხარის — იმერეთის საჭირობოროტო ცხოვრებისეულ პრობლემათა ამსახველი კორესპონდენციების გამოქვეყნება წარმოადგენდა. დ. წერეთელი ცდილობდა არა მარტო პრაქტიკულად ემოქმედა ამ პრობლემათა მოსაგვარებლად, არამედ თავისი პუბლიკაციებით მთელი ქართველი საზოგადოების ყურადღებას მიეპყრო მათთვის და მათი დაინტერესებაც გამოენვია.

ნათქვამის ნათელსაყოფად გავიხსენებ აღნიშნულ საკითხებთან დაკავშირებით დ. წერეთლის მიერ გამოქვეყნებულ ზოგიერთ პუბლიცისტურ წერილსა და კორესპონდენციას.

გაზეთ „დროების“ 1875 წლის 28 მარტის ნომერში დასტამბულ წერილში — „დ. საჩხერე მარტის 19-ს“ დ. წერეთელი მკითხველს ხაზგასმული სიყვარულით ესაუბრება „ზემოთი იმერეთის ამ პატარა დედა ქალაქის“ როგორც ბუნებრივ სილამაზეზე, ისე მის უმდიდრეს ისტორიულ წარსულზე. თუმცა ხსენებული წერილის დანერის უმთავრესი მიზანი იმ ბარბაროსული დამოკიდებულების მხილებაა, რასაც იქაურთა ერთი ნაწილი იჩენდა მათ მხარეში მრავლად არსებული ძველი ხელნაწერებისა და ისტორიულ-არქეოლოგიური ძეგლებისადმი. ამ თვალსაზრისით პუბლიცისტი განსაკუთრებულ გულისწყრომას გამოხატავდა XVII საუკუნეში აგებული თოდაძის ციხის მახლობლად მცხოვრები „ერთი თავადთაგანისადმი“ (ავტორის სიტყვებია), რომელმაც „რამოდენიმე საუკუნის ისტორიის მონამე“ და მტრების მსახვრალ ხელს გადარჩენილი ეს დიდებული ძეგლი თითქმის მთლიანად „დააქცია და სახლს მოახმარა... დარჩა მხოლოდ ჩრდილოეთით მცირე კედელი, რომელიც გადმოიცქირება გორაზე დაღრეჯილი და დამახინჯებული; რომ შეხედოთ, გეგონებათ დედაბერი დგას გორაზე და გადმოგჩერებიაო.“

პუბლიცისტის აღშფოთებას განსაკუთრებით ამძაფრებდა ის ფაქტი, რომ ხსენებული თავადი გამონაკლისი არ ყოფილა და მის თანამედროვეთაგან ჩვენი ქვეყნის ისტორიული ფასეულობებისადმი მსგავს დამოკიდებულებას სხვებიც მრავლად იჩენდნენ. მაგალითად, ზემოთ დამოწმებული წერილის გაგრძელებაში, რომელიც გაზეთ „დროების“ 1875 წლის 30 მარტის ნომერშია დაბეჭდილი, დ. წერეთელი მკითხველს გულისტკივილით მოუთხრობს თოდაძის ციხის მახლობლად არსებული ძველი სასაფლაოს გათხრის დროს ერთ-ერთი იქაური გლეხის — ვინმე ზაბახიძის მიერ ოქროს მონეტებისა და სხვადასხვა განძეულის პოვნის ამბავს.

საგანძურის მნიშვნელობის სრულიად უმეცარმა ზაბახიძემ თურმე ნაპოვნ ოქროებს ჩუმ-ჩუმად დაუწყო ყიდვა სომეხ და ებრაელ ვაჭრებთან. ამ ამბის შეტყობით აღშფოთებული პუბლიცისტი, რომელმაც შესანიშნავად იცოდა ხსენებული განძის ფასი და მნიშვნელობა, თურმე ბევრს ეხვეწა ზაბახიძეს, მისთვის ერთი ოქრო მაინც მიეყიდა მისთვის ხელსაყრელ ფასად, ანდა ნაპოვნი სიმდიდრე მთავრობისათვის წარედგინა, რისთვისაც ჯილდოს მისცემდნენ, მაგრამ მას კატეგორიულად უთქვამს უარი ამის გაკეთებაზე.

ამ ამბით გულნატკენი პუბლიცისტი ყოველივე ამის შემდეგ სინანულით დაასკვნის: ვინ იცის, ეს ისტორიული საგანძური „რა დაუფასებელი საუნჯე იქნებოდა საქართველოს ისტორიისათვის სო.“

დამოწმებული წერილი გამონაკლისი არ არის და როგორც დ. წერეთლის სხვა პუბლიკაციებიცა და პრაქტიკული საქმიანობაც თვალნათლივ ადასტურებს, ზემო იმერეთის ამ რეგიონში არსებული ისტორიული ძეგლების, არქეოლოგიური ნივთებისა და ძველი ხელნაწერების შეგროვებასა და დაცვას პუბლიცისტი მთელი ცხოვრების განმავლობაში ახდენდა. მის მიერ აღმოჩენილი და შეგროვებული ამ საგანძურის გადარჩენილი ნაწილი დღეს საჩხერის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმშია დაუნჯებული.

როგორც დ. წერეთლის პუბლიკაციებიდან თვალნათლივ ჩანს, იგი არა მარტო საკუთრივ მისი კუთხის არქეოლოგიური და ისტორიული ძეგლებისადმი იჩენდა ამდაგვარ ინტერესს, არამედ

მთელი ჩვენი ქვეყნის სიძველეებისადმიც. სწორედ ამის ერთ-ერთ ნათელ მაგალითს წარმოადგენს საჩინოში (დღევანდელ ვანში) მდებარე ახვლედიანების გორაზე აღმოჩენილი არქეოლოგიური საგანძურის შესახებ „დროების“ 1876 წლის 52-ე ნომერში გამოქვეყნებული მისი წერილი. დ. წერეთლის ხსენებული პუბლიკაცია ერთ-ერთი პირველი წერილთაგანია, რომლითაც გაზეთის რედაქციამ ფართო საზოგადოებას ამ დიდი ეროვნულ-ისტორიული სიმდიდრის შესახებ მიაწოდა მეტად საინტერესო ინფორმაცია.

ნათქვამმა რომ მეტი დამაჯერებლობა შეიძინოს, მოვიშველიებ ფრაგმენტს დასახელებული პუბლიკაციიდან: „ისრე წვიმა არ მოვა, რომ ახვლედიანის კარებთან არ ჩამოიტანოს გორიდან ნიაღვარმა ხან ოქროები, ხან ოქროს ძენკვი, ხან ბეჭდები, ხან რა და რა ნივთეულები. მაგრამ ჩვენდა სამწუხაროთ, რადგანაც ის გორა ეკუთვნის ბევრს და საზიარო არის, ამისათვის რაც უნდა იპოვნონ, ერთი მეორეს უმაღლამს და ჩუმათ ყიდის ვაჭრებში.

ერთმა მათგანმა ოქროს ლანგარი გაყიდა იეფათ ვაჭრებში ჩუმათ, ერთი კიდევ თეფში მრგვალი, ბადესავით მოქსოვილი ცხრილებიანი ოქროს ლანგარი გაეყიდათ და რისი მოსახმარისი იყო, ვერავენ გაიგო. ერთმან თ. ი. ლ. იშოვნა მათგან ბეჭედი ოქროში ჩამჯდარი ლალი, რომელზედაც არის მოჭრილი ქალის სახე.

როგორცა სჩანს, დიდი სიმდიდრე უნდა იყოს ამ გორაში. ვინ იცის რამდენი ისტორიის მასალები არის ნაპოვნი და პატრონების უცოდინარობისაგან დაღუპულია, და რამოდენი კიდევ იპოება ამ გორაში.“

დ. წერეთელი არა მარტო ისტორიულ-არქეოლოგიური სიძველეების შეგროვებითა და მათთან დაკავშირებული ცნობების მოძიებით იყო დაინტერესებული, არამედ თავისი შესაძლებლობის ფარგლებში თავადაც ცდილობდა, მასაც ეცადა მათი მეცნიერული შესწავლა. ამ თვალსაზრისით მკითხველი უთუოდ გამორჩეული ინტერესით გაეცნობა „დროების“ 1875 წლის 127-ე ნომერში გამოქვეყნებულ წერილს „არქეოლოგიური სახარება,“ სადაც მწერალი მის მიერ მიკვლეული გულსაკიდი სახარების შესახებ გვანვდის მეტად საინტერესო ინფორმაციას.

სამწუხაროდ, დ. წერეთლის წერილში დაკონკრეტებით არაფერია ნათქვამი ხსენებული სახარების ადგილსამყოფელზე, რის გამოც დღესდღეობით იმის თქმა, ამ სახარებამ ჩვენამდე მოაღწია თუ დაკარგულია, ვერ ხერხდება. ამიტომაც იმის დაბეჯითებით ხაზგასმა, რამდენად შეესაბამება რეალურ სინამდვილეს ავტორის მიერ ხსენებულ სახარებასთან დაკავშირებით გამოთქმული მოსაზრებანი, ფაქტობრივად შეუძლებელია.

დ. წერეთლის მტკიცებით, ეს სახარება, რომელიც 421 წელსაა გადაწერილი, კიდევ ერთხელ ადასტურებს იმ ფაქტს, რომ ქართული დამწერლობა ქრისტიანული სარწმუნოების გავრცელებამდე ბევრად უფრო ადრეა შექმნილი. ავტორისეული თვალსაზრისის არსში უფრო მეტად გასარკვევად დავიმოწმებ შესაბამის ფრაგმენტს ხსენებული წერილიდან: „ვინც უნდა წაიკითხოს ეს სახარება, დარწმუნდება, რომ ამის დაწერამდი დიდის ხნით უწერიათ ამ ასოებით. და თუ ვერ მოუღწევია ჩვენ ისტორიკოსებამდი ხუცურად დაწერილ წიგნს, – ეს მისი მიზეზი არის, რომ ხუცურათ ნაწერი წიგნი შეეხებოდა კერპებს და ქრისტიანის სამღვდელოებას, მეოთხე საუკუნეში, მოუსპია საქართველოში ყოველი ქართული წიგნი, ხუცური ასოებით დაწერილი. და ამნაირად მოსპობილა ქართული მწიგნობრობა...”

ჩემის პაზრით, ეს სახარება არის დამამტკიცებელი საბუთი პირველად მისა, რომ ძველის დროიდან ჰქონიათ ქართველებს თავის სამშობლო ენაზე წირვა-ლოცვა და არა ბერძნულ ენაზე, და მეორე მის, რომ მესროპს არ მოუგონია ჩვენი ხუცური ასოები.”

დ. წერეთლის წერილს განსაკუთრებით საინტერესოს ხდის ის ფაქტი, რომ ხსენებულ სახარებაში მისი გადაწერის თარიღიც, ადგილიცა და გადამწერის ვინაობაც ყოფილა გარკვევით მითითებული. კერძოდ, ავტორის ინფორმაციით, აღნიშნულ საკითხთან დაკავშირებით სახარებაში თურმე პირდაპირ ეწერა: ეს სახარება „თფილისის სიონში მყოფმა მღვდელმა ვიშრომე და გადავსწერე 421 წელსა ქრისტეს შობიდან.“

იმის გათვალისწინებით, რომ ჩვენამდე რეალურად მოღწეული ქართული წერილობითი ძეგლები დ. წერეთლის მიერ აღმოჩენილ სახარებაზე გაცილებით გვიანდელნი არიან, მაშინ ხსენებული

ხელნაწერი (თუ იგი მართლაც ზემოთ მითითებულ წელსაა დაწერილი) ყოველგვარი გადაჭარბების გარეშე უნდა შეფასდეს ჩვენი ეროვნული საუნჯის ფასდაუდებელ დანაკარგად.

მშობლიური მხარის საჭირობოროტო საკითხებზე მსჯელობის დროს დ. წერეთელი იმხანად იქ არსებულ მძიმე საყოფაცხოვრებო და კულტურულ-საგანმანათლებლო პრობლემებზეც ამახვილებს განსაკუთრებულ ყურადღებას. იმისათვის, რომ მკითხველს უფრო ნათელი წარმოდგენა შეექმნეს ამ პრობლემათა არსზე, დავიმოწმებ შესაბამის ფრაგმენტს „დროების“ 1875 წლის 30 მარტის ნომერში გამოქვეყნებული წერილიდან: „სხვა რა გითხრათ! ასეთი მოწყენა არის ამ ჩვენს დედა-ქალაქში, რომ მეტი აღარ შეიძლება. ბიბლიოტეკა ჩვენ არა გვაქვს და, ასე გაშინჯეთ, გაზეთიც მთელს საჩხერეში მხოლოდ ორს პირს მოსდის და ისიც გვიან, ფოჩტა არ არის ჩვენში.

სასწავლებელი თუმცა დაარსდა და ორმოცდაათ ყმანვილამდი თავი მოუყარეს უ. შორაპნის უეზდის უფროსის თანაშემწის შეგონებით. მაგრამ რა? არ გასულა ორი კვირა, რაც საგლეხო სასწავლებლის მასწავლებელს დაჰკრეს ხანჯალი და თავი გაუხეთქეს.

მიხვალ ვისთანმე, შენდა უნებურათ, უნდა დათვრე; თუმცა წელს ღვინო ზემო-იმერეთში ცოტა მოვიდა, მაგრამ იქაურ თავადებს არათ შეუმიწევიათ! სტაქნებით დაიწყება, მერე სადღეგრძელოები შეიქნება დიდ დიდი ჯიხვის ყანებით; მოდი და ნუ დაღევ იმ პატივცემულთ გვამთ სადღიგრძელოს! შემდეგ რა ჩაგითრევენ ღვინოში, ასეთ-ასეთ ვერცხლის ბადიებს მოაყოლებენ, რომ ახალ დაბადებულ ყრმას ემბაზათ გამოადგება, და ხანჯალმა რომ არ გაგიხეთქოს თავი, თვითონ ღვინო გაგიხეთქს!”

თავისი დროის ქართულ ყოფაში ფართოდ დამკვიდრებულ საჭირობოროტო პრობლემათაგან დ. წერეთელი განსაკუთრებულ ყურადღებას ამახვილებს ისეთ ნეგატიურ მოვლენებზე, როგორებიცაა უგზოობა, ცრუმორწმუნეობა, ავაზაკობა, ქურდობა, ცილისმწამებლობა და ა. შ. როგორც მწერლის ბიოგრაფიიდან თვალნათლივ ჩანს, იგი არა მარტო თავისი პუბლიკაციებით იბრძოდა ამ ნაკლოვანებათა წინააღმდეგ, არამედ პრაქტიკულადაც იღვწოდა არსებული მდგომარეობის გამოსასწორებლად და გასაჯანსაღებლად.

ნათქვამის ნათელსაყოფად დავიმოწმებ კონკრეტულ ამონანერებს მისი პუბლიცისტიკიდან. მაგალითად, გაზეთ „დროების“ 29 თებერვლის“ ნომერში გამოქვეყნებულ წერილში მწერალი შემდეგნაირად აღწერს ზემო იმერეთსა და ქართლს შორის დამაკავშირებელი გზის უქონლობითა და ფართოდ გავრცელებული ავაზაკობით შეწუხებული ხალხის მდგომარეობას: „ხალხი შევიწროებული არის და იღუპება, როგორც გლახა გზისაგან და მთის ღელეებისაგან, ეგრეთვე ავაზაკებისაგან გზაზე. ორი საათის სასიარულო, სოფ. ჯვრიდან ალამდი, უნდა იარო წყალ-წყალ ორი და სამი დღე და ვაი იმ გასვლას, ალში რომ გახვალ. გინა ალპიის მთა გაგველოს ზამთარში, ბევრათ უფრო ადვილი უნდა იყოს; იქ, ვინიცობაა, იღუპებოდე, იმედი მაინც გაქვს, სან-ბერნარის ძაღლები გიშველიან, და აქ უნდა იარო უგზო-უკვლოთ, ისიც წყალ-წყალ, ორასჯერ რომ გახვიდე ერთსა და იმავე წყალში ცოტა არის, ყოველ მინუტში თულებს ოსებს უნდა მოელოდე და ან სხვა უბედურებას...“

დ. წერეთელი თავის პუბლიკაციებში ხალხში ინფექციურ დაავადებათა მასობრივად გავრცელების თაობაზეც ხშირად გამოხატავდა გულისტკივილს. ამ დაავადებათა გამო ადამიანები ისე ყოფილან დაშინებულნი, რომ ავად გახდომის შემთხვევაში ცოლი ქმარს არ ეკარებოდა და ქმარი ცოლს. ყველაზე მეტად თურმე ფინთი-ხველის (ჭლექის) ემინოდათ. მწერლის ინფორმაციით, იმის შიშით, ავადმყოფისაგან სნეულება რომ არ გადადებოდათ, ჭლექით დაავადებულ ადამიანს თურმე პირში ქათმის კვერცხს ჩაუდებდნენ, თავზე გუდას ჩამოაცმევდნენ და ისე მოახრჩობდნენ, მიცვალებულს კი იმავე დღესვე მარხავდნენ („დროება“, 1876 წ. №93).

დ. წერეთლის პუბლიკაციები იმდროინდელი ჩვენი ყოფისათვის ფართოდ დამახასიათებელ ეთნოგრაფიულ თავისებურებათა აღწერის თვალსაზრისითაც იქცევენ ყურადღებას. მაგალითად, „დროებას“ 1878 წლის 134-ე ნომერში გამოქვეყნებულ წერილში პუბლიცისტი დანვრილებით აღწერდა ზემო იმერეთში მიცვალებულის დაკრძალვის იმჟამინდელი წეს-ჩვეულებისათვის ფართოდ დამახასიათებელ ნაკლოვან მხარეებს და ხალხს მოუწო-

დებდა, უსათუოდ ეთქვათ უარი მიცვალებულის ყალბად თეატრალიზებული დატირების ცერემონიალისთვის თანამდეგ „ურიგო და უკადრ“ ჩვეულებებზე.

როგორც ცნობილია, ბევრ სხვა უმნიშვნელოვანეს საკითხთან ერთად, „თერგდალეულებმა“ ზეპირსიტყვიერების ნიმუშების შეგროვებასაც მიაქციეს განსაკუთრებული ყურადღება. ამ საქმეში გამორჩეულ აქტიურობას პირველ ყოვლისა აკაკი წერეთელი იჩენდა, რამაც მის უფროს ძმასაც გაუმძაფრა საამისო ინტერესი და 70-იანი წლებიდან მოყოლებული დავითი აქტიურად შეუდგა ქართული ფოლკლორის უცნობი ნიმუშების შეგროვებას. მაგალითად, ამასთან დაკავშირებით გაზეთი „დროება“ 1875 წლის 78-ე ნომერში გამოქვეყნებული კორესპონდენციით მკითხველს აუწყებდა: „უფ. დ. წერეთელი გვაცნობებს, რომ ის შეუდგა ზემო-იმერეთში სახალხო ლექსებისა, შაირების, ზღაპრებისა და აგრეთვე ძველი ამბების შეკრებას და გვთხოვს გამოვაცხადოთ, რომ ყველამ, ვისაც შეუძლიან, ამ საქმეში ხელი მოუმართონ იმას.“

ხალხური ზეპირსიტყვიერების უცნობ ნიმუშთა შეგროვების საქმეში დ. წერეთლის ამგვარ აქტიურობას სხვა პუბლიკაციებიც თვალნათლივ ადასტურებენ. როგორც დავითის არქივში დაცული მასალებიდან ჩანს, ეს საქმიანობა მას მაჭახლის საპოლიციო უბნის უფროსად ყოფნის პერიოდშიც წარმატებით გაუგრძელებია და იქაურ სოფლებში არა მარტო ქართული ზეპირსიტყვიერების ნიმუშები ჩაუნერია საკმაოდ მრავლად, არამედ თურქული ანდაზებიც შეუგროვებია და უთარგმნია ქართულად.

დავით წერეთელი და „ოსმალოს საქართველოს“

დავით წერეთლის პუბლიცისტიკიდან დღევანდელი მკითხველისათვის ყველაზე მეტად ფასეული და საინტერესო ის წერილებია, რომლებშიც მან დედასამშობლოსთან ახლად შემოერთებულ მაჭახლის ხეობის სოფლებში იმხანად არსებული მდგომარეობა ასახა.

დ. წერეთლის ეს წერილები, რომლებიც 1878-1881 წლებში იბეჭდებოდა გაზეთ „დროებაში“, მწერალმა ხსენებულ რეგიონში პირადად მიღებულ შთაბეჭდილებათა საფუძველზე დანერა. როგორც ზემოთ უკვე ითქვა, გარდა იმისა, რომ დ. წერეთელს უშუალო მონაწილეობა მიუღია ოსმალეთის მიერ მიტაცებული ქართული რეგიონების დედასამშობლოსთვის შემოსაერთებლად 1877-1878 წლებში გამართულ ომში, ამ ომის დამთავრების შემდეგ 1878-1881 წლებში, კი იგი მაჭახლის ხეობის საპოლიციო უბნის უფროსადაც იყო დანიშნული, სადაც პირადად გაეცნო იქ არსებულ ვითარებას.

ასე რომ, სამ საუკუნეზე მეტი ხნის განმავლობაში ე. წ. „ოსმალის საქართველოს“ (ილია ჭავჭავაძე) ნაწილად ქცეული მაჭახლის ხეობის სოფლების დედასამშობლოსთან შემოერთების დროს ამ სოფლებში რეალურად დამკვიდრებული მდგომარეობის შესასწავლად დ. წერეთლის, როგორც ამ მდგომარეობის უშუალოდ თვითმხილველი კაცის, მიერ მოწვილ ინფორმაციებს უაღრესად დიდი მნიშვნელობა უნდა მივანიჭოთ.

როგორც დავით წერეთლის მიერ ბათუმის სამხედრო ოლქის გუბერნატორ, გენერალ-მაიორ კომაროვისადმი 1878 წლის 6 ოქტომბერს წარდგენილი მოხსენებითი ბარათიდან ვგებულობთ, მაჭახლის საპოლიციო უბნის ახლად დანიშნულ უფროსს, დაკისრებული სამსახურებრივი მოვალეობის შესრულების დაწყებისთანავე, სექტემბერში, გუბერნატორის დავალებით ფეხდაფეხ შემოუვლია ხეობის სოფლები და პირადად გაეცნობია იქ არსებულ ვითარებას. გუბერნატორისთვის წარდგენილ ზემოთ ხსენებულ მოხსენებით ბარათში იგი მრავალ საინტერესო ცნობას გვანვდის იმხანად მაჭახელაში არსებული მდგომარეობის შესახებ (ხსენებული მოხსენებითი ბარათი იხ: აჭარის ახგლედიანის სახელობის მუზეუმი, ხელნაწერთა ფონდი, №103, პირადი საბუთები და ოფიციალური მიმონერა დ. წერეთლისა (შემდგომში: ასმ), გვ. 9-15).

დ. წერეთლის ინფორმაციით, 1878 წლის სექტემბრის ბოლოსათვის მაჭახლის ხეობის სოფლებში სულ 1409 კომლი ყოფილა (ცოტა მოგვიანებით, გაზეთ „დროების“ 1878 წლის 21 ნოემბრის ნომერში გამოქვეყნებულ წერილში – „მაჭახელა (ერთი თვალის

გადავლება)“ დ. წერეთელს მის დაქვემდებარებაში მყოფ მაჭახლის საპოლიციო უბანში მცხოვრებ კომლთა (მოსახლეთა) რაოდენობა 2500-მდე აქვს გაზრდილი). სოფლების მიხედვით ეს კომლები შემდეგნაირად ყოფილა განაწილებული: მაჭახლის პირი — 50 კომლი; სინდიეთი — 46; აჭარის აღმართი — 80; ცხემლალა — 80; ჩიკუნეთი — 103; ხერთვისი — 80; მინდიეთი — 120; აკრია — 60; ქვედა ხერთვისი — 30; მალლა კონი — 40; ჭალა-ხმელა — 30; უჩხეტი — 60; მელესი — 30; ნამელისევი — 25; ქობალეთი — 30; კინათი — 60; გვარა — 35; ქედ-ქედი — 70; ჭანევრი — 45; ქვედა ჩხუტუნეთი — 80; ზედა ჩხუტუნეთი — 70; გორგაზეთი — 20; საფუტკრეთი — 25; ზედა ვაკე — 80; ეფრატი — 70; ქვაბისთავი — 30.

ყოველივე ზემოთქმულთან ერთად, ხსენებულ მოხსენებით ბარათში დ. წერეთელი იმ უმძიმეს ეკონომიკურ მდგომარეობაზეც ამახვილებს ყურადღებას, რომელიც დედასამშობლოსთან სულ რაღაც რამდენიმე კვირის წინათ შემოერთებულ მაჭახლის ხეობის სოფლებში არსებობდა იმხანად. სახელდობრ, რუსეთის იმპერიის უმაღლესი ხელისუფლების მიერ ხეობის საპოლიციო უბნის უფროსად ახლად გამწესებული დ. წერეთელი ბათუმის გუბერნატორს გულისტკივილით აუწყებდა იმ ფაქტს, რომ უგზოობის გამო მაჭახლის ხეობა ფაქტობრივად მთლიანად იყო მოწყვეტილი გარე სამყაროს.

ამ თვალსაზრისით მდგომარეობას კიდევ უფრო მეტად ართულებდა მდინარე აჭარისწყალზე ხიდის არარსებობა. დ. წერეთლის ინფორმაციით, უგზოობის გამო მაჭახლელები იმდენადაც კი ყოფილან შეწუხებულები, რომ მათ არათუ ბათუმსა და მათ მეზობლად მდებარე შავშეთის სოფლებში უძნელდებოდათ წასვლა, არამედ ერთმანეთთანაც ვერ ახერხებდნენ თავისუფლად დაკავშირებას.

წიადაგის სიმწირის, სასოფლო-სამეურნეო საქმიანობისთვის გამოსადეგი მიწებისა და საძოვრების ნაკლებობის გამო უმძიმეს ეკონომიკურ მდგომარეობაში მცხოვრები ხალხი საარსებო სახსრის მოსაპოვებლად სხვაგან ეძებდა სამუშაოს. დ. წერეთლის ინფორმაციით, მაჭახლელთა ამდაგვარი ყოფა კიდევ უფრო მეტად გა-

უარესდა 1877-78 წლების ომის შედეგად. რუსეთის იმპერიის შემადგენლობაში მათი მხარის მოქცევის გამო მოსახლეობის უდიდესი ნაწილი გაურკვეველ მდგომარეობაში იმყოფებოდა და შიშით შესცქეროდა მომავალს.

ახალ რეალობასთან შეგუების გზაზე განსაკუთრებულ პრობლემას ქმნიდა სარწმუნოებრივი ფაქტორიც. ოსმალთა ოთხასწლოვანი ბატონობისაგან განთავისუფლებულ და ამჟღერად უკვე რუსეთის იმპერიის შემადგენლობაში მოხვედრილ ქართულ რეგიონებში თურქეთის ხელისუფლების მიერ მიზანმიმართულად შემოგზავნილი სასულიერო პირებისა და აგენტების მიერ გავრცელებული ყალბი ინფორმაციებით ჩვენი გამაჰმადიანებული მოძმეების მნიშვნელოვანი ნაწილი იმდენად იყო თავგზააბნეული, რომ ფაქტობრივად ბოლომდე არ ჰქონდა გაცნობიერებული დედასამშობლოსთან ზემოთ ხსენებული რეგიონების შემოერთების უდიდესი ეროვნულ-ისტორიული მნიშვნელობა.

თურქული მხარის მიერ შემოგზავნილი აგენტები აქტიურად და მიზანმიმართულად ცდილობდნენ მოსახლეობის იმაში დარწმუნებას, რომ რუსეთის შემადგენლობაში მოქცევით ხალხი არა მარტო ეკონომიკური თვალსაზრისით ჩავარდებოდა კიდევ უფრო მძიმე მდგომარეობაში, არამედ რელიგიურადაც დადგებოდა გადაგვარების საფრთხის წინაშე. ამგვარი ყალბი იდეების ქადაგების დროს მათ მთავარ დასაყრდენს პირველ ყოვლისა ადგილობრივი ბეგები და ალები წარმოადგენდნენ. ყოველივე ზემოთქმულიდან გამომდინარე, ოსმალური ხელისუფლების ემისრები ხალხს დაბეჯითებით უმტკიცებდნენ იმას, რომ ამ მდგომარეობიდან თავის დახსნის ერთადერთ რეალურ შესაძლებლობას მშობლიური კერიდან მათი აყრა და ოსმალეთში გადასახლება წარმოადგენდა.

დ. წერეთლის სამსახურებრივი მიმოწერიდან ნათლად ჩანს, რომ მაჭახლის ხეობაში მისი საქმიანობის უმთავრესი მიზანი ამ რეგიონში არა მარტო მშვიდობისა და წესრიგის დამყარება იყო, არამედ ადგილობრივ მოსახლეობაში ეროვნული თვითშეგნების განმტკიცებაცა და რუსეთის ხელისუფლებისადმი მათი კეთილგანწყობის დამკვიდრებაც.

ოფიციალური პირებისათვის გაგზავნილ მოხსენებით ბარათებში დ. წერეთელი განსაკუთრებულ ყურადღებას იმ აქტიურ საქმიანობაზეც ამახვილებდა, რასაც იგი მაჭახლის უბნის საპოლიციო უბნის უფროსად მუშაობის პერიოდში ეწეოდა მის სამსახურებრივ დაქვემდებარებაში მყოფ რეგიონში. მაგალითად, ბათუმის სამხედრო ოლქის უფროსს, გენერალ-მაიორ კომაროვს იგი დაბეჯითებით არწმუნებდა იმაში, რომ მაჭახლის ხეობის სოფლებში არსებულ ბოროტმოქმედთა და მძარცველთა ბანდების წინააღმდეგ ბრძოლის გააქტიურება და წარმატებით დამთავრება მანამ არ იქნებოდა შესაძლებელი, სანამ იქ რუსული ხელისუფლება მტკიცედ არ მოიკიდებდა ფეხს (ასმ, ხელნაწერთა ფონდი, №103, I განყოფილება, პირადი საბუთები, ოფიციალური მიმონერა დავით წერეთლისა, გვ. 9-15).

მაჭახელაში საქმიანობის პერიოდში დ. წერეთელი არა მარტო ბოროტმოქმედთა ასალაგმად და წესრიგის დასამყარებლად აწარმოებდა უკომპრომისო ბრძოლას, არამედ ადგილობრივი მოსახლეობის იმ ნაწილის მიმართაც, რომლებიც რუსეთის იმპერიის შემადგენლობიდან ამ რეგიონის გამოყვანასა და ოსმალეთთან კვლავაც მის მიერთებას ცდილობდნენ. როგორც საარქივო დოკუმენტებიდან თვალნათლივ ჩანს, ამ თვალსაზრისით განსაკუთრებულ აქტიურობას პირველ ყოვლისა იქაური ბეგები და ალები იჩენდნენ ალი ბეგ კვირიტაძის თავკაცობით (გაზეთ „დროების“ 1878 წლის 21 ნოემბრის ნომერში გამოქვეყნებულ წერილში — „მაჭახელა (ერთი თვალის გადავლება)“ დ. წერეთელი აღნიშნავს, რომ მაჭახელში მცხოვრები კვირიტაძეები მეორე გვარსაც — ნულუკიძესაც ატარებდნენ).

როგორც კონსტანტინე ერისთავისათვის 1881 წლის 20 თებერვალს გაგზავნილი დ. წერეთლის წერილიდან ირკვევა, პროოსმალური მოძრაობის თავკაცები მაჭახლის ხეობის სხვადასხვა სოფლებში გამართულ ფარულ შეკრებებზე საიდუმლო გეგმებს აწყოფდნენ ანტირუსული გამოსვლების მოსაწყობად და ოსმალეთში ადგილობრივი მოსახლეობის გადასასახლებლად. სამწუხაროდ, ამ შეკრებათა ერთ-ერთი ინიციატორი სული-ბეგ კვირიტაძე-ნულუკიძეც ყოფილა — თბილისში აჭარის რეგიონიდან

მიწვეული საპატიო სტუმრებისთვის 1878 წლის 20 ნოემბერს გამართული საზეიმო ბანკეტის მონაწილე (ასმ, ხელნაწერთა ფონდი, №103, გვ. 21-26).

ალი-ბეგ კვირიტაძე და ანტირუსულ გამოსვლათა სხვა აქტიური თავკაცები ყალბი ინფორმაციების გავრცელებით დ. წერეთლის წინააღმდეგაც აბუზტებდნენ ხალხს და ხელისუფლების ზემოდაგომ ორგანოებში ცილისმწამებლური საჩივრების გაგზავნით აქტიურად ცდილობდნენ მაჭახლიდან მის გაძევებას. იმისათვის, რომ თავიანთი ამ მოთხოვნისათვის მეტი ძალა და დამაჯერებლობა მიეცათ, რუსული ხელისუფლების წინააღმდეგ ბრძოლის წამოწყების ორგანიზატორები სოფელ-სოფელ დადიოდნენ და ხალხს ხშირ შემთხვევაში ძალდატანებითაც კი აწერიდნენ ხელს ამ მოთხოვნაზე (ასმ, ხელნაწერთა ფონდი, №103, გვ. 16-20).

ხელისუფლების ოფიციალური პირები, მათ შორის, რასაკვირველია, დ. წერეთელიც, კარგად იყო გარკვეული მოვლენათა არსში და ყველაფერს აკეთებდნენ ვითარების ნორმალიზებისთვის. კერძოდ, ამ მიზნით ბათუმის სამხედრო ოლქიდან მაჭახელაში დამატებით იქნა გაგზავნილი პოლიციელთა ახალი შენაერთი. აი, რას წერს ამასთან დაკავშირებით იასონ იოსელიანი დავით წერეთელს 1879 წლის 23 მაისს: „მაჭახელის და ბორჩხს შუა, ბატონო წერეთელო, ერთი, ორი ბინა უნდა მიემატოს ამ დღეებში და მხოლოდ მაშინ შეუძსუბუქდებათ ოსებს სამსახური, რომელთათვისაც ეგრე ზრუნავთ“ (ასმ, ხელნაწერთა ფონდი, №103, გვ. 79).

ოს მილიციელთა ეს ახალი შენაერთი მხოლოდ დ. წერეთლის პირად დაქვემდებარებაში რომ იმყოფებოდა, ამის შესახებ პირდაპირ და გარკვევით წერს 1879 წლის 6 მარტს დ. წერეთლისათვის გაგზავნილ წერილში იასონ იოსელიანი: „ბოდიშს გიხდით, რომ დრო არა მაქვს დაწვრილებით მოგწეროთ, აქ მყოფი ოსები ცხენებზე მინდორში მელიან. მარამ უნდა მოგახსენოთ, რომ თქვენ, მხოლოდ თქვენ ჩაგაბარეთ ოსები, მათზე უფლება მანდ თქვენს გარდა არავის აქვს. მე რომ ეგენი გაგაყოლოთ, შემდეგ კამაროვსაც მოვახსენე, რომ თქვენს სადგომ ბანაკში თქვენს ბრძანებაში დავნიშნე 35 ოსი მხედარი და 2 ათისთვი“ (ასმ, ხელნაწერთა ფონდი, №103, გვ. 56).

დ. წერეთლის მაჭახლური ციკლის წერილებისადმი ინტერესს განსაკუთრებით ზრდის ის ფაქტი, რომ როგორც მაჭახლის ხეობის, ისე, საზოგადოდ, ოსმალეთის მიერ მიტაცებული სხვა ქართული რეგიონების შესახებ მათზე უფრო ადრინდელი წერილობითი ცნობები ძალზე ცოტა მოგვეპოვება. ამ მიმართულებით პირველი ნაბიჯები, ფაქტობრივად, მხოლოდ გ. ყაზბეგმა, დ. ბაქრაძემ, ს. ასლანიშვილ-ბავრელმა, ე. ვეიდენბაუმმა და ა. ფრენკელმა გადადგეს XIX საუკუნის 70-იან წლებში „ოსმალის საქართველოში“ მოგზაურობის შედეგად მიღებულ შთაბეჭდილებათა აღწერით.

მაგრამ, დასახელებულ ავტორთა მიერ მოწოდებული ინფორმაციის უაღრესად დიდი მნიშვნელობის მიუხედავად, მათ ჩანაწერებში ხსენებულ რეგიონში იმხანად არსებული ვითარება მხოლოდ ფრაგმენტულად და არაყოვლისმომცველადაა ასახული, რის გამოც ბევრი რამ დღესაც ბურუსითაა მოცული და არასაკმარისად ნათელყოფილი.

მართალია, „ოსმალის საქართველოსადმი“ მიძღვნილი წერილები XIX საუკუნის 70-იანი წლებიდან მოყოლებული სისტემატურად ქვეყნდებოდა ქართული პრესის ფურცლებზე, მაგრამ ამ პუბლიკაციათა უდიდესი ნაწილი იმ ავტორების მიერ იყო დაწერილი, რომლებიც ამ რეგიონში არსებული მდგომარეობის უშუალო თვითმხილველები არ ყოფილან.

დ. წერეთლის პუბლიცისტური წერილები რამდენადმე ავსებენ ამ ხარვეზს და არაერთ საგულისხმო ინფორმაციას აწვდიან აღნიშნული პრობლემის შესწავლით დაინტერესებული მკითხველს.

მაჭახელაში დ. წერეთლის საქმიანობასთან დაკავშირებით საგულისხმო ცნობას ვხვდებით ცნობილი რუსი ისტორიკოსისა და მოგზაურის ევგენი ვეიდენბაუმის (1845-1918 წწ.) წიგნში „ბათუმიდან ართვინამდე“, რომელიც ავტორმა რუსეთის იმპერიისთვის ახლად შემოერთებულ რეგიონებში 1878 წლის შემოდგომაზე მოგზაურობის შედეგად მიღებულ შთაბეჭდილებათა საფუძველზე დაწერა.

ართვინში მიმავალ ე. ვეიდენბაუმსა და მის თანამგზავრებს გზად სოფელ მაჭახლისპირშიც გაუვლიათ, სადაც მაჭახლის სა-

პოლიციო უბნის იმჟამინდელი უფროსის – დავით წერეთლის რეზიდენცია ყოფილა განთავსებული. დ. წერეთელს სტუმრები, რომლებიც სოფელში მხოლოდ რამდენიმე საათით შეჩერებულან, შინ მიუპატიჟებია და მათთვის იქაურთა ყოფის შესახებ მნიშვნელოვანი ცნობები მიუწოდებია.

კერძოდ, დ. წერეთლის მონათხრობის მოშველიებით ე. ვეიდენბაუმის წიგნში მაჭახელაში იმხანად არსებული მდგომარეობა შემდეგნაირადაა დახასიათებული: „უბნის უფროსი სიძვირეს უჩიოდა. იგი რომელიღაც ბეგისაგან ქირაობდა ორსართულიან ხის სახლს ექვსი ოთახით, დანგრეული აივნებით, რაშიც 500 მანეთს იხდიდა.

უბნის უფროსის სიტყვებით, მაჭახლელთა „მთავარი საქმიანობა იყო ძარცვა. ისინი ძალზე ფანატიკურები არიან და, საშუალება რომ ჰქონოდათ, ყველა თურქეთში წავიდოდა“ (ე. ვეიდენბაუმი, ბათუმიდან ართვინამდე, თარგმნეს მ. ჩხაიძემ და გ. საითიძემ, შესავალი, კომენტარები და საძიებლები დაურთო გ. საითიძემ, 2005 წ. გვ. 49).

დ. წერეთლის სტუმრები გაკვირვებულნი დარჩენილან იმ ფაქტით, რომ თავადი „ცოლთან – ძალიან ახალგაზრდა და სასიამოვნო ქალბატონთან – ერთად იმყოფებოდა მაჭახლისპირად ნოდებულ ჯურღმულში. ის არ ნუნუნებდა მონყენილობასა და მარტოობაზე, მხოლოდ საცხოვრებელი სახლის მოუხერხებლობა ანუხებდა“ (იქვე).

მაჭახლისპირში იმხანად არსებული მდგომარეობის შესახებ ასევე საინტერესო ცნობას ვხვდებით ხანგრძლივი დროის მანძილზე „ოსმალთა საქართველოში“ მცხოვრები მწერლისა და პუბლიცისტის – სოლომონ ასლანიშვილი-ბავრელის (1851-1924 წწ.) წერილშიც „ნავით მოგზაურობა ქოროხზე“ („ივერია“, 1879 წ. №2). ავტორის ინფორმაციით, „მაჭახელის-პირი პატარა სოფელი იყო... ზედიზედ სოფელი შესდგებოდა რამთონიშვილის ქოხისაგან, ერთმანეთზე შორი-შორს, და ორიც დიდი სახლისაგან. ერთში თავსდებოდა იქაური სანაწილოს სამმართველო (დ. წერეთლის საპოლიციო უბანი – ა. ნ.), მეორეში – ადგილობრივი ბეგი.“

როგორც უკვე ითქვა, დ. ნერეთლის პუბლიცისტური წერილებისადმი ინტერესს არსებითად ზრდის ის ფაქტი, რომ ქრონოლოგიური თვალსაზრისით ისინი ფაქტობრივად ერთ-ერთ პირველ პუბლიკაციებს წარმოადგენენ, სადაც ზუსტადაა დასახელებული მაჭახლის ხეობაში შემავალი ყველა სოფელი მისი ადგილმდებარეობის ზუსტი მითითებით. მაჭახლითა და მაჭახლელებით მწერლის ამგვარი დაინტერესება პირველ ყოვლისა იმის ღრმა რწმენით იყო განპირობებული, რომ ჩვენი ქვეყნის ეს პატარა კუთხე „საქართველოს ცოცხალ ისტორიას“ წარმოადგენდა („დროება,“ 1878 წ. №238).

დ. ნერეთლის ინფორმაციით, მის სამსახურებრივ დაქვემდებარებაში შემავალი „მაჭახელა მდებარეობს ორ წყალ შუა. აჭარის წყალი შეუერთდება ჭოროხს და იწყება მაჭახელი. მარცხნივ ჭოროხია, სადაც გაღმა სახლობენ მცხოვრებლები მარადიდისა – 30 სოფელი; მარჯვნივ აჭარის წყალი, რომელიც გაყოფს მაჭახელას აჭარისაგან.

თვით მაჭახელი იყოფა ორ ქედათ და შუაში ჩამოდის მაჭახელის წყალი. ორივე მხრით მთებში დგანან ხალხი, რომელიც შესდგება 26 სოფლიდგან.

აი სახელი მაჭახელის სოფლებისა: 1) მაჭახელის პირი, 2) სინდიეთი, 3) აჭარის-ალმართი, 4) ცხემალა, 5) ჩიკუნეთი, 6) ხერთვისი, 7) მინდიეთი, 8) აკრია.

ესენი არიან მაჭახელას წყალის მარჯვენა ქედზედ.

მარცხენა ქედზედ:

9) კობალეთი, 10) კინათი, 11) გვარა, 12) ქედ-ქედი, 13) ჭანვერი, 14) ქვედა-ჩხუტუნეთი, 15) ზედა-ჩხუტუნეთი, 16) გორგაზეთი, 17) საფუტკრეთი, 18) ზედა-ვაკე, 19) ფურატი, 20) ქვაბის-თავი.

მეორე გვერდზე მარჯვენა ქედისა აჭარის წყლისკენ:

21) ქვედა-ხერთვისი, 22) მალლა-კონი, 23) ჭალა-ხმელა, 24) უჩხეტი, 25) მელესი, 26) ნამელისევი.

მაჭახელის სოფლები აკრია და ქვაბისთავი რომ გათავდება, იწყება უდაბური ტყე. ამ ტყეს ეწოდება მარჯვენა მხარეს კორდა და მარცხენა მხარეს ლეკობანი. ეს ტყე და მაჭახელა გათავდება შავშეთის სამზღვარზე“ („დროება,“ 1878 წ. №238).

სამწუხაროდ, 1921 წელს საბჭოთა კავშირსა და თურქეთს შორის გაფორმებული ყარსის ხელშეკრულების ძალით, ისტორიულად საქართველოს კუთვნილი ტერიტორიის მნიშვნელოვანი ნაწილი, მათ შორის ზედა მაჭახლის ექვსი სოფელიც — ხერთვისი, აკრია, მინდაეთი, ქვაბისთავი, ზედავაკე და ეფრატი კვლავაც თურქეთის შემადგენლობაში აღმოჩნდა მოქცეული.

დ. წერეთლის არაერთგზისი ხაზგასმით, მაჭახლის ხეობის სოფლებში მცხოვრები ჩვენი მუსლიმანი მოძმეების ბედით მისი განსაკუთრებული დაინტერესება არსებითად განსაზღვრა იმ ფაქტმა, რომ ხანგრძლივი დროის მანძილზე დედასამშობლოს მონწყვეტილ ამ ძირძველ ქართულ მიწაზე ქრისტიან კაცს რამდენიმე საუკუნის განმავლობაში არ ჰქონდა ფეხი დადგმული. უფრო მეტიც, გაზეთ „დროების“ ზემოთ დამოწმებულ ნომერში გამოქვეყნებულ წერილში მწერალი მკითხველს იმის თაობაზეც ესაუბრება გულისტკივილით, რომ ხსენებული ხეობის დასახლებული პუნქტები არა თუ ფართო საზოგადოებისთვის არ იყო ცნობილი, არამედ რუსეთის იმპერიის ხელისუფლების დავალებით შედგენილ რუკებზეც კი არ ყოფილა იმხანად აღნიშნული.

აი, რას წერს მწერალი ამ ფაქტთან დაკავშირებით: „ამ დღეებში აქ გზად გამოიარა მთიულეთის მართველობის უფროსმა გენ. ლეიტ. კამაროვმა (ჩვენი ლუბერნატორის ძმამ) და ერთმა მისმა ხლებულმა ჩინოვნიკთაგანმა და მიჩვენა კარტა ახლად შემოერთებული საქართველოსი. ყოველი სოფელი გარემემო დანიშნული იყო და მაჭახელას ადგილი კი ცარიელი იყო.

ამით დავრწმუნდით, რომ ჯერ უცნობია ქვეყნისთვის ეს მხარე და ბევრი საინტერესო რამე უნდა იყოს აქ დაფარული.“

დ. წერეთლის ზემოთ ხსენებული წერილებისადმი ინტერესს მნიშვნელოვანწილად განსაზღვრავს ის ფაქტიც, რომ მკითხველს მათი მეშვეობით მაჭახლელთა ყოფის სპეციფიკურ მხარეებზეც ექმნება გარკვეული წარმოდგენა. მაგალითად, მაჭახლის ხეობის მკვიდრთა ყოფისათვის ფართოდ დამახასიათებელ ერთ-ერთ ასეთ თავისებურებად პუბლიცისტი თოფ-იარაღისადმი მათ გამორჩეულ სიყვარულს ასახელებს. მისი ხაზგასმით, ეს მოვლენა თუნდაც იმიტაც დასტურდებოდა, რომ იქაურთა მიერ დამზადებულ

თოფს, რომელიც მთელ საქართველოსა და თურქეთში იყო ფართოდ პოპულარული, სახელად „მაჭახელა“ ერქვა.

ნარკვევში – „სამუსლიმანო საქართველო“ ამავე ინფორმაციას გვანდის ექვთიმე თაყაიშვილიც. მისი თქმით, მაჭახლის ხეობა, რომელსაც ადრე მიჭიხიანი ეწოდებოდა, „განთქმული იყო საუცხოო იარაღების (თოფების, დამბაჩების) კეთებით (აქაურ თოფს გურიაში მაჭახელა ერქვა)“ (ქართული ემიგრანტული ლიტერატურა, დაბრუნება, გ. შარაძის საერთო რედაქციით, ტ. 1, ე. თაყაიშვილი, ემიგრანტული ნაშრომები, 2001 წ. გვ. 200).

2007 წელს, მაჭახლობის სახალხო დღესასწაულის აღნიშვნასთან დაკავშირებით, მაჭახლის ხეობის შესასვლელში, იმ ადგილზე, სადაც მდინარე მაჭახელა ჭოროხს უერთდება, მაჭახლელებმა მათი მრავალსაუკუნოვანი სიამაყის საგნად ქცეულ თოფს ძეგლიც დაუდგეს, რაც პირველი შემთხვევაა საქართველოში იარაღისთვის ძეგლის დადგმისა.

მაჭახლელების ყოველდღიურ ყოფაში „მაჭახლის“ სახელით ცნობილი თოფის განსაკუთრებულ როლთან და მნიშვნელობასთან დაკავშირებით დ. წერეთელი გაზეთ „დროების“ 1878 წლის 238-ე ნომერში გამოქვეყნებულ წერილში ასეთ ინფორმაციას გვანდის: „მაჭახელში არიან 30 მარტო სამხედრო იარაღის მკეთებლები. „მაჭახელის“ თოფი ნაქები არის მთელს კავკასიაში, შემდეგ ძველი ყირიმისა, რომელიც ძველად კეთდებოდა. გურიაში ამ თოფს, ვისაც აქვს, „მაჭახელას“ ეძახის... ყოველ მაჭახლელს ხელში უკავია მარტინის ან მაგაზინის სისტემის თოფი.

მარტო მაჭახელში 3000 ამორჩეული მსროლელი გამოვა ომში საჭიროების დროს, დარჩეული ვაჟ-კაცი მსწრაფლ სასროლი თოფებით და გაბედვით ვიტყვი, რომ ხუთი ექვსი წლის ნასწავლი სალდათი ისე ვერ მოიხმარს ევროპიულ თოფებს, როგორც ესენი.“

დ. წერეთელი გამონაკლისი არ ყოფილა და თოფ-იარაღისადმი მაჭახლელთა განსაკუთრებულ სიყვარულს იმ პერიოდის სხვა პუბლიკაციებშიც ესმება ხაზი. მაგალითად, სოლომონ ასლანიშვილი-ბავრელის თქმით, მაჭახლელებისათვის „იარაღი თითქოს იმართის ტანის ერთი რამ ბუნებითი კუთვნილებაა... მაჭახლელი მშვიერი

დარჩება, თავს მოიკლავს, მაგრამ იარაღს ვერ მოიშორებს" („ივე-რია," 1879 წ. №2).

დამონმებულ ავტორთა მიერ მონოდებული ეს ინფორმაციები არა მარტო იმითაა საინტერესო, რომ მათი მეშვეობით მაჭახ-ლელთა საბრძოლო გაბედულებასა და თოფ-იარაღისადმი მათ განსაკუთრებულ სიყვარულზე გვექმნება ნათელი წარმოდგენა, არამედ იმის გასააზრებლადაც, სამ საუკუნეზე მეტი ხნის გან-მავლობაში ოსმალეთის იმპერიის შემადგენლობაში ყოფნის მი-უხედავად ამ ხეობის მკვიდრმა მოსახლეობამ როგორ შეძლო ეროვნულ-ენობრივი თვითმყოფადობის დაცვა და შენარჩუნება.

მიუხედავად იმისა, რომ მაჭახლის ხეობა ოსმალეთის იმპერიის შემადგენლობაში XVI საუკუნის მეორე ნახევრიდან მოექცა, მისი მოსახლეობა XVIII საუკუნის ბოლომდე არ ცნობდა სულთანის ხელისუფლებას, რომელიც აქ მხოლოდ „ნომინალურად არსებობ-და. ფაქტობრივი ძალაუფლება კვლავ ადგილობრივი ძალების ხელში იყო. მათი დამოკიდებულება ოსმალ ხელისუფლებისადმი იმით გამოიხატებოდა, რომ იხდიდნენ სხვადასხვა გადასახადს და მათივე ხელმძღვანელობით გამოჰყავდათ ჯარი სულთანის დრო-შის ქვეშ. მხოლოდ XIX საუკუნის 40-იანი წლებიდან დამყარდა აჭარა-მაჭახელშიც ოსმალთა ფაქტიური ბატონობა" (წ. კახიძე, მაჭახლის ხეობა (უძველესი პერიოდიდან 1921 წლამდე), ჟურნ. „მაჭახელა," ბათუმი, 2007 წ. №1, გვ. 25).

მართალია, ოსმალეთის იმპერიის ხელისუფალთა მიერ უმკაცრესი ფორმით გატარებული დამპყრობლურ-რელიგიური პოლიტიკის შედეგად მაჭახლელები, „ოსმალთა საქართველოს" სხვა რეგიონე-ბის მოსახლეობის მსგავსად, დროთა განმავლობაში გამაჰმადიანდნენ, მაგრამ ქრისტიანული რწმენისადმი მოკრძალება და პატივისცე-მა მათ მაინც შეინარჩუნეს შეინარჩუნეს. დ. წერეთლის წერი-ლებში არაერთგზის ესმება ხაზი იმ გარემოებას, რომ მისი დროის მაჭახლელთა ცნობიერებაში ქრისტიანული სარწმუნოება და მათი „გურჯობა" ხშირ შემთხვევაში სინონიმურ ცნებებსაც კი წარმოადგენდა.

მაგალითად, დ. წერეთელთან საუბარში მაჭახლელები თურმე ხშირად აღნიშნავდნენ, რომ „ამ ოთხასი წლის წინეთ, სანამ ქრისტიანები ვიყავით, გურჯები (ქართველები) ვიყავითო.“

როგორც ზაქარია ჭიჭინაძე „ოსმალის საქართველოში“ მცხოვრები ჩვენი თანამემამულეების მიერ მოთხრობილ ამბებზე დაყრდნობით წერს, ისტორიული ავბედობის გამო დედასამშობლოს მოწყვეტილი ქართული რეგიონებიდან მოსახლეობის გამაჰმადიანების პროცესი ყველაზე რთულად მაჭახელაში წარმართულა. კერძოდ, ერთ-ერთი შავშელი მოხუცის გადმოცემით, ხსენებული ხეობის მკვიდრ ქართველებს ასი წლის განმავლობაში ისეთი გააფთრებით უბრძოლიათ წინაპართა სარწმუნოების შესანარჩუნებლად, რომ „კინალამ მთლიანად განყვეტილან“ (ზ. ჭიჭინაძე, ქართველთა გამუსლიმება სამხრეთ-დასავლეთ კავკასიაში, 2004 წ. გვ. 28).

ქრისტიანული სარწმუნოებისადმი მაჭახლელთა ამგვარ ერთგულებას ზ. ჭიჭინაძის დამოწმებულ წიგნში სხვაგანაც არაერთგზის ესმება ხაზი. მაგალითად, ერთ-ერთი მაჰმადიანი ქართველის თქმით, ქრისტიანული სარწმუნოების დასაცავად „მაჭახელმა ძლიერ იწინააღმდეგა, ბევრი სისხლი დაღვარა“ (ზ. ჭიჭინაძე, მითითებული წიგნი, გვ. 38).

სამწუხაროდ, მაჭახლელები ხანგრძლივი დროის განმავლობაში მიმდინარე ამ უთანასწორო ბრძოლაში დამარცხდნენ და იძულებული გახდნენ გამაჰმადიანებულიყვნენ. თუმცა ქრისტიანული სინწინდებისადმი მოკრძალება ბევრმა მათგანმა საკმაოდ დიდხანს შეინარჩუნა. მაგალითად, მაჭახლელთა ერთი ნაწილი, „ნამეტურ მოხუცებულნი,“ ქრისტიანული დღესასწაულების დროს თურმე გამაჰმადიანების შემდეგაც აკითხავდა დაკეტილ ეკლესიებს, სანთლებს ანთებდა და ლოცულობდა (ზ. ჭიჭინაძე, მითითებული წიგნი, გვ. 53).

თუმცა დროთა განმავლობაში ვითარება იმდენად რადიკალურად შეიცვალა, რომ მაჭახლელებმა არა მარტო ფორმალურად მიიღეს მაჰმადიანური სარწმუნოება, არამედ, დ. წერეთლის თქმით, ბევრი მათგანი თურმე „თვით ოსმალოებზე უფრო ფანატიკოსი მორწმუნეც“ კი გახდა („დროება,“ 1878 წ. №238).

მიუხედავად ამისა, ქრისტიანული სინმინდებების ხსოვნა მაჭახლელობა ცნობიერებას ბოლომდე შემორჩა ღრმად და წარუშლელად. დ. წერეთელი სწორედ ამის ერთ-ერთ უტყუარ არგუმენტად მიიჩნევდა მაჭახლის ხეობაში ქრისტიანულ სარწმუნოებასთან დაკავშირებული ტოპონიმების არსებობას.

მართალია, მაჭახლელობა უმეტესობას, მსგავსად „ოსმალოს საქართველოს“ სხვა რეგიონების მკვიდრი ქართველებისა, გვარები ოსმალურ ყაიდაზე ჰქონდა გადაკეთებული (ოსმალური წესის შესაბამისად, იმხანად ისინი გვარის მაგივრად მამის სახელს ხმარობდნენ), მაგრამ არც ერთ მაჭახლელს მისი წინაპრის ქართული გვარი დავიწყებული არ ჰქონდა. დ. წერეთლის პუბლიცისტთა საინტერესო იმ თვალსაზრისითაცაა, რომ მწერალი მაჭახლის სოფლებში ფართოდ გავრცელებული გვარების ჩამონათვალსაც გვთავაზობს (წულუკიძე, კვირიტაძე, ბასილაძე, აბაშიძე, ზაქარაძე, ფოტლაძე, კიბორიძე, მალაყმაძე, ქორტიძე, კიბერიძე, გვარიშვილი...).

როგორც ცნობილია, XIX საუკუნის მეორე ნახევარში განსაკუთრებით ფართო მასშტაბები შეიძინა თურქეთში მაჰმადიან ქართველთა გადასახლების პროცესმა. მუჰაჯირობის სახელით ცნობილი ამ მოვლენის გააქტიურებას დიდად შეუწყო ხელი 1877-1878 წლების ომმა, რომლის შედეგადაც სამ საუკუნეზე მეტი ხნის განმავლობაში თურქეთის მიერ მიტაცებული ქართული რეგიონები კვლავ დაუბრუნდა დედამამშობლოს.

სამწუხაროდ, ამ რეგიონების გამაჰმადიანებული მოსახლეობის გარკვეული ნაწილი, იმის შიშით, რომ რუსეთის იმპერიის ხელისუფლება მათ ძალით გააქრისტიანებდათ და დაიმონებდათ, მშობლიური მიწიდან აიყარა და თურქეთში გადასახლდა. ამ პროცესის გააქტიურებას მნიშვნელოვანწილად უწყობდნენ ხელს ოსმალეთის იმპერიის მიერ რეგიონებში მიზანმიმართულად შემოგზავნილი სასულიერო პირები და აგენტები.

ჩვენი ერის მოწინავე შვილები მაშინ აქტიურად აღუდგნენ წინ ამ ტრაგიკულ მოვლენას, რომელმაც ზოგან ისეთი მასშტაბებიც კი შეიძინა, რომ მშობლიური კერა მოსახლეობის უდიდესმა ნაწილმა მიატოვა. დ. წერეთლის პუბლიცისტური წერილებისადმი ინტე-

რეს მნიშვნელოვანწილად განსაზღვრავს ის ფაქტიც, რომ მათში ეს მოვლენაცაა ქცეული განსაკუთრებული ყურადღების საგნად.

პუბლიცისტის აზრით, ოსმალეთში მაჰმადიან ქართველთა გადასახლება რამდენიმე მნიშვნელოვანი ფაქტორით იყო განპირობებული და იგი მხოლოდ რელიგიურ ნიადაგზე დაფუძნებულ მოვლენას არ წარმოადგენდა. თავისი პუბლიკაციებით დ. წერეთელი შეეცადა მკითხველისათვის სათანადოდ განემარტა ამ ფაქტორების არსი, რათა ჩვენი საზოგადოება აქტიურად აღდგომოდა წინ ხსენებულ მოვლენას. ამ თვალსაზრისით განსაკუთრებით საინტერესოა წერილი „მიზეზი ბათუმის ქართველების გარდასახლებისა“ („დროება,“ 1879 წ. №35).

თურქეთში მაჰმადიან ქართველთა გადასახლების უმთავრეს წარმმართველ ძალად დ. წერეთელს პირველ ყოვლისა „ოსმალის მოღები და აგენტები“ მიაჩნდა, რომლებიც რელიგიური ფანატიზმით შეპყრობილ მოსახლეობაში ადვილად პოულობდნენ დასაყრდენსა და მხარდამჭერებს. პუბლიცისტის აზრით, ოსმალეთში მაჰმადიან ქართველთა გადასახლების განმაპირობებელ მიზეზთაგან უმთავრეს და არსებით როლს პირველ ყოვლისა სწორედ სასულიერო წოდების წარმომადგენელნი ასრულებდნენ. ისინი მოსახლეობას ადვილად არწმუნებდნენ იმაში, რომ ადამიანი, რაგინდ „კეთილი მუსულმანიც არ უნდა ყოფილიყო,“ თუ იმ ქვეყანაში დაიმარხებოდა, რომელიც „გიაურს ეკუთვნოდა, მაშინ ის არ ცხონდებოდა, როგორც გიაური.“ პუბლიცისტის თქმით, ეს ამბავი კი „ძრიელ აღონებდა უმეცარ ხალხს.“

სამეცნიერო ლიტერატურაში დღეს უკვე არგუმენტირებულადაა დადასტურებული, რომ ზემოთ აღნიშნულ გარემოებათა შედეგად, ე. წ. „ოსმალის საქართველოდან,“ მათ შორის მაჭახლიდანაც (დ. წერეთლის ცნობით, 1878 წლისათვის მაჭახლის ხეობის სოფლებში სულ 2500 მოსახლე ცხოვრობდა. „დროება,“ 1878 წ. №238), თურქეთში უამრავი მაჰმადიანი ქართველი გადასახლდა. კერძოდ, გაზეთ „კავკაზის“ ცნობით, მარტო 1881 წელს „მაჭახლის საპოლიციო უბნიდან მუჰაჯირად გადახვეწილა მოსახლეობის თითქმის ნახევარი“ (ბ. დიასამიძე, ნ. კახიძე, რუსეთ-თურქეთის 1877-1878 წლების ომი და აჭარა, ჟურნ. „მაჭახელა,“ ბათუმი, 2008 წ. №2 გვ. 17-18).

დ. წერეთელი „დროების“ 1879 წლის 7 ივლისის ნომერში გამოქვეყნებულ წერილში აღნიშნულ საკითხთან დაკავშირებით ასეთ ცნობას გვანდის: მაჭახლის ხეობის სოფლებიდან ოსმალეთში მაშინ სულ 90 კომლი გადასახლებულა. მათგან ყველაზე მეტი წამსვლელი სოფელ სინდიეთიდან ყოფილა – ორმოცი კომლი (ცოტა მოგვიანებით, 1881 წლის 20 თებერვალს, კონსტანტინე ერისთავისადმი გაგზავნილ წერილში დ. წერეთელმა ოსმალეთში მაჭახლიდან გადასახლებულთა რაოდენობა 200 კაცით განსაზღვრა) (ასმ, ხელნაწერთა ფონდი, №103, გვ. 24-25).

თუ გავითვალისწინებთ იმ ფაქტს, რომ ეს ყველაფერი ერთ წელიწადს მომხდარა და გადასახლების პროცესი მეტ-ნაკლები ინტენსივობით შემდგომშიც გრძელდებოდა, ეს საკმაოდ მნიშვნელოვანი რიცხვია და მაჭახლიდან გადახვეწილი მოსახლეობის რაოდენობა მართლაც საგანგაშოდ დიდი ყოფილა. მაგალითად, ზ. ჭიჭინაძის ცნობით, მუჰაჯირობის შედეგად „ოსმალეთში მთელი მაჭახელი გადასახლდა და მით დაღუპა ყოველივე საყოველთაოდ“ (ქართველ მაჰმადიანთა გადასახლება ოსმალეთში, მუჰაჯირი ემიგრაცია ზ. ჭიჭინაძისა, 1912 წ. გვ. 79).

მართალია, როგორც მაჭახლიდან, ისე „ოსმალის საქართველოს“ სხვა რეგიონებიდან, თურქეთში გადასახლებულთა ოდენობას სპეციალისტები სხვადასხვაგვარად საზღვრავენ, მაგრამ დღეს უკვე სადავოდ აღარავენ ხდის იმ ფაქტს, რომ მუჰაჯირობის პერიოდში ჩვენი ქვეყნის ხსენებული რეგიონებიდან თურქეთში გადახვეწილთა რაოდენობა მართლაც შემაშფოთებლად დიდი იყო. მაგალითად, ოთარ თურმანიძის გამოთვლით, მაჭახლის ხეობის სოფლებში XIX საუკუნის 70-იანი წლების დასაწყისში სულ 1313 კომლი მოსახლე ყოფილა 4485 მცხოვრებით. სამწუხაროდ, თურქეთში გადახვეწის შემდეგ, 1889 წლისათვის, ადგილზე დარჩენილი მოსახლეობის რაოდენობა 528 კომლამდე (2189 სულამდე) შემცირებულა (ო. თურმანიძე, მაჭახლის ხეობა 1880-1920 წლებში, ჟურნ. „მაჭახელა“, ბათუმი, 2008 წ. №2 გვ. 24).

როგორც ზემოთ უკვე ითქვა, დ. წერეთელიცა და მუჰაჯირობის პერიოდში „ოსმალის საქართველოში“ მცხოვრები სხვა ქართველი მამულიშვილებიც აღნიშნული მოვლენის განმაპირობებელ

უმთავრეს ფაქტორად პირველ ყოვლისა რელიგიურ ფანატიზმს მიიჩნევდნენ. ეს მოსაზრება შემდგომში მეცნიერულმა კვლევამაც დაადასტურა ერთმნიშვნელოვნად და ამ საკითხს დღეს უკვე სადავოდ და საკამათოდ აღარავინ ხდის.

თუმცა დ. წერეთლის წერილებში იმ გარემოებასაც ესმება ხაზი, რომ თურქეთში მაჰმადიან ქართველთა მასობრივად გადასახლების პროცესი მხოლოდ ხსენებული მოვლენით არ ყოფილა განპირობებული და მას სხვა მიზეზებიც უწყობდნენ ხელს. კერძოდ, პუბლიცისტის აზრით, აღნიშნული მოვლენის განმაპირობებელი მეორე არსებითი მიზეზი ადგილობრივი ბეგებისა და „აღიების მიერ ხალხის შევიწროება“ იყო. მესამე მიზეზად მწერალს 1878 წელს ბათუმში პორტო-ფრანკოს, ანუ თავისუფალი სავაჭრო ზონის, შემოღება მიაჩნდა. მისი თქმით, ნაცვლად ეკონომიკური სიკეთის მოტანისა, ამ მოვლენის შედეგად „ხალხი ჩამოტყავდა, გატიტვლდა, არ იციან, რა ქნან, ვერ გამოუტანიათ-რა. იყიდონ, ისიც მამასისხლათ, სამი-ოთხი არშინი ჩანახევის გამოტანა არ შეუძლიათ უბაჟოთ და მთელი დღე დამოყნის კარებზე დგას ბეჭდის დასასმელათ.“

და ბოლოს, მუჰაჯირობის განმაპირობებელი მეოთხე მიზეზი, დ. წერეთლის აზრით, ეს იყო რელიგიური ფანატიზმის გამო „უმაღლეს ხარისხამდე მიღწეული სიმძულვარე ქრისტიანისა,“ რაშიც, მისი თქმით, იგი პირადადაც ხშირად დარწმუნებულია ხსენებულ რეგიონში ცხოვრების პერიოდში („დროება,“ 1879 წ. №35).

მიუხედავად ყოველივე ზემოთქმულისა, დ. წერეთელი მაინც ღრმად იყო დარწმუნებული იმაში, რომ თუ ქართველი საზოგადოება სათანადო მზრუნველობასა და გულისხმიერებას გამოიჩენდა, ჩვენი მაჰმადიანი თანამემამულეები გადანყვეტილებას შეიცვლიდნენ და მშობლიური მინა-წყლიდან აღარ გადაიხვეწებოდნენ. ამ იმედიანი მოლოდინის ნათელ გამოვლინებებს პუბლიცისტი პირველ ყოვლისა „წერილ ხალხში“ ხედავდა, რომლებიც ნელ-ნელა და თანდათანობით „იცვლიდნენ აზრს ოსმალეთში წასვლაზედ“ („დროება,“ 1878 წ. №238).

დ. წერეთლის აზრით, რომ თურქეთში ქართველ მაჰმადიანთა გადასახლების პროცესი დროებით ხასიათს ატარებდა და ეს

ტრაგიკული მოვლენა თანდათანობით შესუსტდებოდა და აღიკვეთებოდა. ამ თვალსაზრისით იგი განსაკუთრებულ მნიშვნელობას სძენდა იმ დიდ სიყვარულს, რითაც „ოსმალის საქართველოს“ მკვიდრი ქართველები მათ მშობლიურ მიწა-წყალს იყვნენ შეზრდილ-შესისხლბორცვულნი. თავისი ცხოვრების გარკვეული პერიოდის განმავლობაში თავადაც აღნიშნულ გარემოში მცხოვრები მწერალი კარგად ხედავდა, მის გამაჰმადიანებულ თანამემამულეებს როგორ უჭირდათ მამა-პაპეული მამულის დატოვება, იმ ქვეყნის დატოვება, „სადაც დაბადებულან, გაზრდილან, სადაც მათი საყვარლის ძელები იყო დამარხული“ („დროება,“ 1879 წ. №37).

დ. წერეთლის ცნობით, ოსმალეთში გადასახლების პროცესს ჩვენი მაჰმადიანი თანამემამულეებიდან პირველ ყოვლისა ქალები ეწინააღმდეგებოდნენ. ზოგიერთი მათგანი თურმე იმდენ მხნეობასაც კი იჩენდა, რომ ქმარს „პირდაპირ უცხადებდა,“ თუ თავისას არ დაიშლიდა და ოსმალეთში მაინც წავიდოდა, თან არ გაყვებოდა, ძალდატანების შემთხვევაში კი ჭოროხში დაიღრჩობდა თავს.

მაჭახლელი ქალების ასეთ აქტიურობას მუჰაჯირობის აღსაკვეთად ანალოგიური შეფასება მოგვიანებით ზაქარია ჭიჭინაძემაც მისცა. მისი აზრით, „მთელის მაჭახლის ქალების სურვილი ეხლა ის არის, რომ ქმრებს ხელი შეუშალონ წასვლაზედ. დიდი მოძრაობაა ამოობაში, იყრებიან მეზობლები ერთმანერთში და თათბირობენ. გამოვა ერთი ქალი ჩადრ დახურული, უქნევს ხელს მეორეს, მეორე მესამეს და ესევე სხვანი. ლაპარაკობენ მასზედ, თუ როგორ მოახერხონ, რომ თავიანთი ქმრები არ გაუშვან ოსმალეთში... ქალები პირდაპირ აცხადებენ უარს, თუ ჩემი ქმარი არ დაიშლის წასვლას, მერე მე არ დავუდგები, თუ ძალით ითხოვა ჩემი წაყვანა, მე მაშინათვე მთავრობას მივმართავ და დახმარებას ვთხოვო. არ გაყვებიო, თუ ძალა იხმარა და მაშინ ჭოროხში დავიხრჩობ თავსაო. ასე მაგრა მდგარან მაჭახელის ქალები გარდასახლებაზედ“ (ქართველ მაჰმადიანთ გადასახლება ოსმალეთში, მუჰაჯირი ემიგრაცია ზ. ჭიჭინაძისა, 1912 წ. გვ. 79).

დ. წერეთლის თქმითაც, მაჭახლის ხეობის სოფლებში ამნაირი სიტყვები ქალებისაგან „ყოველ ჟამს შეგეძლოთ გაგეგოთ,“ რაც

მას იმაში არწმუნებდა, მუჰაჯირობის იმჟამინდელი პროცესი მხოლოდ დროებითი მოვლენა რომ იყო და მალე აღიკვეთებოდა.

ამ იმედს მას იქაურ ყმანვილებში „ქართული წიგნის სწავლის ის ძრიელი ხალისიც განუმტკიცებდა,“ რისი უშუალოდ თვით-მხილველიც თავად იყო.

როგორც მკითხველი დამონმებული მაგალითებითაც ნათლად დაინახავს, ოსმალეთში ჩვენი მაჰმადიანი მოძმეების გადასახლებასთან დაკავშირებულ პრობლემას დ. წერეთელი პირველ ყოვლისა მძაფრად გამოხატული ეროვნულ-პატრიოტული თვალთახედვით სჯის და აფასებს. მწერლის პუბლიცისტური ნააზრევის ამგვარ შეფასებაში გადაჭარბებული რომ არაფერია და თვალნათლივ გამოხატული თავისი მამულიშვილური მრწამსით დ. წერეთელი პირველ ყოვლისა მისი სახელოვანი ძმისა და ქართველ „სამოციანელთა“ სხვა დიდი წარმომადგენლების ეროვნული იდეების თანამოაზრე რომ იყო, ამის დასტურად აქ თუნდაც მისი ამ სიტყვების დამონმებაც იქნება საკმარისი: „რამდენჯერ მინატრია, ნეტავ იმ დღეს მომასწრო, რომ საქართველოს შეუერთდებოდეს ოსმალს საქართველო და მერე გინდა ამ ხეზე ამაკრან და თოფით დამხვრიტონ-მეთქი.

იმედი მაქვს, ოსმალეთში არ წავიდენ, გარდა ბეგების და მათი ამაღლის. ღმერთმაც ისე იწებოს. ეს ჩვენზედ არის დამოკიდებული — როგორ წავიყვანთ საქმეს. ღმერთმა ის დღე ნუ მოგვასწროს, ისევ ჩვენივე უხეირობის წყალობით, აქ რაიმე უწესოება ან ხალხის არეულობა მომხდარიყოს და ამის გამო ეს ხალხიც ჩერქეზებივითა და აბხაზებივით არ გავიდნენ აქედამ. ეს დიდი უბედურება იქნება ამ ქვეყნისათვის და ჩვენთვისაც“ („დროება,“ 1879 წ. №37).

უმთავრესი და უპირველესი, რაც, მწერლის აზრით, მისი დროის ქართველობას ამ „დიდი უბედურების“ აღსაკვეთად უნდა გაეკეთებინა, ჩვენი მაჰმადიანი თანამემამულეებისადმი მეტი პრაქტიკული თანადგომის გამოჩენა უნდა ყოფილიყო. მაგალითად, გაზეთ „დროების“ 1878 წლის 255-ე ნომერში გამოქვეყნებულ წერილში დ. წერეთელი მასთან მისულ ერთ-ერთ მაჭახელს აღნიშნულ თვალსაზრისს შემდეგი სიტყვებით გამოახატვინებს:

„ჩვენი საქმე ისეა: ოთხასი წელიწადი თათრების ხელში ვართ; სულთ, გულთ შეუერთდით, შევეჩვიეთ და უცებ მოვშორდით; სანამ შეგეჩვეოდით, მოგვიარეთ, ნუ დაგვაბეჩებთ, გვიხიზმათეთ (იზრუნეთ ჩვენთვის), ჩვენც გეხიზმათებით...“

ჩაიყო ჯიბეში ხელი და ჩვენი ქართული გაზეთი „დროება“ ამოიღო.

— ეს რათ გინდა, მამედ?

— ამას, ბატონო, ერთი ქალი კითხულობს ჩვენში და იმასთან მიმაქ.

დ. წერეთლის მაჭახლური წერილების ციკლიდან თვალნათლივ ჩანს, რომ „ოსმალთა საქართველოს“ მკვიდრი ქართველობის დედასამშობლოს წიაღთან შესასისხლხორცებლად ჩვენი იმდროინდელი მამულიშვილების მიერ განეული მუშაობით მწერალი ბოლომდე კმაყოფილი არ იყო და ამ მიმართულებით იგი ბევრად მეტი რამის გაკეთებას სამომავლოდ თვლიდა აუცილებლად.

როგორც ცნობილია, მუჰაჯირობა მხოლოდ ქართული მოვლენა არ ყოფილა და ეს ტრაგედია ფაქტობრივად კავკასიაში მცხოვრებ თითქმის ყველა ხალხს დაატყდა თავს. მათ შორის იყვნენ აფხაზებიც. დ. წერეთლის პუბლიცისტური წერილები საინტერესო იმითაცაა, რომ მწერალი მათში აფხაზთა დიდი ნაწილისათვის საბედისწერო მოვლენად ქცეული ამ ტრაგედიის შესახებაც გვანდის გარკვეულ ინფორმაციას. პირველი და უმთავრესი, რაც ამ შემთხვევაში უნდა აღინიშნოს ხაზგასმით, მკაფიოდ გამოხატული ის დიდი ადამიანური თანაგრძნობაა, რომელსაც დ. წერეთელი მშობლიური გარემოდან აყრილი და გზაკვალარეული ამ განამებული ადამიანებისადმი ავლენს.

ამ მოვლენის უშუალოდ თვითმხილველი მწერლის თქმით, იმხანად „ჩვენ აფხაზებზე უსაცოდავეს ბათუმში ვერას ნახავდა კაცი. უსახლ-უკაროთ, მშიერი, მწყურვალნი ყრიან უმოწყალოთ ცოლ-შვილით“ („დროება“, 1878 წ. №199).

აფხაზთა ამგვარი უნუგეშო მდგომარეობით შეძრწუნებული მწერალი ერთ-ერთ წერილში ღმერთს მადლობასაც კი სწირავდა იმის გამო, რომ ბათუმიდან წავიდა და უმძიმეს მდგომარეობაში ჩავარდნილი ამ ადამიანების ტრაგედიას საკუთარი თვალთ ვე-

ლარ ხედავდა: „უნდა მოგახსენოთ, რომ ბათუმი შემადგულა მე მათმა ყურებამ და მადლობა ღმერთს, რომ მოვშორდი და მაჭახელას მთაში ნადირივით გამოვიცქირები“ („დროება," 1878 წ. №237).

დ. წერეთლის პუბლიკაციებიდან ისიც ირკვევა, რომ მშობლიური მიწიდან აყრილ და თურქეთში გადახვეწამდე ბათუმს დროებით თავშეფარებულ აფხაზთა გარკვეულმა ნაწილმა შემდგომში აზრი შეიცვალა, ოსმალეთში წასვლა გადაიფიქრა და უკან, აფხაზეთში, დაბრუნება გადაწყვიტა, მაგრამ უსახსრობის გამო ამის გაკეთებას ვეღარ ახერხებდა. დ. წერეთლის თქმით, „ყოველ დილაზე, გაივლიდით თუ არა ბათუმში, გუბერნატორის კარების წინ, ნახავდით ქალებს და ბოვშებს, რომლებიც შიმშილისაგან დაყვითლებულები იხვეწებიან: „გაგვიშვით! გაგვიშვით აფხაზეთში!“ გუბერნატორი ურიგებს ფულს, რამდენიც შეუძლია. ხან ნახავდით პოლიციის წინ მინდორს საესეს აფხაზებით და შებლავიან ამას. უფ. ბათუმის პოლიცმეისტერი ჟურულიც სხვადასხვა საშუალებას ხმარობდა მათ-და-სასარგებლოთ“ („დროება," 1878 წ. №237).

აფხაზთა ამგვარი ტრაგიკული მდგომარეობით შეწუხებული მწერალი მკითხველს იქვე სიხარულით იმასაც აუწყებდა, რომ ბათუმიდან მაჭახელაში მისი წასვლის შემდეგ ვითარება სასიკეთოდ შეცვლილა და აფხაზებისთვის უკან დაბრუნების ნებართვა მიუციათ, რისთვისაც მადლობას სწირავდა ღმერთს.

როგორც ითქვა, დ. წერეთლის პუბლიცისტური წერილები-სადმი ინტერესს არსებითად განსაზღვრავს ის ფაქტი, რომ მათი მეშვეობით მკითხველი ბევრ ახალ და უაღრესად საინტერესო ინფორმაციას იღებს XIX საუკუნის 70-იანი წლების ბოლოს ბათუმსა და მაჭახლის ხეობის სოფლებში არსებული მდგომარეობის შესახებ. ეს გარემოება ასე ხაზგასმით აღსანიშნავი იმიტომაცაა, რომ ჯერ ერთი, ამ მდგომარეობის შესახებ უშუალოდ მისი თვითმხილველი ადამიანი მოგვითხრობდა, და მეორეც, იმდროინდელი ჩვენი საზოგადოება აშკარად განიცდიდა მსგავსი შინაარსის მქონე ინფორმაციის ნაკლებობას.

მაგალითად, „დროების“ 1878 წლის 199-ე ნომერში გამოქვეყნებულ წერილში დ. წერეთელი ბათუმში იმხანად არსებულ მდგომარეობას ამგვარად აღწერს: „ესეც ჩვენი ბათუმი! ამ რამდენიმე კვირის განმავლობაში სრულებით სხვა ფერი მიიღო, შეიცვალა; დღე-დღეობით ქალაქი სინმინდემი და სისუფთავეში შედის.

ამ პატარა ქალაქში ამ ჟამად ყოველი რეზულის ხალხს ნახავ; ყველა მოძრაობაშია, ყველა რაღაც ფაცა-ფუცშია, თითქოს ყველა აქ გაკეთებას ელოდეს. მარამ ყველასგან ერთსა და იმავე საჩივარს გაიგონებ: სახლის სიძვირეზედ. მართლაც რომ აქ სახლის ქირა დაუჯერებელია. მიზეზი ამისი გახლავს ჩვენებური ვაჭრები, რომელნიც მოცვივნენ კალიასავით და შეექმნათ მუშტრობა სახლებზე და დუქნებზე.

მთელი ბათუმი სასტუმროებათ და დუქნებათ გადაიქცა. თითო თვალ დუქანში ორმოცდაათ-თუმანს აძლევენ, იმასაც წინდანინ.“

წერილის ავტორის მიერ მოწოდებულ ამ ინფორმაციას განსაკუთრებულ მნიშვნელობას სძენს ის ფაქტი, რომ მისი მეშვეობით მკითხველს გარკვეული წარმოდგენა ექმნება იმ მდგომარეობაზე, რომელიც ოსმალთა ბატონობისაგან სულ რამდენიმე თვის განთავისუფლებულ და დედასამშობლოსთან შემოერთებულ ბათუმში არსებობდა იმხანად. მიუხედავად იმისა, რომ ბათუმის იმდროინდელ ყოფაზე მოგვიანებით საკმაოდ ბევრი რამ ითქვა და დაიწერა (ამ თვალსაზრისით აქ თუნდაც მხოლოდ დავით კლდიაშვილის მემუარების გახსენება რად ღირს), დ. წერეთელს მათთან შედარებით ის უპირატესობა აქვს, რომ მან, როგორც იმჟამინდელი ვითარების უშუალოდ თვითმხილველმა კაცმა, ერთ-ერთმა პირველმა მოუთხრო მკითხველს აღნიშნული მოვლენის შესახებ.

იმის გამო, რომ ოსმალეთის ბატონობისაგან ახლად განთავისუფლებული მაჭახლის ხეობის შესახებ იმდროინდელმა ქართველმა საზოგადოებამ ფაქტობრივად თითქმის არაფერი იცოდა, დ. წერეთელმა თავი ვალდებულიად ჩათვალა, თავისი წერილებით მკითხველისათვის გარკვეული წარმოდგენა შეექმნა იმხანად იქ არსებულ მდგომარეობაზე.

მიუხედავად იმისა, რომ დასახელებულ პუბლიკაციებში ავტორს მაჭახლელთა ისტორიასთან და იმჟამინდელ ყოფასთან დაკავშირებული ზოგიერთი საკითხი სუბიექტური თვალთახედვით აქვს განსჯილ-გააზრებული, მის მიერ მოწოდებულ მასალებს მაინც ყოველგვარი გადაჭარბების გარეშე უნდა მივანიჭოთ პირველხარისხოვანი მნიშვნელობა ჩვენი ქვეყნის ამ რეგიონში იმხანად არსებული ვითარების შესასწავლად. ნათქვამის დასტურად დავიმოწმებ შესაბამის მაგალითებს ხსენებული წერილებიდან.

გაზეთ „დროების“ 1878 წლის 19 ნოემბრის ნომერში გამოქვეყნებულ ერთ-ერთ სტატიაში დ. წერეთელი მკითხველს გულისტკივილით აუწყებს იმ ფაქტს, რომ დედასამშობლოსთან ახლად შემოერთებული ეს რეგიონი იმ დროისათვის „სრულიად უცნობი იყო არა მარტო ჩვენი ქვეყნისათვის, არამედ მთელი ევროპისთვისაც“ და „ქარტაში მისი ადგილი ჯერ კიდევ ცარიელი ადგილი იყო.“

დ. წერეთელი ცდილობს, პირად შთაბეჭდილებებზე დაფუძნებული თავისი მონათხრობით რამდენადმე მაინც შეავსოს ეს ხარვეზი და იმდროინდელ პრესაში გამოქვეყნებული წერილებით გარკვეული წარმოდგენა შეგვიქმნას მაჭახლელთა ყოველდღიურ ყოფაზე.

როგორც ხსენებული პუბლიკაციების გაცნობით ჩანს, აღნიშნული მოვლენისადმი პუბლიცისტს ზოგჯერ არაერთგვაროვანი დამოკიდებულება აქვს. კერძოდ, თუ ერთგან იგი ხაზგასმით აღნიშნავს იმ ფაქტს, რომ მაჭახლის ხეობაში შემავალ სოფლებში „ხალხი ძრიელ დამჯერებელი იყო“ და მისი იქ ყოფნის პერიოდში „ერთი კაცის კვლაც კი არ მომხდარა,“ იმავე წერილში მწერალი მკითხველს იმასაც აუწყებს, მაჭახელა ავაზაკების ბუდეა რომ წარმოადგენდა და იქ „იმისთანა ბეგი ანუ ალა არ იქნებოდა, რომ გამოქცეული რუსის სალდათები, ქართველები და მეტადრე გურულები არ ჰყოლოდა.“

პუბლიცისტის თქმით, „თავისი დღით იქ ასში ერთი არ მომკვდარა. კაცის სიკვდილი ქება იყო, ძაღლის სიკვდილი კი ცოდვა“ („დროება,“ 1878 წ. №238).

დ. წერეთლის ინფორმაციით, მაჭახლელების დიდი ნაწილი „მტაცებლობით ცხოვრობდა.“ ისინი ხშირად ძარცვავდნენ „შავ-შეთელებს, აჭარლებსა და მეტადრე მარადიდელებს, რომელთა უმეტესი ნაწილი ვაჭრები და მენავეები იყვნენ.“ „დროების“ 1878 წლის 238-ე ნომერში დაბეჭდილ იმ წერილში, საიდანაც დამოწმებული ციტატებია მოხმობილი, დ. წერეთელი მკითხველს ძარცვა-ყაჩაღობის ფართოდ დამკვიდრებულ იმ ხერხსაც აცნობს კონკრეტულად, რასაც თურმე მაჭახლელები იყენებდნენ საზოგადოდ.

ნათქვამის ნათელსაყოფად დავიმოწმებ შესაბამის ფრაგმენტს ხსენებული წერილიდან: „მარადიდელებს, რომელთა უმეტესი ნაწილი ვაჭრები არიან და დიდი და პატარა მენავობს, ჭოროხის წყლით შეაქვთ ზღვაში და ჩააქვთ ბათუმში ხე-ტყე, ყურძენი, ვაშლი; აგრეთვე ბათუმიდამ. დიდი სიმარჯვე და გამოცდილება აქვთ წყალში. მაგრამ მათზე უსაცოდავესი არ არის, მეტადრე ზამთარში, როდესაც წყალში ჩამდგარი თოკებით მოათრევენ პირალმა სავსე ნავს რომელიმე ვაჭრისას ართვინს და ლივანაში.

ამ ოფლით პურის მჭმელ ხალხს ხვდება მაჭახლეელი კაცი გზაზე მაჭახელის-პირში და ან ბათუმის გზაზე კახაბერში, გადი-ლებს თოფს და უძახის: „მენავე! ჩამისვი, წამიყვანე ბათუმში!“ თუ შეშინდა და არ ჩასვა, თოფს დაუშენს და ამ დროს გარბის საცოდავი მარადიდელი, და თუ მოვიდა, გაცარცვავს“ („დროება“, 1878 წ. №238).

დ. წერეთელი გამონაკლისი არ ყოფილა და ხსენებულ პერიოდში მაჭახლელთა ცხოვრების მთავარ წესად მძარცველობასა და ყაჩაღობას სხვა ავტორებიც აცხადებდნენ. მაგალითად, ს. ასლანიშვილ-ბავრელის ცნობით, „მაჭახელების საზრდოს წყარო მტაცებლობაა, დავლა“ („ივერია“, 1879 წ. №2).

მიუხედავად იმ უმკაცრესი დამპყრობლურ-სარწმუნოებრივი პო-ლიტიკისა, რომელსაც ოსმალეთის იმპერიის მესვეურები მათ მი-ერ მიტაცებულ ქართულ რეგიონებში მათი ბატონობის პერიოდ-ში მუდმივად და მიზანმიმართულად ატარებდნენ, იქაურობას ბოლო დრომდე მაინც შემორჩა ქართული სახელმწიფოებრიობის ძლიერების ხანაში იქ მრავლად აგებული როგორც ქრისტიანუ-

ლი ტაძრები და ეკლესიები, ისე ციხე-სიმაგრეები, ხიდები და სხვადასხვა დანიშნულების მქონე საკომუნიკაციო საშუალებები.

მაჭახელაში ცხოვრების პერიოდში დ. წერეთელი აქტიურად იყო დაინტერესებული ჩვენი წარსულის ამ მხარესთან დაკავშირებული მასალების მოძიებით და აღნიშნულ საკითხებზე ხშირად მსჯელობდა ხოლმე თავის პუბლიცისტურ წერილებში. ამ მიზნით იგი განსაკუთრებულ ინტერესს იჩენდა იქაურთა ზეპირსიტყვიერებისადმი და საგანგებოდ კრებდა მოსახლეობაში ფართოდ გავრცელებულ ხალხურ თქმულებებს, ლეგენდებს, ანდაზებსა და სხვა სახის ფოლკლორულ გადმოცემებს.

დ. წერეთლის წერილებში არაერთგზის ესმება ხაზი იმ განსაკუთრებულ სიყვარულსა და პატივისცემას, რასაც „ოსმალოს საქართველოში“ მცხოვრები ჩვენი თანამემამულეები იჩენდნენ თამარ მეფისადმი. კერძოდ, საქართველოს ისტორიულ წარსულთან დაკავშირებულ ზეპირსიტყვიერების ნიმუშებში ისინი ყველაზე მეტად უპირველეს ყოვლისა სწორედ თამარს განადიდებდნენ. მათი ღრმა რწმენით, თამარს ეს მხარე ისე გამორჩეულად ჰყვარებია, რომ იქ თურმე საცხოვრებლადაც ხშირად ჩადიოდა ხოლმე. უფრო მეტიც, მწერალთან საუბარში მაჭახლელები ხშირად იმასაც სიამაყით ამბობდნენ ხოლმე, რომ „თამარ მეფე ყოველი გაჭირვების დროს აქ, მაჭახელში, მოაშურებდა და მტერი აქ ვერ შემოვიდოდაო.“ მათი თქმით, მეფის რეზიდენცია თურმე სოფელ ქვემო ჩხუტუნეთში მდებარეობდა; კერძოდ, იმ ადგილზე, რომელსაც ისინი ნასაყდრალს ეძახდნენ. მაჭახლელთა მტკიცებით, გარდა ჩხუტუნეთისა, თამარს საყდარი და ციხე-გალავანი სოფელ კარჩხალშიც ჰქონია („დროება,“ 1879 წ. №2).

ამ და მსგავსი ინფორმაციების მიწოდებასთან ერთად, დ. წერეთელი მკითხველს იმ ლეგენდებსაც უამბობს, რომლებიც მაჭახლელებს თამარ მეფესთან დაკავშირებით შეუთხზავთ. ამ შემთხვევაში მეტად მნიშვნელოვანია ის ფაქტი, რომ ამ ლეგენდების უმეტესობაში იმ აქტიურ როლსაც აქვს განსაკუთრებული ყურადღება მიქცეული, რომელიც თამარ მეფეს ჰქონდა შესრულებული ამ

მხარეში ქრისტიანული ტაძრებისა და ეკლესია-მონასტრების მშენებლობის საქმეში.

დ. წერეთლის ცნობით, მაჭახლელებისაგან მას ისიც კი მოუხმენია, თითქოს ერთ-ერთ მაჭახლელს თამარ მეფის შესახებ არაბულ ენაზე დანერგილი ნიგნიც ჰქონდა. ამ ამბის შეტყობით გახარებული მწერალი გაზეთ „დროების“ მკითხველებს აუწყებდა, რომ ყველანაირად შეეცდებოდა ეს ნიგნი ხელში ჩაეგდო, იქაური ყადის ან მოლას დახმარებით ქართულად ეთარგმნა და თარგმანი რედაქციისთვის გამოეგზავნა გამოსაქვეყნებლად (იქვე).

როგორც მოგვიანებით გამოქვეყნებული წერილიდან ირკვევა, დ. წერეთელს ხსენებული ნიგნის ადგილ-სამყოფელი, მართალია, დადგენით კი დაუდგენია, მაგრამ ნიგნის ხელში ჩაგდება ვერაფრით მოუხერხებია. აი, რას წერს მწერალი ამასთან დაკავშირებით „დროების“ 1879 წლის 4 იანვრის ნომერში გამოქვეყნებულ წერილში: დასახელებული ნიგნი „თუმცა აქეს სოფელს ზედა-ჩხუტუნეთის მცხოვრებელს ხოჯას ასსან-ფენდის, მაგრამ ჩვენ სრულიად რწმუნება დავკარგეთ მათ თვალში: ესენი დარწმუნებულნი არიან, რომ არათუ ნიგნებს, ქვასაც არ დავაყენებთ თავის ადგილას, და ამიტომაც ვერ გამოვიტანე ეს ნიგნი.“

მიუხედავად იმისა, რომ აღნიშნული ინფორმაციის რეალურობის გადამოწმება დღესდღეობით ფაქტობრივად შეუძლებელია, მწერლის მიერ მოწოდებული ეს ცნობა უაღრესად საინტერესო ფაქტად მაინც თუნდაც იმიტომაც უნდა ჩაითვალოს, რომ მისი მეშვეობით კიდევ ერთხელ დასტურდება ის დიდი სიყვარული და პატივისცემა, რასაც საუკუნეების განმავლობაში მშობლიურ ნიშალს მოწყვტილი ჩვენი მაჰმადიანი თანამემამულეები იჩენდნენ თამარ მეფისადმი.

დ. წერეთლის პუბლიცისტიკიდან ისიც თვალნათლივ ჩანს, რომ თამარ მეფე გამონაკლისი არ ყოფილა და მსგავსი დამოკიდებულება ჩვენს გამაჰმადიანებულ თანამემამულეებს არა მარტო სხვა ქართველი მეფეებისადმიცა და გმირებისადმიც ჰქონდათ, არამედ დროისა და მტრების მსახვრალ ხელს გადარჩენილი წარსულის ძეგლებისა და ქრისტიანული სიმშინდეებისადმიც.

მიუხედავად იმისა, რომ ისტორიული ავბედობის გამო ისინი იძულებული გახდნენ წინაპართა სარწმუნოებას მოწყვეტილიყვნენ და „ფანატიკოს მუსულმანებად“ (მწერლის სიტყვებით) ქცეულიყვნენ, ავტორის თქმით, მათ მაინც შეძლეს ბოლომდე შეენარჩუნებინათ ქრისტიანული ეკლესია-მონასტრებისადმი მოკრძალება. კერძოდ, მაჭახელაში ცხოვრების პერიოდში დ. წერეთელი არაერთგზის გამხდარა უშუალო თვითმხილველი იმ მზრუნველობისა, რასაც იქაურები ქრისტიანული სინმინდებებისა და ისტორიული რელიქვიებისადმი იჩენდნენ.

სამწუხაროდ, ყოველივე ზემოთქმულთან ერთად, მწერალი იქვე იმის გამოც გამოთქვამდა გულისტკივილს, რომ დედასამშობლოსთან შემოერთების შემდეგ ვითარება გაუმჯობესების ნაცვლად მკვეთრად უარესდებოდა და მუსლიმანი ქართველების მიერ დაცულ-გადარჩენილი სიძველეები ქრისტიანთა ხელით ნადგურდებოდა. მაგალითად, აღნიშნულ საკითხთან დაკავშირებით „დროების“ 1879 წლის მეორე ნომერში გამოქვეყნებულ წერილში დ. წერეთელი წერს: „მუსულმანები, ისეთი ფანატიკოსები, როგორებიც ესენი არიან, არ შეხებიან ძველ ეკკლესიებს და ყოველგან ყოფილა თითქმის ნაწერი ქვებზე და ნახატი.

დღეს კი შემოსვლისთანავე ჩვენისა ოსმალის საქართველოში, ყოველგან გამოუძვრიათ და წაუღიათ ქრისტიანებს თუ სხვა რჯულს ჩვენებს...

ამ ნაირათ, ეს საბუთები ისტორიისათვის და საქართველოს ერთ დროის ძრეელების მაჩვენებელნი, ამშენებელთ სახელი და მოთხრობა, შენახული ქრისტიანების მტრებისაგან, ქრისტიანს კი ამოუხზოცია!

ჩემის თვალთა ვნახე ენკენისთვეში სამი-ოთხი ქვა, რომლებზედაც ხატები და მეფეები მშვენიერის ხელოვნებით გამოკვეთილი და ხუცურით ხელჩართულად ნაწერი ქვებზე. დიდათ ვწუხვარ, რომ, თუმცა ხუცური კითხვა ზედ მიწვევით ვიცი, მაგრამ ხელჩართული ასოებით ნაწერი ვერ წავიკითხე. ერთ ქვაზე იყო გამოკვეთილი დავით აღმაშენებელი, რომელსაც მარჯვენა ხელით ეჭირა ეკკლესია მსგავსი გელანათის ეკკლესიისა და სახელი მისი წავიკითხე...

ეს ქვეები ეყარა ბათუმს იქა-აქ ქურდ-ოღლის სასტუმროს ქვეშ, მინაზე და ერთი მათგანი კიდევაც დაემტვრიათ...

ამ ნაირათ გაქრა აქ ბევრი ძვირფასი ისტორიული ძეგლი და მასალები და ბევრიც მალე გაქრება, თუ კაცი არ ამოჩნდა, რომ ყველა ეს დაიცვას."

როგორც ცნობილია, 1878-1881 წლებში, მაჭახელაში დ. წერეთლის ცხოვრების პერიოდში, არა თუ ამ მხარეში, არამედ საზოგადოდ მთელს „ოსმალის საქართველოშიც“ კი ქართული სკოლების გასაახსნელად მხოლოდ სიტყვიერი მზადება იყო დაწყებული. სამწუხაროდ, ასეთ რეალობაში მცხოვრები ჩვენი მუსლიმანი თანამემამულენი მთლიანად იყვნენ მოწყვეტილი მშობლიურენოვან საგანმანათლებლო სივრცეს და პირველდანწყებით განათლებას ჯამეებთან არსებულ სასწავლებლებში ღებულობდნენ ხოჯების მეშვეობით.

აი, რას წერს დ. წერეთელი ყოველივე ზემოთქმულთან დაკავშირებით „დროების“ 1879 წლის მეორე ნომერში გამოქვეყნებულ წერილში: „იმისთანა კაცს ვერ იპოვი, ოსმალურათ არ ლაპარაკობდეს. ყოველ სოფელში თავისი ჯამე (მეჩითი) აქვთ. ყოველ ჯამეს სხვა-და-სხვა დროს ღვთის მოყვარე კაცთაგან შეწირული ფული აქვს. ამ ფულებს ასესხებენ, ასარგებლებენ და ამ სარგებლით ყოველ ჯამესთან აშენებულია სასწავლებელი, სადაც მოძღვრათ არის ჯამის ხოჯა."

ჯამეებთან გახსნილ ამდაგვარ სასწავლებლებში ერთმანეთისაგან განცალკევებულ ოთახებში სწავლობდნენ ვაჟები და ქალები. პუბლიცისტის ინფორმაციით, ხოჯა იჯდა იმ ოთახში, სადაც ვაჟები მეცადინეობდნენ, ოღონდ ისე, რომ ქალების ოთახსაც ხედავდა და უწევდა მეთვალყურეობას. სწავლების უმთავრესი მიზანი მუსლიმანური ლოცვების არაბულ ენაზე დაზეპირება და ოსმალური წერა-კითხვის შესწავლა ყოფილა.

მიუხედავად იმისა, რომ მაჭახლელთა ყოველდღიურ სალაპარაკო ენას ქართული წარმოადგენდა და მოსახლეობის უმეტესმა ნაწილმა ოსმალური საერთოდ არ იცოდა, მათ შორის ქართული წერა-კითხვის მცოდნე მაინც სანთლით საძებარი იყო. გაზეთ „ივერიის“ 1893 წლის 160-ე ნომერში გამოქვეყნებულ სტატიაში –

„წერილი მაჭახლიდან“ ზ. ჭიჭინაძე, რომელსაც 1892 წელს პირადად უმოგზაურია ამ მხარეში, ამასთან დაკავშირებით წერდა, რომ მასთან გამართული შეხვედრების დროს ქართული წერაკითხვის შესწავლისადმი განსაკუთრებულ დაინტერესებას პირველ ყოვლისა ახალგაზრდები ამჟღავნებდნენ. ერთ-ერთ მათგანს ამ მიზნის მისაღწევად ქართული ანბანისათვის არაბული ასოები მიუწერია და დამოუკიდებლად ასე შეუსწავლია ქართული წერაკითხვა. ხერთვისისა და ეფრატის მამასახლისებს კი ამ საქმეში დასახმარებლად ზ. ჭიჭინაძისათვის მასწავლებლის გაგზავნა უთხოვიათ.

სამწუხაროდ, ზ. ჭიჭინაძისა და ჩვენი ერის სხვა მოწინავე მამულიშვილთა აქტიური მცდელობის მიუხედავად, „ოსმალის საქართველოში“ ქართული სკოლების გახსნის პროცესი იმხანად საკმაოდ დაგვიანდა და რთულად წარიმართა. კერძოდ, მაჭახელაში „პირველი ქართული სკოლა მხოლოდ 1916 წლის მარტში გაიხსნა (სამწუხაროდ, მასწავლებელთა კადრების უყოლობის გამო სკოლა სულ მალე დაიხურა) სოფელ ქვედა ჩხუტუნეთში ქართული საქველმოქმედო საზოგადოების ხაზით... სკოლის გახსნას დიდ წინააღმდეგობას უწევდნენ ადგილობრივი ხოჯები (ნ. კახიძე, მაჭახლის ხეობა, ბათუმი, 1974 წ. გვ. 31).

ასეთია დავით წერეთლის მაჭახლური ციკლის წერილებში დასმულ და გაანალიზებულ საკითხთა სპექტრი. როგორც ზემოთ უკვე ითქვა, 1878-1879 წლებში ქართული პრესის ფურცლებზე გამოქვეყნებული ამ წერილებისადმი ინტერესს არსებითად განსაზღვრავს ის ფაქტი, რომ მათი ავტორი ფაქტობრივად ერთ-ერთი პირველი ქართველი იყო, რომელსაც დედასამშობლოსთან ახლად შემოერთებულ ამ რეგიონში მოუწია ცხოვრება. მრავალმხრივ საინტერესო თავისი პუბლიკაციებით მწერალი პირად შთაბეჭდილებებზე დაყრდნობით აწვდიდა მკითხველს ცნობებს რეალურად არსებული იმ მდგომარეობის შესახებ, რომელიც ხანგრძლივი დროის განმავლობაში დედასამშობლოს იძულებით მოწყვეტილი და ახლადშემოერთებული მაჭახლის ხეობის სოფლებში არსებობდა იმხანად.

სამწუხაროდ, 1879 წლის შემდგომ დ. წერეთელს პრესაში წერილები აღარ გამოუქვეყნებია. ამ თვალსაზრისით გამოჩვეულების შემთხვევას წარმოადგენს გაზეთ „შრომის“ 1882 წლის 3 თებერვლის ნომერში დასტამბული სტატია „ქართველთა მონასტრები უცხოეთში“ და „შრომის“ 1883 წლის 23 ივნისის დაბეჭდილი წერილი „ჩვენი ძველი და ახალი ეკლესიები.“

უცხოეთში არსებული ქართული მონასტრების შესახებ გამოქვეყნებულ ზემოთ ხსენებულ წერილში დ. წერეთელი მძაფრად გამოსატყუი ეროვნულ-პატრიოტული სულისკვეთებით იხსენებს საბერძნეთსა და იერუსალიმში გარდასულ საუკუნეებში არსებულ ქართულ ეკლესია-მონასტრებს და მწუხარებას გამოთქვამს იმის გამო, რომ ხანგრძლივი დროის განმავლობაში ქართული კულტურისა და განათლების მძლავრ კერებად ქცეულ ამ ეკლესია-მონასტრებს, სადაც „ქართველი ბერები საქართველოს დიდებისა და წარმატებისათვის იღწნიდნენ და იღვიძებდნენ,“ ისტორიულ ავბედობათა გამო იმჟამად უკვე სხვები იყვნენ დაპატრონებულნი.

იმისათვის, რომ უფრო ნათელი წარმოდგენა შეგვიქმნას ამ ეროვნული დანაკარგის უდიდეს მასშტაბებსა და მნიშვნელობაზე, დ. წერეთელი კონკრეტულად ჩამოთვლის საბერძნეთსა და იერუსალიმში არსებულ ქართულ ეკლესია-მონასტრებს და წერილის ბოლოს გულისტკივილით დაასკვნის: „აი, რამდენი მონასტრები ყოფილა ჩვენი ამ უკანასკნელ დროსაც და რამდენს სისხლი დაუქცევიათ და წამების გვირგვინი მიუღლიათ.“

გამოუქვეყნებელი ნაწერები

გარდა პრესაში გამოქვეყნებული მხატვრულ-პუბლიცისტური ნაწარმოებებისა და კორესპონდენციებისა, ბათუმში, ხარიტონ ახვლედიანის სახელობის აჭარის სახელმწიფო მუზეუმში, დაცულ დავით წერეთლის პირად ფონდში მწერლის ისტორიული ნარკვე-

ვებიცა და ოსმალური ანდაზების მიხედვით თარგმანებიც გვხვდება. განსხვავებით სხვიტორში აკაკი წერეთლის სახლ-მუზეუმში არსებული დ. წერეთლის ხელნაწერებისაგან, რომლებიც თავად მწერლის ხელითაა დანერილი, აჭარის მუზეუმში დაცული დღიურები, სადაც ავტორის ისტორიული ნარკვევები და ოსმალური ანდაზების თარგმანებია თავმოყრილი, მოგვიანებით, უკვე საბჭოთა პერიოდშია გადანერილი მოსწავლის თხელ რვეულებში ვილაც უცნობი პირის (ეტიკობა, მუზეუმის თანამშრომლის) მიერ, თავად ავტორისეული ხელნაწერები კი შენახული არ არის.

როგორც ხსენებული ხელნაწერებიდან ნათლად ჩანს, დ. წერეთელი აქტიურ მთარგმნელობით საქმიანობასაც ეწეოდა. კერძოდ, მას ქართულ ენაზე უთარგმნია: 1896 წელს — „საჩუქარი მეფე კარლოს XII-ისა. შვედური თხზულება, გადმოღებული რუსული თარგმანიდან“ (43 გვ.), 1897 წელს — იასილკის მოთხრობა „კაცობრივი ცნება მეგობრობაზე, გადმოღებული რუსული თარგმანიდან“ (19 გვ.), 1899 წელს — „მეფე ტომისაგან დავითისა. ინგლისური თხზულება, გადმოღებული რუსული თარგმანიდან“ (56 გვ.), 1900 წელს — ისტორიული ლეგენდა „უკანასკნელი ღამე იუდა ისკარიოტელისა. გადმოღებული რუსული თარგმანიდან“ (13 გვ.), პოლონელი მწერლის — ჰენრიხ სენკევიჩის მოთხრობა „თან გავყვით! გადმოღებული რუსული თარგმანიდან“ (72 გვ.), უცნობი წყაროებიდან გადმოქართულებული თხზულებანი: „მაგომეტის ცხოვრება“ და „კლუბი ცამეტისა“ (დასახელებული თარგმანები დაცულია სხვიტორში, აკაკი წერეთლის სახლ-მუზეუმის არქივში).

ბათუმის ხ. ახვლედიანის სახელობის სახელმწიფო ისტორიულ მუზეუმში კი დ. წერეთლის მიერ თურქული ენიდან ქართულად გადმოთარგმნილი ანდაზებიცაა დაცული.

სამწუხაროდ, ხსენებული თარგმანებიდან არც ერთი ნაწარმოები დღემდე არაა გამოქვეყნებული. ამ თვალსაზრისით ერთადერთ გამონაკლისს წარმოადგენს „დროების“ 1876 წლის 28-ე ნომერში დაბეჭდილი უცნობი ბერძენი ავტორის ლექსის პროზაული თარგმანი, რომლის მეშვეობითაც მთარგმნელმა არაპირდაპირი გზით არა მარტო საკუთარი პატრიოტული მისწრაფებანი

გამოხატვა, არამედ მისი დროის ქართველი საზოგადოების ცნობიერებაში ეროვნულ-განმათავისუფლებელი გრძნობის შემდგომი განმტკიცებაც ცადა შეძლებისდაგვარად. იმისათვის, რომ მკითხველს უფრო ნათელი წარმოდგენა შეექმნეს ყოველივე ზემოთქმულის არსსა და მთარგმნელის მწერლურ შესაძლებლობებზე, დავიმოწმებ ფრაგმენტს ხსენებული თარგმანიდან:

„ჰოი, მოლუნულო მჭრელო ხრმალო ჩემო და თოფო მოელვარევ, ჩიტო ჩემო! თქვენ დახოცეთ მტერი ჩემი, მტანჯველი ჩემი დაჰკეპეთ.

„აღსდეგ, სამშობლოვ ჩემო!

იცოცხლე ხმალო ჩემო!

„ჩემი სამშობლოს თავისუფლებისათვის და იესო ქრისტეს წმინდა სარწმუნოებისათვის — ამ ორისთვის ვჩხუბობ, ამ ორისათვის მსურს, რომ ვიცხოვრო! თუ ესენი ვერ მოვიგე, რას მიქვიან სიცოცხლე ჩემი!“

გარდა მხატვრული თარგმანებისა, სხვიტორისა და ბათუმის მუზეუმებში არსებულ დ. წერეთლის პირად ფონდებში ასევე დაცულია სხვადასხვა სახის ხელნაწერები, დღიურები, პირადად შეკრებილი ფოლკლორული და სალექსიკონო მასალები, კომენტარები სხვადასხვა ისტორიულ მოვლენებთან და ლიტერატურულ ტექსტებთან დაკავშირებით, საყვარელ ნაწარმოებთა ჩანაწერები, მოგონებები, პირადი წერილები, სამსახურებრივი საქმიანობის ამსახველი დოკუმენტები...

მიუხედავად იმისა, რომ ხსენებული საარქივო მასალების დიდი ნაწილი ვიწრო პიროვნული ინტერესების გამოხატველ ჩანაწერებს წარმოადგენს და მათში ცოტა რამაა ფართო საზოგადოებისათვის მნიშვნელოვანი, მათ შორის ისეთი ხელნაწერებიც გვხვდება, რომლებიც ანგარიშგასაწევი შტრიხებით ამდიდრებენ ა. წერეთლისა და მისი დიდი ოჯახის წევრთა ბიოგრაფიას. ნათქვამის დასტურად აქ თუნდაც იმ სიტყვის გახსენებაც იქნება საკმარისი, რომელიც დავითს დედის — ეკატერინე აბაშიძის დასაფლავებაზე წარმოუთქვამს 1885 წლის 23 თებერვალს.

ხსენებული სიტყვისადმი ინტერესს არსებითად განსაზღვრავს ის ფაქტი, რომ მისი მეშვეობით დ. წერეთელი არა მარტო გარ-

დაცვლილის ცხოვრებასთან დაკავშირებით გვანდის მრავალ საგულისხმო ინფორმაციას, არამედ იმ რთული სახელმწიფოებრივი მდგომარეობის შესახებაც, რომელიც XIX საუკუნეში იყო დამკვიდრებული საქართველოში.

ამ თვალსაზრისით განსაკუთრებული ყურადღება პირველ ყოვლისა სიტყვის შემდეგ ეპიზოდებს მინდა მივაქციო: დაბადებიდან 12 წლამდე ეკატერინე საკუთარი ბიძის – გურიის მთავარ მამია გურიელის სასახლეში იზრდებოდა განცხრომითა და ფუფუნებით. მაგრამ ბიძის უეცარი გარდაცვალების შემდეგ არა მარტო ეკატერინეს ბედის ჩარხი დატრიალდა უკულმა, არამედ გურიაშიც აირია პოლიტიკური მდგომარეობა და რუსული საფრთხისათვის თავის დაღწევის მიზნით, მამია გურიელის ქვრივმა, დედოფალმა სოფიომ, შვილებთან ერთად ოსმალეთს შეაფარა თავი.

გამზრდელი ბიძის სიკვლის შემდეგ ეკატერინეს დედ-მამის სახლისათვის მიუშურებია სოფელ შროშაში, სადაც „მოელოდა ნუგეშს დედ-მამისას და მეტადრე საყვარელი ბების, დიდი მეფე სოლომონის ასულის, დარეჯან ბატონიშვილისაგან,“ მაგრამ „მოსტყუედა საცოდავი,“ რადგან დარეჯან ბატონიშვილი და ეკატერინეს ერთ-ერთი ძმა „განტაცებულ იქმნა მსწრაფლად ქუთათელ და გენათელ მიტროპოლიტთა, სხვათა შორის, რუსეთში. ივანე აბაშიძე გაიქცა ოსმალეთში, სახლი და კარი აოტებულ და დარბეულ იქმნა. მცირე ხანს შემდეგ მოკლულ ლალატით გაოხრებული ცოლ-შვილი ივანე აბაშიძისა ივლტოდა ტყე-ტყედ შიშველ-ტიტველი, ფეხ შიშველი. ბატონიშვილმა ლისა გურიელის ქალმა მოაშურა მფარებლობას თავის ბიძის საყვარელი დედის გურიის დედოფლის მარინე წერეთლის ქალის ძმას დიდებულს სახლთუხუცესს თავად ზურაბ წერეთლის სასახლეში დაბასა საჩხერეს; პოლიტიკური მოთხოვნილების გამო იძულებულმა მისმა ძემ თავადმა გრიგოლ წერეთელმა ჩაყარა ისინი მოდინახეს ციხეში და შემდეგ წარგზავნა იგინი ქალაქს თბილისს დატუსალებულნი, სადაც იყვნენ დატყვევებულნი რამოდენიმე ხანს“ (დ. წერეთლის ზემოთ ხსენებული სიტყვა იხ: გ. აბზიანიძე, ქართველი კლასიკოსები, 1950 წ. გვ. 194-197 გვ.).

მშობელი დედის საქვეყნო ღვაწლის შეფასების დროს დ. წერეთელმა ორ უმთავრეს გარემოებას მიაქცია განსაკუთრებული ყურადღება – ოჯახისადმი მის უდიდეს ერთგულებასა და ქველმოქმედებას, რასაც იგი სწეული და ღარიბ-ღატაკი ადამიანებისადმი იჩენდა.

როგორც დამოწმებული ფრაგმენტებიდანაც თვალნათლივ ჩანს, დ. წერეთლის ხსენებული სიტყვა მრავალმხრივ საინტერესო დოკუმენტია წერეთლების ოჯახური მდგომარეობის შესასწავლად და XIX საუკუნის საქართველოში არსებულ ისტორიულ ვითარებასთან დაკავშირებული ზოგიერთი არსებითი დეტალის დასაზუსტებლად.

რაც შეეხება აჭარის მუზეუმში დაცულ დ. წერეთლის ორ ისტორიულ ნარკვევს, რომლებიც 1893 წელსაა დაწერილი, ისინი სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიაში მეტად მნიშვნელოვანი როლის შემსრულებელი გვარის – ხიმშიაშვილთა ცნობილი წარმომადგენლების ცხოვრებასთან დაკავშირებული ამბების მოთხრობას ისახავს მიზნად. როგორც ჩანს, ხსენებული ნარკვევები ავტორს იმ ისტორიულ დოკუმენტებსა და ფოლკლორულ მასალებზე დაყრდნობით დაუწერია, რომლებიც მას მაჭახელაში მუშაობის პერიოდში მოუძიებია და მოუგროვებია.

სამწუხაროდ, ხსენებული ნარკვევები ავტორს დაუსრულებელი დარჩა, რის გამოც ბევრი რამ მათში ძალზე ფრაგმენტულად და სქემატურადაა გადმოცემული.

მართალია, ნარკვევებში მოთხრობილ ამბავთა დიდი ნაწილი მეტ-ნაკლები სიზუსტით შეესაბამება ისტორიულ სინამდვილეს, მაგრამ მათში ფოლკლორულ გადმოცემებზე დაფუძნებული ეპიზოდებიცა და სათანადო არგუმენტაციას მოკლებული მტკიცებულებანიც საკმაოდ გვხვდება ხოლმე. ამისდა მიუხედავად, დ. წერეთლის ხსენებული ნარკვევები, ჩემის აზრით, მაინც უნდა იქნეს მიჩნეული სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიასთან დაკავშირებული მოვლენების შესწავლის თვალსაზრისით მეტ-ნაკლებად საინტერესო მასალად.

როგორც ცნობილია, ხიმშიაშვილთა გვარის პირველი დიდი წარმომადგენელი სელიმი, რომლის თავგადასავლის მოთხრობითაც

ინწყება დ. წერეთლის ზემოთ ხსენებული ისტორიული ნარკვევები, ოსმალეთის ბატონობისაგან სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს განთავისუფლებისათვის თავდადებით მებრძოლი დიდი ქართველი მამულიშვილი იყო, ახალციხის ფაშა, ქართული მართლმადიდებლური ეკლესიის მიერ დღეს უკვე წმინდანად და ეროვნულ გმირად შერაცხული პიროვნება.

ს. ხიმშიაშვილის მმართველობის პერიოდში (1801-1815 წწ.) ახალციხის საფაშო, ანუ ჩილდირის (იმავე გურჯისტანის) ვილაიეთი, ვრცელ და მნიშვნელოვან პოლიტიკურ ერთეულს წარმოადგენდა და ცამეტ სანჯაყს (მხარეს) აერთიანებდა: ოლთისს, ხერთვისს, არტანუჯს, დიდ არტაანს, ჯაჯარაქსს, ფოცხოვს, მაჭახელს, აჭარას, ფანაქსს ანუ ბანას, ფერთექრეკს, ლივანას, ნისფი-ლივანასა და შავშეთს. თანამდებობრივად ს. ხიმშიაშვილს ხელთ ეპყრა მთელი სამხედრო და ადმინისტრაციული ხელისუფლება თავის საგანმგებლო ტერიტორიაზე და გააჩნდა ისეთივე შეუზღუდველი უფლებები, როგორიც ოსმალეთის სულთანს მთელი ოსმალეთის იმპერიაში (თ. კომახიძე, დუდი ხანუმ ბეჟანიძე და ძე მისი შერიფ-ბეგ ხიმშიაშვილი, 2002 წ. გვ. 63).

როგორც ცნობილია, ოსმალეთის წინააღმდეგ მიმართული თავისი ეროვნულ-სახელმწიფოებრივი პოლიტიკის გამო, სელიმი 1815 წელს შეიპყრეს და თავი მოჰკვეთეს. ხონთქრის იმაში დასარწმუნებლად, სელიმი ნამდვილად რომ იყო მოკლული, მისი მოკვეთილი თავი სტამბოლში გაუგზავნიათ, ხოლო ტანი ჯერ სოფელ შიგანაში დაუკრძალავთ, შემდეგ კი გარდაცვლილის მეუღლეს გმირის მშობლიურ სოფელ ნიგაზეულში (ხულოს რაიონი) გადაუსვენებია და იქ დაუსაფლავებია.

ს. ხიმშიაშვილის ეროვნულ-პატრიოტული მრწამსის შესაფასებლად მეტად მნიშვნელოვანია ის სიტყვები, რომლებიც, გადმოცემის მიხედვით, მას სიკვდილის წინ წარმოუთქვამს: „მართალია, თავს მჭრით, მაგრამ გეტყვით, რომ გურჯისტანი ოსმალეთს სამუდამოდ არ შერჩება. ამის ხსოვნას მე ჩემს შვილებს დაეუტოვებო.“

სელიმის მიერ დაწყებული საქმე წარმატებით განაგრძეს მისმა შვილებმა. კერძოდ, ახმედ-ბეგი სულთანის კარზე საკმაოდ დანი-

ნაურებულ პიროვნებას წარმოადგენდა, წლების განმავლობაში ყარსის სერასკირსა და არზრუმის გუბერნატორს (გარდაიცვალა 1836 წელს). რაც შეეხება ახმედის უმცროს ძმას — ქორუსეინ-ბეგს, თედო სახოკიას თქმით (იხ. მისი „მოგზაურობანი“), იგი მთელი თავისი შეგნებული ცხოვრების განმავლობაში აქტიურ ბრძოლას აწარმოებდა თურქეთის ხელისუფლების წინააღმდეგ. მის დასასჯელად ოსმალეთის ხელისუფლებამ ჯერ „ჭყონია“-ფაშა გამოგზავნა, კაცი მეტად სასტიკი,“ შემდეგ კი „იმაზე უღონიერესი და უსასტიკესი კაცი ქვი-ოღლი... ოთხი ათასი კაცი მოვიდა აჭარაში და მთელს ქვეყანას წვა და სრვა დაუნყო, ამავე დროს ქორ-ხუსეინ-ბეგის წინააღმდეგ ყარსის ჯარმაც გაილაშქრა, ხუსეინ-ბეგი შეიპყრეს და ყარსში გაგზავნეს, მაგრამ მტერს ხელიდან გაუსხლტა, მეორეჯერ ისევ დაიჭირეს და სტამბოლში გაგზავნეს, სადაც მეორმოცე წლების გასულში მოკვდა კიდევ.“

როგორც ერთ-ერთი ნარკვევის სათაურიდან („გენერალ მაიორის შერიფ-ბეგ ხიმშიაშვილის (თარეხი) თავგადასავალი“) ჩანს, დ. წერეთელს განზრახული ჰქონია ვრცელი ნაშრომი დაეწერა ხიმშიაშვილთა გვარის ცნობილი წარმომადგენლის — შერიფ-ბეგის (1829-1892 წწ.) ღვაწლის წარმოსაჩენად, მაგრამ, სამწუხაროდ, მას ეს ჩანაფიქრი ბოლომდე ვერ მიუყვანია.

მსგავსად მისი წინაპრებისა, აჭარაში უდიდესი ავტორიტეტი სა და ძალაუფლების მქონე ეს დიდი მამულიშვილიც მთელი ცხოვრების განმავლობაში იბრძოდა აქტიურად ოსმალეთის ბატონობისაგან აჭარის განსათავისუფლებლად. „იგი ჯერ კიდევ 60-იანი წლების მიწურულიდან იღვწოდა ამ დიდი საქმის განხორციელებისათვის. მას სამხრეთ საქართველოს სამშობლოსთან შეერთების მცდელობის დიდი ტრადიცია გააჩნდა, ჯერ თავისი ბაბუის — სელიმის, შემდეგ კი მამის — ახმედის სახით, რომლებიც დიდი მონდომებით ცდილობდნენ, რათა სამხრეთ საქართველო საქართველოსთან შეერთებულიყო... ამ საშვილიშვილო მისიის შესრულება წილად ხვდა შერიფ ხიმშიაშვილს“ (თ. კომახიძე, დუდი ხანუმ ბეჟანიძე და ძე მისი შერიფ-ბეგ ხიმშიაშვილი, 2002 წ. გვ. 178).

1879 წელს ამ უდიდესი ისტორიული მოვლენის განხორციელების საქმეში შეტანილი უდიდესი დამსახურებისათვის რუსეთის იმპერატორმა ალექსანდრე მეორემ პეტერბურგში საპატიო სტუმრად წვეული შერიფბეგი მართლმადიდებელ ქრისტიანად მონათლა და გენერალ-მაიორის წოდებით დააჯილდოვა.

როგორც ზემოთ უკვე ითქვა, დ. წერეთლის ნარკვევებისადმი ინტერესს მნიშვნელოვანწილად განსაზღვრავს ის ფაქტი, რომ ხიმშიაშვილების ცხოვრებასთან და მოღვაწეობასთან დაკავშირებული ბევრი ამბავი მათში თუმცა მეტად ფრაგმენტულად და სქემატურად, მაგრამ ძირითადად მაინც ისტორიული სიმართლითაა მოთხრობილი.

როგორც ზემოთ უკვე ითქვა, დავით წერეთლის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის ერთ-ერთ უმთავრეს მიმართულებას ხალხური ზეპირსიტყვიერების ნიმუშთა შეგროვებაც წარმოადგენდა. ამ საქმით იგი მთელი სიცოცხლის განმავლობაში რომ ყოფილა აქტიურად დაინტერესებული, ამას ამ მიმართულებით მის მიერ განეულ საქმიანობასთან დაკავშირებით მხოლოდ პრესაში გამოქვეყნებული კორესპონდენციები კი ადასტურებენ, არამედ სხვიტორში აკაკი წერეთლის სახლ-მუზეუმსა და ბათუმში ხ. ახვლედიანის სახელობის აჭარის სახელმწიფო მუზეუმში დაცული დ. წერეთლის ხელნაწერებიც. კერძოდ, ხსენებულ ფონდებში საკმაოდ მრავლადაა თავმოყრილი მწერლის მიერ ჩვენი ქვეყნის სხვადასხვა მხარეში, პირველ ყოვლისა კი იმერეთსა და მაჭახლის ხეობის სოფლებში, შეკრებილი ფოლკლორული მასალები: ლეგენდები, ზღაპრები, სხვადასხვა სახის გადმოცემები, ანდაზები და ა. შ.

ამ მასალებიდან ყველაზე მეტად მნიშვნელოვანია აჭარის მუზეუმში დაცული ოსმალური ანდაზების თავად დავით წერეთლისეული თარგმანები. 511 ერთეულისაგან შემდგარი ანდაზების ხსენებული კრებულის გაცნობით, ვფიქრობ, მკითხველი ყოველგვარი გადაჭარბების გარეშე დარწმუნდება იმაში, ამ საქმის

მოგვარება საკმაოდ შრომატევადი სამუშაოს შესრულებასთან რომ იყო დაკავშირებული.

გარდა იმისა, რომ ეს ანდაზები მაჭახლის ხეობის საპოლიციო უბნის უფროსად მუშაობის პერიოდში შეუკრებია თავად მწერალს, რასაც, ბუნებრივია, უდიდესი დიდი ძალა და ენერგია სჭირდებოდა, ისინი მას არა მარტო უბრალოდ უთარგმნია ქართულად, არამედ მხატვრული თვალსაზრისითაც გაუმართავს და ცალკეულ შემთხვევებში შესაბამისი ქართული ანდაზებისთვისაც მიუხადაგებია სიტყვიერადაც და შინაარსობრივადაც.

იმის გამო, რომ დ. წერეთლის მიერ თარგმნილი ოსმალური ანდაზების ერთ ნაწილს შინაარსობრივი თვალსაზრისით ქართულშიც მოეპოვება ზუსტი ანალოგები, მათი თარგმნის დროს მწერალს უცდია ისინი სიტყვიერ-ფრაზეოლოგიურადაც დაემსგავსებინა მათი ქართული შესატყვისებისათვის. მოვიშველიებ კონკრეტულ მაგალითებს: „ნაჩუქარ ცხენს კბილი არ გაესინჯებაო;“ „დღეის კვერცხი სჯობია ხვალის ქათამს;“ „ზღვა მშვიდობით გასცურა და ლელემ დაახრჩოო;“ „ზღვაში თევზი არ გაიყიდება;“ „შუბი ხალთაში არ დაიმალება;“ „ნურც შამფურს დასწავე, ნურც მწვადს;“ „ჭამე ნაყოფი, ნუ კითხულობ ხეს;“ „რკინა ჭედე, სანამ ცხელია;“ „ტკბილის ენით გველს სოროდან გამოიყვან;“ „კაცი შიგნიდანაა ჭრელი;“ „კეთილი მეგობარი ნათესავს სჯობია“ და ა. შ.

მიუხედავად იმისა, რომ ცალკეულ შემთხვევებში მწერლის მიერ თარგმნილი ესა თუ ის ოსმალური ანდაზა მის ქართულ ანალოგთან მიმართებით სიტყვიერ-ფრაზეოლოგიურად რამდენადმე სახეცვლილია, ხალხში ფართოდ გავრცელებული მათი ქართული შესატყვისების გახსენება და მათ შორის არსებული მსგავსების დანახვა, ვფიქრობ, სულაც არ წარმოადგენს ძნელ საქმეს. მაგალითად: „უმჯობესია მუქთად მუშაობა, ვიდრე მუქთად სეირნობა;“ „გონიერი მტერი სჯობია უგნურ მეგობარსო;“ „მთა მთას ვერ მოხვდება, თორემ კაცი კაცს შეხვდება;“ „ფეხი სახურავის შესაფერად გაჭიმე;“ „ქვა, რომელიც დაგორავს, ხავსს ვერ მოიკიდებს;“ „ის ხედავს ნაფოტს სხვის თვალში და ღირეს კი ვერა თვისაში“ და სხვ.

სამწუხაროდ, იმის გამო, რომ დამონებული ანდაზების ოსმალური ორიგინალები დ. წერეთლის არქივში დაცული არ არის, იმის დაზუსტებით თქმა, ზემოთ აღნიშნული მსგავსება-ანალოგიები მართლაც უშუალოდ ტექსტიდან მომდინარეობს, თუ მათი შინაარსის თავისუფალი თარგმნის შედეგს წარმოადგენს, ფაქტობრივად შეუძლებელია. ერთადერთი რამ, რაც ამ შემთხვევაში ყოველგვარი დაეჭვების გარეშე შეიძლება ითქვას, ისაა, რომ დამონებული და მსგავსი ანდაზები მხოლოდ ერთი რომელიმე ერის კუთვნილებას არ წარმოადგენს და ისინი ფაქტობრივად ყველა ხალხის ზეპირსიტყვიერებაშია მეტ-ნაკლებად გავრცელებული სიტყვიერი ერთგაროვნებითაც და რამდენადმე განსხვავებული ვარიანტებითაც.

დ. წერეთლის ოსმალურ ანდაზათა თარგმანებიდან ისიც თვალნათლივ ჩანს, რომ მწერალი არა მარტო თარგმნიდა მათ, არამედ ანდაზით გამოხატული შეგონების არსში მკითხველის უკეთ გარკვევის მიზნით, ზოგიერთ მათგანს მისეულ კომენტარებსაც ურთავდა ხოლმე თან. მაგალითად, ანდაზას — „ჩვენს შორის წყალიც არ გაჟინთავსო“ ასეთი განმარტება აქვს თანდართული: „ისეთი მეგობრობაა ჩვენს შორისო.“ ანდა: „სარჩული უფრო ძვირია საპირებო“ ასეა განმარტებული: „ამბობენ მზადებაზედ, რომელიც ითხოვს დიდ ხარჯს.“ ან კიდევ: „შუბლი გამოჩენილი მაქო და სახე წმინდაო“ შემდეგნაირადაა განმარტებული: „აღმოსავლეთელი მცხოვრებლის აზრით, დამნაშავე ჩალმას ჩამოიფარებს პირზე სირცხვილით.“

როგორც ითქვა, დ. წერეთლის მიერ თარგმნილ ანდაზათა გაცნობის დროს მკითხველს მათი ქართული ანალოგიებიც ხშირად გაახსენდება ხოლმე ყოველგვარი ძალდატანების გარეშე, რაშიც მოულოდნელი არაფერია. ამდაგვარი ბრძნული გამონათქვამები და დიდაქტიკური შეგონებანი ხომ საუკუნეთა განმავლობაში იქმნებოდა და ვრცელდებოდა ფოლკლორული ფორმით ყოველ ხალხში. დ. წერეთლის დამსახურება ამ კონკრეტულ შემთხვევაში იმაში გამოიხატება, რომ მან მაჭახლის ხეობის მკვიდრთა ყოველდღიურ ყოფაში ზეპირსიტყვიერი ფორმით გავრცელებული ეს ანდაზები მოაგროვა და მხატვრულად თარგმნილი სახით დაუტოვა შთამომავლობას.

ბოლოთქმა

ასეთია უმთავრესი შტრიხები დავით წერეთლის მოღვაწეობისა და ჟანრობრივად მრავალფეროვანი შემოქმედებისა. სამწუხაროდ, ქართული მწერლობის ამ ჩუმი და უპრეტენზიო წარმომადგენლის ღვაწლი იმდენად მოეცა მისი სახელოვანი ძმის ჩრდილში, რომ თითქმის მთლიანად დარჩა ყურადღებაშიუქცეველი. მართალია, ჩვენი ერის გამოჩენილ მოღვაწეთა საქვეყნო დამსახურების ფონზე დ. წერეთლის ნამუშავეები მეტად მოკრძალებულიცაა და ნაკლებად მნიშვნელოვანიც, მაგრამ თავისი ცხოვრებითაც და შემოქმედებითაც მან იმდენის გაკეთება მაინც შეძლო, მისი ღვაწლი და დამსახურება მთლიანად რომ არ წარეცხოს დროის ულმობელმა მდინარებამ.

ტყეში რომ შევალთ, გარდა ტანაშოლტილი ხეებისა, იქ პატარ-პატარა ბუჩქებიც ხომ გვხვდება, ბუნების სრულფასოვნებას თავისებურ სილამაზესა და სრულქმნილებას რომ სძენენ. ასეა ცხოვრებაშიც; დიდ და ღვთისგან გამორჩეულ მოღვაწეთა გვერდით, რომლებიც ყველგან და ყოველთვის თითო-ოროვანი არიან ხოლმე, ისეთი ადამიანებიც გვხვდებიან, თავიანთი ცხოვრებით ამგვარ ბუჩქებს რომ მოგვაგონებენ და საკუთარ შესაძლებლობათა დონეზე უხმაუროდ ემსახურებიან ერსა და ქვეყანას.

დავით წერეთელიც სწორედ ერთ-ერთი ასეთი ადამიანთაგანი იყო, უპრეტენზიოდ ცხოვრება გავლილი გულმხურვალე კაცი, რომელმაც თავისი მოღვაწეობითა და შემოქმედებით იმდენი რამის გაკეთება ნამდვილად შეძლო, XIX საუკუნის მეორე ნახევრის ქართველ მამულიშვილთა ვრცელ ჩამონათვალში მასაც რომ მიეჩინოს მოკრძალებული ადგილი.

ა) პუბლიკაციები

დ. საჩხერე მარტის 19-ს

გაზ. „დროება,“ 1875 წ. №37, 28 მარტი

დიდი ხანია, რაც ჩვენ შესანიშნავ დაბა საჩხერეზე არაფერი ამბავი წაგვიკითხავს შემდეგ მისა, რაც რომ გორისელმა წარსულის 1873 წლის „დროების“ გაზეთში 39 და 40 ნომრებში არ გამოგვიხატა სურათი ამ, როგორც თვითონ უწოდებს, დედა ქალაქის ზემოთი პაწაწა კუთხის ჩვენის ქვეყნისა.

ნუ თუ იმდენათ შესანიშნავი არ არის ეს ჩვენი პატარა დედა ქალაქი, რომ პირველი ადგილი ეჭიროს იმერეთში როგორც ადგილის მდებარეობით, ისრე მატერიალური და ზნეობითი დიდებით?

შარშანწინ სახლთხუცესის ზ. წერეთლის შვილი შვილი (ალ. წერეთელი) გარდაიცვალა და მემკვიდრეებს ჩააბარეს განსვენებულის დანაშთენი ნივთები. იმათში ამოჩნდა ბევრი ძველი ხელნაწერი წიგნები სხვა და სხვა დამამტკიცებელი ისტორიისა და არხეოლოგიის საბუთები, რომელნიც ღირსნი არიან, რომ ყურადღებით გაიჩხრიკონ.

ეხლა რას მეტყვით: ღირს თუ არა იმისთანა ქვეყანაზე ლაპარაკი? მე სხვასაც ბევრს ღირს-სახსოვარს გეტყოდით; მაგრამ ვგონებ ეს ერთიც კმარიყოს. მე მაგონდება ერთი ანდაზა: ნაპოლეონ I-მა ერთი ციხე მოულოდნელათ ჩქარა აიღო. როდესაც ციხის კამენდანტმა ციხის გასაღები მოართვა, ნაპოლეონმა მიზეზი იკითხა ციხის გადმოცემისა; კამენდანტმა მიუგო, რომ „მას ქონდა თუთხმეტი მიზეზი ციხის გასაღების გადმოცემისა! პირველი ეს, რომ თოფის-წამალი შემოაკლდათ და მეორე ეს, რომ...“ ნაპოლეონმა გააწყვეტინა სიჩქარით სიტყვა: „დანაშთენი საჭირო არ არის, კმარა ეგ ერთიცო.“

მაშ ამ ერთს საბუთზედაც დამეთანხმეთ, რომ ღირსია საჩხერე ყოველ შემთხვევაში ვახსენოთ.

ძველი ამბები გაიმბეთ, ესლა ახალ ამბავსაც გაიმბობთ.

აქნება იცოდეთ ისტორია მოდინახის ციხისა. ამაზე ბევრჯერ დაუწერიათ სხვა და სხვა ჟურნალებში. ყირიმის ომის ერთი თუ ორი წლის წინეთ უ. გლინასაროვმა „კავკაზის კალენდარში“ დაწვრილებით აწერა.

მოდინახის ციხე არის აშენებული წარსული საუკუნის დასაწყისში. ღირს სახსოვარ მოხსენებულის პაპას აბაშიძის ქალი უთხოვია და იმასაც მიზეზი დაუდევს: თუმც ციხე არ აგოშენებია, ჩემ ქალს არ მოგცემო, და აუშენებიათ მოდინახის ციხე და შეუთვლიათ: „მოდი და ნახეო.“ ეს ამისთვის მოგახსენეთ, რომ ამ მოდინახის ციხეს აქვს დამოკიდებულება მეორე ციხესთან, რომლის ამბავი მინდა გაიმბოთ.

ამავე დაბას საჩხერეს არის ერთი ციხე მახლობლათ მოდინახისა, ჩრდილოეთით, რომელიც სიძველისა და დროთა ბრუნვისა გამო სრულიად დავიწყებაში მიცემულა; არ ვიცით, თუ როდის ან ვისგან აშენებულა, ან რომელ საუკუნეს ეკუთვნის, მხოლოდ ეს კარგად ვიცით, რომ მე-XVII საუკუნის დამლევს ეს ციხე არ უნდა ყოფილიყო, თორემ აბაშიძე არ მოითხოვდა ციხის აშენებას.

ამ ორმოცდა ათის წლის წინათ, როგორც მიაგებო ერთმა მოხუცმა, ღენერალმა კურნატოვსკიმ გამოიძიო ამ ციხის საქმე და მაშინ სარდალმა — ქაიხოსრო წერეთელმა უნაზო, რომ ამ ციხის ისტორია არ ვიცითო, ჩვენ გაგვიგონია ჩვენი მამაპაპებისაგანო, რომ მათი მამაპაპებიც გამოკვლევაში იყვნენ და არ იცოდნენ, როდის აშენებულა ეს ციხეო; მაგრამ, ჩემის პაზრით, ვგონებ, ეს ციხე იყოს აშენებულიო თავად თოღაძეებისაგანო, რადგანაც მაგ ციხეში იპოვეს მოქედილი ხატი, რომელზედაც ეწერა: „ხატი ესე ყოვლად წმინდა ღვთის მშობლისა შევამკვე თავადმა თოღაძემო.“ ამითი სჩანს, რომ ციხეც მათი უნდა იყოსო.

თოღაძეები არიან აქ გლეხნი, შეიძლება მათი შთამომავლობის იყვნენ და დროთა ვითარებისაგან ღირსებაც დაკარგეს. მაგრამ ეს ძალიან ცოტა საბუთი არის, რომ ციხე თოღაძეებს ეკუთვნოდათ. ასრე არის, თუ ისრე, ჩვენ დავარქვათ ამ ციხეს თოღაძის ციხე.

ეს თოღაძის ციხე ამაყად დასცქეროდა საჩხერის არე-მარეს. ის იყო დამამშვენებელი სოფელთა, ის იყო მოწამე რამოდენიმე საუკუნის

ცვლილებისა, ის ამაყი მოხუცი შეიცავდა რამოდენიმე საუკუნოების ისტორიას და თითქო კიდევაც დაგვცინოდა ამ სიტყვებით: „იმერლებო, ჯერ განათლდით და მერე გამომიკვლიეთ და შეიტყობთ, ჩემი არხიტექტურული შენობა რომელ საუკუნეს ეკუთვნისო; და მე თუ ხელს არ მახლებთ, მოგიცდით ესრეთ ამაყათ კიდევ რამოდენიმე საუკუნესო; ოდესმე აღმოაჩენთ, თუ რა რჯულის ხალხი შემომდგომია და ვერა დაუკლია რაო; და მათ ძვლებს თავზე დავცქერიო და როდესაც ესე ყველა ასრულდება, მაშინ ვიტყვიო: „აწ განმიტევე, უფალო!“

საცოდავი თოდაძის ციხე ვერ მოესწრო ამ დროს: რისაც ეშინოდა, იმის მსხვერპლი შეიქმნა: ერთმა თავადთაგანმა დააქცია და სახლს მოახმარა მასალათ. ვერ იპატივა თავი უმეცრებისაგან, თუმცა მთავრობისაგან რამოდენიმეჯერ დათხოვა ყოფილა ძველის შენობის დაქცევაზე! დარჩა მხოლოდ ჩრდილოეთით მცირე კედელი, რომელიც გადმოიციქირება გორაზე დადრეკილი და დამახინჯებული; რომ შეხედოთ, გეგონებათ ღედაბერი ღვას გორაზე და გადმოგჩერებიაო.

სხპიტორელი

დ. საჩხერე მარტის 19-ს (ბაბრძელებს)

გაზ. „დროება“, 1875 წ. №38, 30 მარტი

მე მახსოვს, ჩემს სიყმაწვილეში, თოდაძის ციხის მახლობლათ მწყემსებმა მიწას ჩიჩქნა დაუწყეს და ვერცხლის დიდი ფარები და ას ფარიანები ამოყარეს! ერთმა მათგანმა მიჩვენა მუჟა სავსე ფარებით, რომელიც იყო წმინდა ვერცხლი. ურიებმა ოთხ-ოთხი ფარა მისცეს თითოში და ას ფარიანში თითო მანეთი.

ამბობენ, ერთმა თავადმა აქვე ქვებით იპოვნა ფულებიო და რამდენათ მართალია, არ ვიცი. ერთმა მებატონეთაგანმა თ. რ. წ. თავის ნაყმეებს მიწა არავის ჩამოუჭრა, ვისაც რა ეკავა ხელში, ისევ ისე მათ უფლებას დასტოვა. ერთმა გლეხთაგანმა გოგია წვანელმა

სთხოვა, რომ მისცეს ნება მიწა შეუცვალოს ღუმთას მცხოვრებელ ზაბახიძეს, რომელიც მღებიარობდა თოღაძის ციხის ძირში. თ. რ. წ. რ. დააბრკოლა მათ შესცვალეს მიწები.

როდესაც ზაბახიძემ შეცვლილ მიწაზე ციხის მახლობლათ სახლის წინა დაიწყო და საფუძველი გაუთხარა, ამოჩნდა სასაფლაოები, დაეწყო თხრა და ამოყარა მკვდრების ძვლები სხვა და სხვა განძით.

ერთი მკვდარი ნახა გვირგვინით დამარხული; გვირგვინი დაქტვრია გაუფრთხილებლობით თოხით ამოღების დროს და თვეებზე და ოქროებზე იყო მიქცეული მისი ყურადღება. ზაბახიძემ დაიწყო ჩუმად ოქროების ყიდვა ვაჭრებთან სომეხ და ურიებთან. ერთი ბეჭედი გამოართვა იქ მცხოვრებელთაგანმა დ. ე. და ამბობენ, როცნხუთ თუმანში დააგირავა.

ერთხელ ზაბახიძეს შვილი გაუხთა ავით. შეშინებულმა შესწირა, მკითავის რჩევით, ეკლესიას კვირაცხოვლისას ს. ღუმთას ერთი ვგონბ საყვირი იყოს დამტვრეული, წინწილი, საელარუნებელი ერთი მეორეზე, რომელიც აქვთ ეხლა მუზიკანტებს და როტის მომღერლებს პოლში და რომელსაც უწოდებენ ტარელკებს. თვალი ამოვარდნილია გვირგვინიდან, ბრწყინვალე ქვა ცერის ბრჩხილის სიმრგვალეზე მეტია, აღმსი არ არის და სხვა რომელ ძვირფას თვალს ეკუთვნის, არ ვიცი. შიგნიდან მოჩანს დახატული სამი მეფე გვირგვინებით (უნდა იყოს რომის მეფეები, როდესაც სამი ერთად მეფობდნენ). საშუალო მეფე პირდაპირ იყურება და მარჯვნივ და მარცხნივ მეფეები მას შესცქერიან. სამივეს თავ თავისი სახელები უწერიათ ქვეშ ბერძნულათ თუ ლათინურის ასოებით. როგორც მახსოვს, წავიკითხე მე ლათინურის ასოების მიმსგავსებით ერთზე სახელი **Daniu**. ეს საკვირველება არ არის, რომ ვერ წავიკითხე; მხოლოდ ეს მიკვირს, რომ ორივე მხრით ერთ ნაირათ იხედება ნახატიც და ნაწერიც იმ ნაირათ, როგორც მოსკოვში არის პლატონ მიტროპოლიტის დროს ერთი გლეხისაგან ნაპოვნი ქვა, სადაც ორივე მხრით იხედება ერთ ნაირათ ჯვარცმა და დაჩოქილი ბერი მლოცველი.

1868 წელს ბევრი ვხვდებოდა ზაბახიძეს, რომ ჩემთვის ერთი ოქრო მაინც მოეყიდნა ერთი ხუთ ფასათ, ან მთავრობისათვის წაედგინა; ჯილდოს ვპირდებოდი; მაგრამ დამიფიცა, ორიოდ ოქრო იყო და ბაზარში ვაჭრებს მიგყიდდო; როგორც მან მანიშნა, მანეთის ოდენი

ყოფილა; ერთ გვერდზე ცხენოსანი კაცი იყო გამოხატული — წმინდა გიორგი თუ იყოვო და მეორე გვერდზე ქალი — ღვთის მშობელი თუ იყოვო და რალაც ენაზედ ეწერაო, ვერ წაიკითხეს ვაჭრებმაო.

ძალიან სასიამოვნო იქნებოდა, თუმცა ვერ შეაგონებდნენ ნებაყოფლობით, როგორმე დაპირებით ან შეშინებით გამოაჩენინებდნენ აქაურს მოხელეებს; თუ ოქრო აღარ აქვთ, ბადია მაინც ვინ იცის რა დაუფასებელი საუნჯე იქნებოდა საქართველოს ისტორიისათვის.

სხვა რა გითხრათ! ასეთი მოწყენა არის ამ ჩვენს დედა-ქალაქში, რომ მეტი აღარ შეიძლება. ბიბლიოტეკა ჩვენ არა გვაქვს და, ასე გაშინჯეთ, გაზეთიც მთელს საჩხერეში მხოლოდ ორს პირს მოსდის და ისიც გვიან, ფოჩტა არ არის ჩვენში.

სასწავლებელი თუმცა დაარსდა და ორმოცდა-ათ ყმაწვილამდი თავი მოუყარეს უ. შორაპნის უეზდის უფროსის თანამემწის შეგონებით. მაგრამ რა? არ გასულა ორი კვირა, რაც საგლეხო სასწავლებლის მასწავლებელს დაჰკრეს ხანჯალი და თავი გაუხეთქეს.

მიხვალ ვისთანმე, შენდა უნებურათ, უნდა დათვრე; თუმცა წელს ღვინო ზემო-იმერეთში ცოტა მოვიდა, მაგრამ იქაურ თავადებს არათ შეუძმნევიათ! სტაქნებით დაიწყება, მერე სადღეგრძელოები შეიქნება დიდ დიდი ჯიხვის ყანწებით; მოდი და ნუ დაღევ იმ პატივცემულთ გვამთ სადღიგრძელოს! შემდეგ რა ჩაგითრევენ ღვინოში, ასეთ-ასეთ ვერცხლის ბადიებს მოაყოლებენ, რომ ახალ დაბადებულ ყრმას ემბაზათ გამოადგება, და ხანჯალმა რომ არ გაგიხეთქოს თავი, თვითონ ღვინო გაგიხეთქს!

მე რადგანაც ვერ გახლავართ ღირსი მოწაფე და თაყვანისმცემელი ბახუსისა, ისევ მოწყენა ვარჩიე. მიგყავი ხელი სამღვთო წიგნების კითხვას; აღარ დამიტოვებია კონდაკიც წაუკითხავი. ამას წინათ ავიღე ხელში კონდაკი და ვნახე, ერთი ფურცელი ყდას მიწებებოდა. მოვაძრე თფილის წყლით, წავიკითხე, რომ ეს კონდაკი იყო საქართველოს მეფის ვახტანგ მე-VI-გან დაბეჭდილი (ამ ღვინო დაიწყო პირველათ საქართველოში ბეჭედა წიგნებისა) 1710 წელში. ერთ გვერდზე თვით ვახტანგ მეფის სურათი არის დახატული და მეორე გვერდზე ლექსი მხედრული ასოებით დაბეჭდილი, ორ-ორ ტაეპიანი სამი კუბლეტი, შემდეგი:

ქ. პრაკუმ ჩეი სტრეინი ღორესკ: მოშია სევშა ზე:
კინდ სინტ ინტრალტე ცერე: დენუპონტ სევშა ზე:
ქ. ში კაჩეი ჩესპრე მარე: ბატწღე ფურთუ ნა:
ში როგა პრე დუმნე ზეუ: დე ლინიშტე ბუ ნა:
ქ: აშა ში ტიპოგრაფი: და კერცეი სფერში რე:
ლაუდა ნენჩეტატა დაუ: ში მულატემირე:

ნეტავი თუ იციან, რა ენაზე უნდა იყოს ეს სიტყვები? ეს კი ვიცი, რომ ვახტანგ მეფემ საქართველოში მოლდავიიდან დაიბარა მესტუმბეები; მაგრამ არა მგონია, მოლდაური იყოს.

სხვითორელი

ჩერქეზი ქალი

(სხვითორელის დღიურიდან)

გაზ. „ღროება,“ 1875 წ. №48, 30 აპრილი

ყირიმის ომის შემდეგ, როდესაც რუსეთის მხედრობამ ენერგიულათ მიჰყო ხელი ჩერქეზეთის დაპყრობას და ჯარები შემოადგა სხვა და სხვა მხრით ისრე, რომ საშუალება მოუსპეს ერთი თემი მეორეს მოხმარებოდა, როდესაც უბიხი, ჩიქი, შაპსუგი, ნატუგიაცი და სხვანი ერთი-მეორეს ვეღარ ეხმარებოდნენ, უფროსნი „ატრიაღს“ ჰყოფდნენ სხვა და სხვა პატარა „კალონებათ“ და ესხმოდნენ თავს სხვადასხვა სოფლებს ერთსა-და-იმავე ღროს, — ამ ღროს გამოჩნდა ერთი ჩერქეზის თავადის შესანიშნავი ქალი ფატუმ-ხანუმ.

ეს ქალი იყო გაუთხოვარი, მდიდარი, ჰკვიანი, კარგის გვარისშვილი და ამასთან მშვენიერი.

ფატუმ-ხანუმმა ისარგებლა ამ ყველა თავის ღირსებებით იმისთვის, რომ ჩერქეზეთი დაეცვა... იმის გავლენამ ისე ღრმად იმოქმედა მაშინ ჩერქეზეთზე, რომ ფატუმას სახელი და მოქმედება შეიქნა რაღაც ზღაპარსიტყვაობათ.

სადაც უფრო უქირდათ ჩერქეზებს, სადაც უფრო გაცხარებული ბრძოლა იყო, ფატუმ-ხანუმი უთუოდ იქ გაჩნდებოდა. როდესაც თავის კარავს გაშლიდა და გორაზე გადმოდგებოდა ომის ღროს, ვერ წარმოიდგენთ, ყმაწვილ კაცებზე ამას რა საკვირველი ზედმოქმედება ჰქონდა! ყოველი თავმომწონე ჩერქეზი სცდილობდა როგორმე თავი გამოეჩინა და ფატუმს შეენიშნა იმის მხნეობის მნიშვნელობა: პირდაპირ ხმალამოღებული „კალონაში“ შევარდებოდნენ და, რასაკვირველია, უმეტესი ნაწილი „შტიკებზე“ ეცმოდნენ.

მხოლოდ ერთი ფატუმის ერთი გაღიმება დიდ ჭილდოთ მიაჩნდათ, და, თუ ვინმე ღირსი შეიქნებოდა: „ვაშა! ვაშა! ყმაწვილო კაცო“, — ეს ისეთი ჭილდო იყო, რომ ქვეყნის დიდებას ერჩიათ.

როდესაც გამოჩენილი კაცები ფატუმის სანახავად მოვიდოდნენ, თითო დამარქაფებული ცხენი ხელში ეკავათ ამ ქალის მისართმევით. ცხენს შორი-ახლოს მიიბამდნენ ღობეზე, სალამს მისცემდნენ და წავიდოდნენ შინ. ფატუმ-ხანუმ შეჯდებოდა ცხენზე, გაათამაშებდა და, თუ ჭილდოს ღირსი იყო ვინმე, უბოძებდა თავის ნაჯდომ ცხენსა; მაშინ იმ ნაბოძებ ცხენზე მჯდომი უნდა განსხვავებულიყო ყოველ განსაცდელში.

როდესაც ჩერქეზი შეუპოვრათ შემოვარდებოდა ჯარში და დაახლიდა მტერს დამბაჩას, გაიელვებდა ხმალი და მიიგდებდა ცხენს უკან და წავიდოდა, ჯარში ერთი ალიაქოთი შეიქნებოდა: „მოჩადული ფატუმის ცხენიო! ტყვია არ ეკარებაო!“ — ამბობდნენ.

როცა ფატუმი დარწმუნდა, რომ მოახლოვდა ჩერქეზეთის აღსასრული და პირდაპირი ომი ძნელი იყო რუსეთის გამართულ, ნასწავლ მხედრობასთან, როცა შემოეღიათ ტყვია-წამალი, საზრდო მოესპოთ და მასთან მოედვა მთელ ჩერქეზეთს სხვა და სხვა ავადმყოფობა, მაშინ ფატუმ-ხანუმმა არჩია დავლური ომი. თითო-ოროლი კაცი დაგვეცემოდა.

უკანასკნელ, გამოაცხადა თავისი სურვილი გათხოვებისა: „ჩემი ქმარი უნდა იქნეს ესრეთი ვაჟკაცი: უნდა ეცვას თეთრი ჩოხა, ატლასის ახალუხი, იჯდეს ლურჯ ცხენზე, უნდა იომოს ისრე, რომ თეთრი ჩოხის სახელო შემოეხეს და ახალუხი სისხლში შეიღებოს“

ერთ დღეს ნახა ფატუმ-ხანუმმა, რომ ერთი ყმაწვილი კაცი ჰზის ლურჯს ცხენზე და მოდის რუსის ჯარისკენ; აცვია თეთრი ჩოხა,

ატლასის ახალუხი, წელზე არტყია ხმალი და უკან ტამბაჩა აქვს გარკობილი; თვალად მშვენიერი, შავი, ხუტუჭი თმა მხარზე აყრია; შავი დიდი თვალეები გამოკიაფობენ მშვენიერის ელვარებით; წამწამის ჩეროს დაუფარავს, თითქმის სამი თითის დაღებაზე, მზის სხივისაგან ლაქდაჲი ლოყები. ეს ამაყი მამაცი სწორედ სასიამოვნო სანახავი იყო.

ფატუმ-ხანუმმა რომ დაინახა, სთქვა: „აი ჩემი საქმროო! მაგრამ ვნახოთ, როგორი ვაჟაცია, აასრულებს იმ პირობებს, თუ არაო?“

მამაცი შევარდება „კალონაში“ ხმალ და ხმალ და რამოდენიმე ხანის შემდეგ გამოვა დახეული, გასისხლიანებული. „ეს ყოველივე პირობები ასრულდა!“ — იფიქრა ფატუმმა და შეწუხდა, რომ აღარ ჰქონდა მიზეზი გაემაგრებია ხალხი, რომელიც ზოგი ემორჩილებოდა რუსეთს და ზოგი ოსმალეთში მიდიოდა.

როდესაც მეომარი ფატუმის ბანაკში შეკრბენ, მათ რიცხვში ეს ყმაწვილი კაციც მოვიდა, შორი-ახლოს გადმოხტა ცხენზე, ერთი დამალქაფებული ცხენი მოართვა, მიუახლოვდა და თავი დაუკრა. ფატუმმა პირი მოარიდა, ზურგი უჩვენა. ეს ყმაწვილმა ითაკილა და წავიდა.

ფატუმმა შეჰყერა თავის ხელით ჩოხა, ახალუხი, ჩუსტი, ნოსტი და ქამარი მარტო ერთ ადგილს გახვრიტა; გაატანა მსახურს და უთხრა: „ეს მიუტანე იმ ყმაწვილ კაცს, ლურჯ ცხენზე რომ ჰზის, ეს ქამარი შემოარტყი წელზე, მაგრამ მეორე ადგილზე გახვრეტის ნებას არ ვაძლევ და, თუ მის წელზე ნამეტანი ან ნაკლები არ მოუვიდეს, მაშინ გამოუცხადე: ეს ტანისამოსი მტრის სისხლში გასვაროს და გამარჯვებული მოვიდეს ჩემთან, მე ვარ მისი ცოლი და ის ჩემი ქმარი!“

გაგზავნილმა ყოველივე აასრულა, და ტანისამოსიც და ქამარიც ისე ერგო, როგორც ზომით შეეკრილი. გაგზავნილმა მიულოცა და ფატუმის სურვილიც გამოუცხადა.

ყმაწვილი შევარდა ჩვენ ჯარში და, შემდეგ რამდენიმე ხანის ბრძოლისა, დაბრუნდა ბანაკში, გადმოხტა ცხენიდან და დაეშვა მიწაზე; ჩერქეზებმა შეიტანეს კარავში, ნახეს ყმაწვილი სასიკვდილოთ დაჭრილი და დააწვინეს. ფატუმ-ხანუმმა შეიყვანა თავის კარავში ავათმყოფი, დაიჩოქა, მობანა და შეუკრა წყლული.

ფატუმ-ხანუმმა გაისტუმრა ყველა თავის კარავიდან. ერთს საათს მარტონი დარჩნენ. ერთი საათის შემდეგ ჩვენი, რუსის, ჯარიც

შემოვიდა სოფელში და „ბარაბანის“ ხმა მოისმა. ჩერქეზები შეცვივდნენ ფატუმის კარავში ავადმყოფის წასაყვანათ. იმათ საზარელი სურათი ნახეს: მშვენიერი ყმაწვილი უზბან-ბეი ხელებ-გადაშლილი და უგრძნობელი ეგდო მიწაზე; მისს მკლავზე დაედვა თავი ფატუმ-ხანუმს, რომელსაც გულიდამაც სისხლი ამოსჩუხჩუხებდა...

შენიშვნა უფ. სხვიტორელისთვის

(შემოკლებით)

გაზ. „დროება“, 1875 წ. №48, 30 აპრილი

პიროვნებათ შიშება ადამად შემოსულა მწერლობაში და უკაცრავად ნუ გახლდებით, რომ მეც, სოფლის მიბაძვით, დღეს თქვენ სახელს ვახსენებ. ორიოდ სიტყვა უნდა მოგახსენოთ იმ ლექსებზე, რომელიც ძველ კონდაკის ყდაზედ მიწებებულ ფურცლებზედ ყოფილა დაბეჭდილი, როგორც თქვენ ბრძანებთ, მხედრული ასოებით.

მე ნამდვილად არ ვიცი, ქართული მხედრული ასოებით არის დაბეჭდილი, თუ ვალახური ანუ მოლდაური ასოებით. მხოლოდ ვგონებ, რომ უნდა იყვეს ორიგინალზედაც ამავე ჩვენი გაზეთის ქართული ასოებით დაბეჭდილი, რადგან მოლდავებს ერთი ანბანი აქვთ მხოლოდ, ლათინური; მხედრულიც ის არის იმათთვის და ხუც(ეს)ურიც.

მე ვლაპარაკობ აქ მოლდაურ ენაზედ იმისათვის, რომ თქვენ წარმოსთქვავთ ნატვრას: „ნეტავი თუ იციან, თუ რა ენაზე უნდა იყვნენ ეს სიტყვები დაწერილნიო?“ ამის პასუხად უნდა მოგახსენოთ, რომ, როგორც ნამდვილი გამოძიებიდგან აღმოჩნდა, ეგ ძვირფასი დოკუმენტი ისტორიისა და არხეოლოგიისათვის ნამდვილად ვახტანგ VI-ს თანამედროვე მოლდავების ნაწარმოები ყოფილა. ენა ნამდვილი მოლდაურია, რომელზედაც დღევანდლამდის ლაპარაკობენ და სწერენ მოლდავიაში, ვალახიაში და რუმინიაში. მე თითქმის გამაკვირვა ამ შემთხვევამ, რომ ეგ ას ორმოცდა ათ წელზედ მეტი

ხნის ლექსები, ვინ იცის, რამდენჯერ გადიწერ გადმოიწერა და გადიბეჭდა. მაგრამ მაინც ისე დაუმახინჯებლად შენახულა, რომ თითქმის არც ერთი სიტყვა არ დარჩა აქ წაუკითხავი და გაუგებარი. მე ამას სხვას არაფერს მივაწერ, როგორც ქართული კაცის სიფაქიზეს და სიფრთხილეს, ერთის მხრით, და ქართული ანბანის სიმარჯვეს და სისრულეს, მეორე მხრით.

ვინ არ იცის, რომ არცერთ ხალხს არა აქვს ოცდა ცხრამეტი საკუთარი ასო (ნიშანი ხმისა); ასე რომ, არა-თუ მოლდაური სიტყვები ადვილად გამოსათქმელნი არიან ყოველი ქართველისათვის, არამედ თითქმის არცერთი ენა არ მოიპოვება მრთელს ევროპაში, არც ახალი და არც ძველი, რომლის სიტყვების დაწერაც არ შეიძლებოდა ჩვენ ფარნაოზას შედგენილ არგინალურ ასოებით. Ich hat muth gehabt რუსულად შეიძლება გადმოიწეროს და გამოითქვას ან „იხ ლატ მუტლ გელაბტ,“ ან „იხ გატ გეგაბტ,“ ან „იხ ხატ გეხაბტ“ როდესაც ქართულად მშვენივრად კიდეც გამოითქმება და კიდეც წმინდათ დაიწერება ესევე „იხ ჰატ მუტჰ გეჰაბტ.“ ეგრეთვე ლათინურს homo ბევრნი გამოსთქვამენ და ამოიკითხავენ ღომო, ომო ანუ გომო, როდესაც ჩვენებური კაცი, თითქო იტალიელი ქალის რძე უწოვიაო, შეჰკივლებს ნამდვილ რომაულად და აწინდელ იტალიანურად: ჰომო, და არა გომო და მეტეხ-ნიაბო. მე ასე ვჭრი და ვკერავ; მე ასე ვსჭრი და თუ ტყუილად მე ჩემი ქორ-ბახალა მომწონს, იმ ყვავისა არ იყვეს — გამამტყუნოს ვინმე...

...რასაკვირველია, თქვენ მკითხავთ: რას ნიშნავენ ეს სიტყვები (იგულისხმება გაზ. „დროების“ 1875 წ. 30 მარტის ნომერში გამოქვეყნებულ დ. წერეთლის წერილში ციტირებული უცხოენოვანი ლექსი — ა. ნ.)? პირველი და უმთავრესი ჩვენი შინაურული ბასის საგანიცა ეს არის. როგორც თვით ჩემმა ნაცნობმა მოლდავანებმაც აღიარეს, ჩვენი პირველი მესტამბეების ზემოხსენებულ ლექსებში შედარებანი სრულიად კარგნი ვერ არიან და მოხერხებულნი. ამისთვის მე ვარჩიევ გადმომეთარგმნა იმავე მეთვრამეტე საუკუნის ქართველი კაცის ენით, რომ სიტყვები უხეიროდ იყვნენ ნახმარნი და აზრები დაკოჭლებულნი, როგორც თვით დედანში. აი რას ამბობენ ჩვენი კეთილის მყოფნი მოლდაური მუშები:

ვითარ ჰხამს წარმოდგენაი გრძნობათა კაცთა უცხოთა –
მიისწრაფიან, მივლიან შინასკენ უგზოთ, უკვლოთა,
ანუ ვით ზომალდს მსხდომელნი, გზანი წანყმედად უღვთოთა,
რა მორჩნენ ზღვისა ელვასა, ხლტიან არ უსაფუძვლოთა:
მართ ეგრეთ წიგნის მბეჭდელნი, რა წიგნსა ამას სრულ ვყოფთა,
დიდებასა და ქებასა უფალსა ღმერთსა უხმობთა.

ეს თარგმანი იმდენად თავისუფალია და დედანს მოცილებული,
ჩამდენათაც თქვენ თვითონ შეგიძლიათ დაინახოთ ამ ორი
უკანასკნელი სტრიქონის სიტყვა-სიტყვით თარგმანიდგან:

Asa si tipographii d'a chartii s'virsire

ეგრეთვე მესტამბეები წიგნის გათავეებისათვის

Laüdü ne-incetata dau si multemire

ქებასა (არა) დაუცხრომელსა მისცემენ და მადლობასა.

17-ს აპრილს.

ბეჭიბიარაბიშვი

საჩხერიდან გვაცნობებს უფ. სხვიტორელი...

გაზ. „დროება“, 1875 წ. №54, 14 მაისი

საჩხერიდამ გვაცნობებს უფ. სხვიტორელი, რომ თ. რ. წ-ის მა-
მულში, სოფ. კორბოულს, წვიმის შემდეგ უნახავთ მიწაში ჩამდგარი
თავდახურული ქოთნები და ერთი ქვაბი, რომელიც იქაურ გლეხებს
ამოუღიათ. გლეხებს, რომელთაც ეს ქოთნები უნახავთ, სოფლის
სასამართლოში ერთი ძველი რაღაც მანათი და მძივები წარუდგენი-
ათ და უთქვამთ, რომ ამის მეტი იმ ჭურჭლებში არა იყო-რაო. რადგა-
ნაც არხეოლოგიისთვის, არა თუ ფული, ძველი უბრალო ნივთიც
დიდი საუნჯე არის, ამის გამო აღგილობრივი მთავრობა დიდ ვალს
დასდებს ჩვენს ისტორიასა, განკარგულება რომ მოეხდინა, ნახული
ნივთები მოეგროვებინა და სადაც რიგია, წარედგინა.

მახვილაძე

გაზ. „დროება“, 1875 წ. №60, 30 მაისი

ერთი ქართლელი გლეხი, სახელად მახვილაძე, წყაროზე მიდიოდა წყლის დასაღევად.

წყაროსთან რომ მივიდა, ნახა, რომ ერთი ლეკი გამოსულა ტყიდან და მიდის წყლის დასაღევათ. ეს ლეკი იყო იმ დროში გამოჩენილი და სახელგანთქმული ბელადი, სახელად მამალო, რომლისაგან ქართლი დიდათ შეწუხებული იყო.

ქართველი და ლეკი ერთად შეიყარნენ წყაროსთან. დანახვისათნავე ლეკმა მკვახეთ შემოყვირა:

— გაჩერდი, სად მოხვალ, გიაურ!

— არსად, წყალი მწყურია, მინდა დავლიო, — უთხრა მახვილაძემ.

— იცი, მე ვინ ვარ?

— ვინ იქნები? წუნკალი ლეკი ხარ!

— არ იცი შენ, რომ მე მამალო ვარ?

— არც მე გახლავარ დედალო, — მიაძახა ქართველმა.

ორთავემ უეცრად გადიდეს თოფები მხრიდან და დაუმიზნეს ერთმანეთს. დაიჭექა პირველად მახვილაძის თოფმა და ბელადი დაეცა პირქვე.

— აკი გითხარი, ჩემო მამალო, რომ არც მე გახლავარ დედალიმეთქი! თუკი მე არ გიშლიდი წყლის დაღევას, შენ რას მიშლიდი ჩემს ქვეყანაში, მაწანწალა ლეკი!

დალია წყალი და წავიდა თავის გზაზე.

ერთს თუშს შეუფაღარათებია, თოფი მხარს გადუქიდია და ყანას ხნავს. ამ დროს წამოეპარა ლეკი; თუშმა მოისვა თოფს ხელი, ესროლა და დააცილა. სხვა იარაღი არა ჰქონდა რა. გადმოიბრუნა თოფი და ხელმეორეთ დაუწყო ტენა.

ლეკი მოვიდა ახლოს, ჩახმახაწეული თოფი მიაღვა შუბლზე და უთხრა:

– თუშო, რაღას სტენი! აი გავარდა თოფი და შენი სულიც თან გაჰყვა!

თუშმა გულ-გრილათ შეხედა, ისევ განაგრძო თოფის ტენა და მიუგო:

– ფალიამ რომ აიწვას ეგ შენი თოფის წამალი, მაშინ ხომ მზათ დამრჩება ხელში ჩემი თოფი და შენ მოგკლამ პირ-იქით!

გაკვირვებულმა ლეკმა გადიღო თოფი.

– თუშო, ჩემი დინის მადლმა, ყოჩაღი ყოფილხარ, დღეიდან ჩვენ კუნაკი (ამხანაგი) ვიყოთ!

როცა თუშმა გაათავა თოფის გატენა, მიუბრუნდა და უთხრა ლეკს:

– ეგრე იყოს! კუნაკები ვიყოთ!

მისცეს ერთმანეთს ხელი ხელში.

– მისი დინი ძაღლის დინი იყოს, ვინც უღალატოს ერთმა მეორესო! – უთხრა ლეკმა.

– შერცხვეს მამაცი,

ერეკლის კაცი,

ვინცა უმტყუნოს,

გახდეს დიაცი.

უთხრეს ერთმანეთს თავისი ვინაობა და გაშორდნენ.

სხვათორე

ბივი ამილახვარი და იმის მოურავი

გაზ. „დროება,“ 1875 წ. №64, 8 თიბათვე

ერთხელ გივი ამილახვარმა მეფის დასაპატიჟებლად გაგზავნა თავის მოურავი და ასე უბრძანა:

— დღეს მეფე მობძანდება აქეთ და ჩვენ მამულში გამოვივლის გზათ, შენ დაჰხვდი გზაზე და სადილათ დაპატიჟე ჩვენთან. მაგრამ ისე, შენებურად, ცალ-ყბათ დაპატიჟე, გესმის? შეჩვექ ცხენზე და გასწი.

მოურავი მოველო ცხენს და მიეგება მეფეს. გადმოხტა ცხენიდან და გაჩერდა გზაზე. ამ დროს მეფეც მობძანდა; ნახა, რომ გზაზე ვილაც გაჩერებულა და უცდის. შეაჩერა ცხენი და ჰკითხა:

— ვინ ხარ, ძმაო, შენ?

— მე, ბატონო, გივი ამილახვარის მოურავი გახლავარ, შენი ჰირიმე, — უპასუხა მოურავმა.

— ხომ არაფერი გესაქმება ჩვენთან, მოურავო?

— დიახ, შენი ჰირიმე, ბატონო, — მოახსენა მოურავმა, — როგორ არ მესაქმება? მოიქცია ყბა გვერდზედ და ასე მოახსენა მეფეს:

— ბატონო მეფეო, შეი ჰირიმე გივი ამილახვარმა გაანათ ჩემი თავი და დღეს სადილათა გთხოაათ.

— ბიჭო, ყბას რად იქცევ? — ჰკითხა მეფემ.

— არაფერს, შენი ჰირიმე, — მოახსენა მოურავმა. — ბატონმა მიბძანა, შენი ჰირიმე: — დღეს ბატონი მეფე მობძანდება აქეთაო, დახვდი და ცალ-ყბათ დაპატიჟეო სადილათ ჩვენსაო.

მეფეს გაეცინა და ხლებულებსაც წასქდათ სიცილი. მეფემ ბრძანა:

— „ცალ-ყბათ დაპატიჟება“ ნიშნავს, რომ გულით ნუ დაპატიჟებო, ნუ ჩააცვივდები ძალიან, ცივათ დაპატიჟეო; და მოურავმა მართლა ყბა მოიქცია და ისე დაგვპატიჟაო. ხა! ხა! ხა! გადიხარხარა მეფემ. ეს სწორეთ უცხოხუმრობა არის! მამაჩემი ნუ წამიწყნდება, რაც უნდა გულით ეთხოჟ ამილახვარს, ვერ წავიდოდი დღეს სადილათ, მარგამ რადგან ასეა, უსათუოთ დღეს სადილათ იქა ვარ!

წაბძანდა თავის ხლებულებით და ეწვია ამილახვარს.

ერთი გურული მოვიდა იმერეთის მეფესთან სოლომონ მეორესთან და იჩივლა:

— ბატონო მეფე! გურიიდან გაიხლებოდი აქეთ, ქუთაისისაკენ, და წახელი, ჩემო ბატონო, ვნახე გზის პირათ მინდორში მშვენიერი ბალახი. ვითქმევ: ამაღამ აქ დავრჩები, გაუშვებ ცხენს ამ საბალახეზე, ერთს კარგა მოვაჰმევ და მეც დავისვენებ მეთქი. გადმოვხტი, შენი ჭირიმე, ცხენილამ, ერთ მშვენიერ ხის ქვეშ დავებინავე, ცხენს იარაღი მოვხადე და გაუშვი ბალახზე. პატარა ცეცხლი გავაფუჭეულე. ვახშამს გაიხელი და წავწეკი, შენი ჭირიმე. მამალმა რომ იყივლა, ავდეკი, შენი ჭირიმე. აქეთ ვეცი, იქით ვეცი, ცხენი აღარსად არის; სულ გადავატრიალე ის მინდორი, ვერსად ვნახე. დამეკარგა, დამეკარგა! სწორედ მომპარეს და გთხოვთ მოწყალებას, ბატონო, მიპოვნოთ!

მეფემ უბრძანა:

— გურულო, არ დაიძინებდი ისე ძალიან!

— მეფეო, მე ასე მეგონა, რომ თქვენ გელვით და არ გეძინათ და ამისთვის ისრე გულით დავიძინეო! — უბასუხა გურულმა. მეფეს მოეწონა ესრეთი კვირცხლი და მოსწრებული გურულის სიტყვა, უბოძა თავის ჯოგის ცხენი და ბძანება გასცა, რომ უსათუოთ ეპოვნათ, საცა უნდა იყოს, დაკარგული ცხენი.

ახირებული მომჩივარი

იმერეთის მეფესთან მოვიდნენ ორი მომჩივარ-მოპასუხე ერთმა მათგანმა დაუჩოქა მეფეს და მოახსენა:

— მე და ეს კაცი ერთად გაიხლებოდით საპალნეებით გზაზეო, — მიათითა მეორე კაცზე. მოვხადეთ კეხები ცხენებს, შენი ჭირიმე, და გავუშვით საძოვარათ ერთ მთის ძირზე მინდვრათ. ჩვენ, შენი ჭირიმე, რადგანაც ძალიან სიცხე გახლდათ, მოვიშუადღიგულეთ ჩეროში ერთ ხის ქვეშ. მაგ ჩემი ამხანაგის ცხენი ერთი წყეული, მღვთის რისხვა ცხენი გახლდათ: მიატოვა ბალახი, შეპოტინდა კლდეზე, გადმოდგა, ბატონო, გორაზე და აქნევდა თავს. იმდენი უქნია, იმდენი უქნია ამ

ჩემ ცხენს თავი, რომ შეიტყუა ზეით გორაზე, შენი ჭირიმე. ის მაცდური ცხენი მთაში ნაჩვევი იყო და ჩემი ცხენი არ გახლდათ ნაჩვევი, ბარის კაცი გახლავარ, შენი ჭირიმე. შეპოტინდა, გადმოვარდა მაღლიდან, დაიმტვრა, შენი ჭირიმე. ამისთვის გთხოვ, რადგანაც ამ კაცის ცხენმა გამიბრიალა ცხენი და კისერი მოსტეხა, მაგიერი ცხენის პატრონმა მიზღოსო!

მეფემ უთხრა:

— ბიჭო, ბუზებს შეუწუხებია სიცხეში ცხენი და მიტომ ასულა და თავიც მიტომ უქნევია ბუზების საგერებლათ!

— არა, შენი ჭირიმე, ბატონო მეფეო, — მოახსენა მოპასუხემ. — ეგ კაცი მართალს მოგახსენებს ყოველივეს: მართალია, პირველათ ჩემი ცხენი რომ შევიდა გორაზე, დაუქნია თავი მაგის ცხენს, ანიშნა, აქ ამოდი, აქ უფრო გრილაო; მაგრამ მერე რომ შეატყო — გლახა მოსიარულე ყოფილა მთაშიო, იფიქრა, რომ გადმოვარდება, კისერს მოიტეხს, ცოდვა დამედებაო და უქიციანა კული ხან აქეთ, ხან იქით, ანიშნა, რომ ნუ მოდიხარ, თორემ დაიმტვრევიო; მაგრამ არ დაიშალა, არ დაბრუნდა, გადავარდა და კისერი მოიტეხა!

სხვითორელი

ქველევური ამბები

ლანდია ხურო

გაზ. „დროება“, 1875 წ. №65, 11 თიბათვე

მეფე სოლომონ პირველის დროს, რაჭის საერისთავოში ცხოვრობდა ერთი გლეხი, გვარათ ლანდია. ეს გლეხი ძრიელ მამულის-მოყვარე კაცი იყო და სულ იმას ფიქრობდა, თუ რანაირი საშუალება მიეღო, რომ როგორმე მოხმარებოდა თავის ქვეყანას. ჯარში ემსახურა? ერთი, რომ მუდამი ჯარი არ ჰყოლიათ, გაჭირვების დროს ყოველი კაცი, დიდი და პატარა, ყველა მეომარი იყო და სხვა სამსახური თუ რამე იყო, თავად-აზნაურები იყვნენ ვალდებული აესრულებიათ. სხვა რა შეეძლო?

ლანდია ჰხედავდა, რომ იმოდენზე გართული იყო ეს პატარა ქვეყანა სამხედრო საქმეში, რომ სხვა და სხვა მძვინვარე მტერისაგან თავი დაეცვა, რომ რიგიანი მოხელე იშვიათად მოიპოებოდა, რომ ცოდნოდა რამე ხელოსნობა, თავის იარაღის და თოფის წამლის გაკეთების გარდა. ასე გაშინჯეთ, რომ ბევრ თავად-აზნაურს იპოვნიდით, რომელთაც კითხვა და წერა არ იცოდნენ.

მაგრამ ძვირად შეხვდებოდით იმისთანა ყმაწვილ კაცს თავად-აზნაურთაგანს და გლეხებსაც, რომ გალობა და სხვა და სხვა ძილის-პირები არ ცოდნოდეს. რასაკვირველია, ძილის-პირები რომ ცოდნოდათ, სამღვთო წერილში განვითარებული უნდა ყოფილიყვნენ.

სამოქალაქო წერა და კითხვა საზოგადოთ გახშირებული იყო ადრე უფრო ქალებში. გლეხებშიაც ძვირად მოიპოებოდა წერა-კითხვის უცოდინარი ქალი.

ამას გარდა, ძვირად იქნებოდა იმისთანა ქალი, რომ სამოსლის და საჩოხე შალის მოქსოვა არ ცოდნოდეს. თვითონაც იცვამდენ, იხურამდენ და კაცებსაც აცმევდენ თავის ხელის ნაწარმოებს.

შეძლებულ კაცს, მეფე სოლომან პირველის დროს, არ შეეძლო, რომ თუ იმერეთში გაკეთებული არ იყო, ეყიდნა სხვა ქვეყნის ფარჩა, მაული ან რამე და ჩაეცვა. ამ მხრით დაკმაყოფილებული იყო იმერეთი.

მაგრამ ერთი რიგიანი სახლის აშენება რომ ნდომოდათ, უსათუოთ სამზღვარ გარეთელი კაცები — ბერძენი ან ოსმალთა უნდა მოეყვანათ და აეშენებინათ სახლი და ამით ჩვენი ფული გადიოდა სამზღვარს გარეთ.

ამ ნაკლულოვანების მოსასპობელად ლანდია თათრებში წავიდა და ისწავლა, როგორც შეეფერებოდა მაშინდელ ცოდნას ოსმალეთში, ხის მუშაობა.

ისეთი ხურო შეიქნა და სახარატო ხელობა ისწავლა, რომ პირველი უსტაბაში იყო მათში.

როდესაც დააკმაყოფილა თავისი სურვილი, გამოიქცა და მოვიდა რაჭას. შეუყარა თავი შაგირდებს და იწყო სწავლება; ისე დაასწავლა რაჭველებს რიგიანი სახლის ანუ როგორც ეძახიან ჩვენში ოდის აშენება, რომ მთელ საქართველოში იმათ დაიწყეს მუშაობა.

ლანდია იმოდენათ ქებული შეიქნა საქართველოში, რომ მისი სახელი წოდებიდათ შეიქნა: ყოველ კაი რაჭველ ხუროს „ლანდიას“

ეძახდნენ, როგორც რომ დღესაც ეძახიან კაი მესტვირეს — „ბლიაძეს“ (ბლიაძე ძველათ განთქმული საზანდარი ყოფილა, თაბაგარები გვარათ კაი პურის მკელები, არიან საწერეთლო გლეხები — ავტ.), კაი პურის მკელს — „თაბაგარს“ და მოჭიდავე ფალავანს — „ხიზამბარელს“ (წირქვალს, ხიზაბარი სოფელია ახალციხის მახლობლათ, სადაც ყველა მცხოვრებლები გამოჩენილი ფალავანდი არის — ავტ.).

ადგილის სიმცირის, სიმწირის და სიძვირის გამო, რაჭველები დადიან მთელს საქართველოში და მუშაობენ, ხურაობენ, შინაური მუშაობა: ხენა, თესვა, მკა, ლეწა, დაფქვა, გამოცხოზა — ეს ყველა ქალებზე არის დამოკიდებული...

ლანდიამ დაასწავლა და გაზარდა ეს ხალხი, იმან უჩვენა გზა. ლანდიას ჩამომავლობა დღესაც განსხვავებული არიან პატროსნებაში.

ბატონები

ერთხელ მოდის გზაზე იმერეთის მმართველი და თან ახლავს რამოდენიმე თავად-აზნაური.

გზის პირათ, ტყეში, დაინახა ერთი გლეხი კაცი, რომელიც დამჯდარა და მწარედ სტირის, . მართველმა შეაჩერა ცხენი, დაუძახა მტირალ გლეხს და ჰკითხა მიზეზი ტირილისა. გლეხმა მოახსენა:

— ბატონებმა, შენი ჭირიმე, მისი სახელი დაილოცა, შვილი მომიკლეს! როგორც მოგეხსენებათ, შენი ჭირიმე, მშობლის გული, ველარ მოვითმინე. არ გამახსენდა, რომ სახლში ბატონები გვიდგია. დავიწყე ტირილი, ერთი ვაი-ვაგლახი. ეს ბატონებმა იწყინეს, როგორ თუ გაბედე ტირილიო, გამოყარა იმ ღამესვე მეორე ჩემს ბოვშს და გათენებამდი თქვენი ჭირი წაიღო. ეხლა, შენი ჭირიმე, გულმა არ მომითმინა ორი შვილის დამკარგავ მამას, წამოვედი სოფლიდან და მოვეფარე გზის პირათ და ვტირი ჩემს უბედურებას. ერთი გული მოვიოხო ტირილით, ცოდვა არ მეკითხოს, სახლში არ ჩამომვარდეს თვალზე ცრემლი, არ გამიწყარნენ ბატონები. ერთი ბლარი ღამრჩა კიდე, ისიც არ წამართვას მე უბედურს... საღამოს მივალ თუ არა შინ, ფორთხვით შემოუვლი, ძღვენს მივართმევ, მისი ბატონობა

დაილოცა და გათენებამდი ჩონგურით და სიმღერით მოუღებენ.

მართველი მიუბრუნდა თარჯიმანს და ჰკითხა (თარჯიმანი ცოტა სუსტათ გახლდა რუსულ ენაში. იმერეთი ახალად მიღებული იყო რუსეთის მფარველობის ქვეშე). თარჯიმანმა სიტყვა სიტყვაზე უთარგმნა.

მართველი გაცხარდა მწარედ, რადგან მართლა ბატონი ეგონა, და ჰკითხა ხლებულებს:

— მართალს ამბობს ეს კაციო?

რამოდენიმე პირმა დაამტკიცა, რომ ნამდვილათ იციან, რომ ბატონები უდგიათ მაგათ სოფელში და ყმაწვილებსაც ხოცსო.

გარისხებულმა მმართველმა სთქვა, რომ ამისთანა ბარბაროზობა უნდა მოისპოს, დრო არის ეხლაო და ჰკითხა გლეხს სახელი და გვარი იმისი და ბატონის. გლეხმა მოახსენა.

ამის შემდეგ მმართველი წავიდა და უბრძანა სეკრეტარს, რომ ოქმი შეადგინოს. შეადგინეს ოქმი ამ საქმეზე, გასცეს ბრძანება. გაუკრეს გლეხის საწყალ ბატონს ხელები, ჩამოათრიეს ქუთაისში და ჩასვეს საპატიმროში. ეს აზნაურ-შვილი კინალამ დაკარგეს. მაგრამ იმის და საბედნიეროდ, აიხსნა შემდეგში, რომ ეს უმოწყალო „ბატონები“ ყოფილა ავადმყოფობა ყვავილი და არა ნამდვილი ბატონი...

სხვობრელი

იმერული ქუდი

გაზ. „დროება“, 1875 წ. №70, 22 თიბათვე

იმერული ქუდი, რომელსაც ქართლელებმა მასხარობით „ფაფანაკი“ დაარქვეს, ძველის დროიდან, და არა უმიზეზოთ, არის მოგონილი და ხმარებაში შამოტანილი.

ზოგნი მოგვითხრობენ, რომ ამ ქუდის ხმარება მოიგონა აბაშიძემო, როდესაც იმერეთში მეფობდაო დროებითად.

თუ იყო აბაშიძე ოდესმე რეგენტათ მცირე-წლოვანი მემკვიდრისა — არა მგონია, რომ იმას შესძლებოდა ხალხში ისეთი ცვლილება

მოეხდინა და თუ ძალდატანებით შემოიღო, მაშინ ბოლო არ გააყვებოდა. ჩვენ გამოცდილებით ვიცით, რომ ძალდატანებულ საქმეს დიდი დღე არ აქვს, და ისტორიაც იმას მოგვითხრობს, რომ არას ქვეყანაში ძალათ შეტანილ საქმეს ფეხი არ მოუმაგრებია. მაშასადამე, უნდა დავრწმუნდეთ, რომ აბაშიძეს არ შემოუტანია იმერული ქუდი ხმარებაში.

ზოგნი ამბობენ, რომ იმერული ქუდი არის სახსოვრათ ადამის ტანთსაცმელისო, ლელვის ფურცელს მოასწავებსო, ადამმა როდესაც შესცოდა ღმერთს და იგრძნო თავის შიშლეულება, როგორც სიშიშვლე დაიფარა ლელვის ფოთლებით, აგრეთვე ქუდათაც იგივე იხმარაო.

ზოგნი კიდევ ამბობენ, რომ როდესაც რომაელები ჰფლობდნ მთელ უწყებულ ქვეყანას, მაშინ ჰქონდათ თავზე მსგავსი ქუდი თუჯისაო, რომელიც ფარავდა თავს ომში ხრმლისაგანო.

ყველა ამებებს არა აქვს ადგილი და საფუძველი: იმერული ქუდი არის შემოღებული იმერეთში სამი მიზეზით; ეს სამი უმთავრესი სამი მიზეზი არიან შემდეგნი:

პირველი მიზეზი არის ადგილის მდებარეობა. იმერეთი იყო დიდი ტყიანი ადგილი, სადაც იმერელი იფარავდა თავს თავის მძვინვარე მტრის მეზობლებისაგან. ყოველ ნაბიჯზე თითქმის ტყეში უნდა გამძვრალ-გამომძვრალიყო. რა ქუდი შერჩებოდა თავზე, თუ არ ამნაირი? იმერლისათვის რომ ქართული ბოხოხი დაგეხურა, ილღიაში თუ ამოიდებდა და ატარებდა, თორემ თავზე არ დაუმაგრდებოდა იმ საშინელ უდაბურ ტყეში!

მეორე მიზეზი. საჭიროების დროს იმერელი მოიძრობდა თავზე ქუდს, დაავლებდა მიწაზე ქვას ხელსა და ასეთ შურდულს ესვრიდა მსწრაფლად მტერს, რომ ისარიც ვეღარ ავნებდა იმაზე მეტს, თავში თუ მოხვდებოდა მეტადრე.

მესამე მიზეზიც ის არის, რომ საზოგადოთ იმერლებს მშვენიერი დახუჭუჭებული თმა აქვსთ და გიგიენიური მხრით სრულიად აკმაყოფილებს იმერელს.

იმას მიუგნია პრაქტიკულათ, რომ თმას ახდენს ტყავის ქუდი; ნახე აფხაზი ფაფაზი ქუდისაგან და ყიზილბაში თავის დიდი ბოხოხისაგან თუ უმეტესი ნაწილი ქაჩალი და მელოტი არ იყოს, მაშინ

როდესაც იმერელ კაცს მშვენიერათ აქვს თმა შენახული, თავის ქუდის წყალობით.

ძვირათ ნახავ იმერელ კაცს, რომელსაც ისევ თავისი ძველებური ქუდი ჰხურავს, რომ თავის ტკივილს უჩივოდეს და ბევრი, ვისაც თავის ტკივილი ჩვევია — „შაკიკი“ და მიუგნია და იმერული ქუდი დაუხურავს, სრულიად განთავისუფლებულა ამ სენისაგან.

ამას თვით მედიცინაც ამტკიცებს; უპირველესი აქიმობა ევროპიელი აქიმებისა არის ეს, რომ „თავი გრილად ჰქონდეს და ფეხები თფილათო.“ უფალი რანჩევსკი ამბობს თავის ლექციაში, რომელიც წაკითხულ იყო თფილისში, იმერელ ქუდზე და დიდ მნიშვნელობას აძლევს გიგიენურს.

მეცნიერები ამბობენ, რომ თავის კანიდან ორთქლი ამოდისო, და ქუდი რომ გააჩერებს, შეაგუბებს ორთქლს, გახურდება კანი, ულპება ძირი, თმა ცვივა და ხდებაო.

ევროპიელებს მიუგნიათ და შლიაპებს სასულეს ატანებენ, რომ ქუდმა ორთქლი არ შეაჩეროს, არ დაბუვდეს.

მისი მავნებლობა გაუგიათ, და ჩვენ რამოდენიმე საუკუნის წინეთ ჩვენი მამა პაპებისაგან მიგნებულ ჰქმნარიტებას ვკარგავთ, რაო და, თფილისელმა კინტომ არ დაგვცინოსო და არ გვიკივლოსო! მე გარწმუნებთ, რომ თფილისელმა კინტომაც იმოდენათ შაიგნო ეხლა, რომ მანამდღლათ არ უკვირს ეს ქუდი. და იმერეთში ვინლა დასცინებს, რომ ერთი ერთმანერთის წამხედურობით სულ სხვა და სხვა ქუდი ახურავთ, ათს კაცში უსათუოთ შვიდს სხვა და სხვა ქვეყნის ქუდებიანს ნახავთ!..

მართალია, პირველსა და მეორე მიზეზს ადგილი აღარ აქვს დღეს: აღარც ტყე არის ისეთი, ჩვენდა საუბედუროდ, და არც შურდულია საჭირო, მაგრამ მესამე მიზეზი კი ასეთი არის, რომ იმისი უყურადღებოდ დატოვება დიდათ მავნებელი და სამწუხაროა.

სხვიტორელი

უფ. დ. წერეთელი გვაცნობებს...

გაზ. „ღროება,“ 1875 წ. №78, 11 მკათათვე

უფ. დ. წერეთელი გვაცნობებს, რომ ის შეუდგა ზემო-იმერეთში სახალხო ლექსებისა, შაირების, ზღაპრებისა და აგრეთვე ძველი ამბების შეკრებას და გვთხოვს გამოვაცხადოთ, რომ ყველამ, ვისაც შეუძლიან, ამ საქმეში ხელი მოუშალონ იმას.

ჩვენ მივიღეთ შემდეგი შენიშვნა უფ. სხვიტორელისაგან

გაზ. „ღროება,“ 1875 წ. №86, 1 აგვისტო

ჩვენ მივიღეთ შემდეგი შენიშვნა უფ. სხვიტორელისაგან: „დიდი განსხვავებაა ახლანდელ და უწინდელ ქართველში! ძველათ ყოველი ქართველი, თუ კი რაიმეს ჩაიგდებდა ხელში ძვირფასს, მაშინვე საზოგადოებას გაუზიარებდა, იმ ძვირფასს ნივთს ეკლესიას შესწირავდა და ამნაირად კერძო პირის საუნჯე საზოგადო კუთვნილებათ შაიქმნებოდა.

„ეხლა კი, მგონია, ძვირათ გამოიმეტოს ეხლანდელმა ქართველმა, თუ კი რამ ჩაუვარდა იმისთანა შესანიშნავი ნივთი ხელში, როგორც, ვთქვათ, თუნდა ის ძვირფასი კარები სვანეთის ეკლესიისა, ის ძვირფასი საუნჯე, რომელიც ერთი ყურძნის ვაზისაგან არის გაკეთებული. კარები სიმაღლით კაცის სიმაღლე არის და სიგანით თითო კარი სამ-სამი ჩარეჟი.

ეს კარები ისეთ საკვირველებათ მიაჩნიათ თვით განათლებულ საზოგადოებას, რომ როგორც შესანიშნავი ნივთი, ეხლა თფილისშია და არხეოლოგიის საზოგადოების სადგომში არის დადგმული.

ეს კარები რომ ეხლანდელ ქართველს ჰქონიყო, ან გაყიდდა და ან თავის სახლის კარებათ მოიხმარდა და ისე დაუღუპებოდა და ან დაეკარგებოდა, რომ არა თუ შთამამავლობას, თანა-მედროებასაც არ ეცოდინებოდა.“

ბაქრაძის ჰერივი

გაზ. „დროება,“ 1875 წ. №108, 21 ენკენისთვე

მეფე სოლომონ პირველის დროს ცხოვრობდა რაჭაში სოფელს ჯოისუბანს ერთი აზნაურიშვილი, დიმიტრი ბაქრაძე, რომელსაც პ ჟონდა მამული ეგრეთვე იმერეთშიაც, სოფელს ბილას, სადაც ჰყვანდა რამოდენიმე კომლი ყმა გვარად გოცაძეები. როცა ხსენებული ბაქრაძე მიიცვალა, დარჩა ერთი ვაჟი-შვილი და ყმაწვილი ცოლი.

ახალგაზრდა ჰერივი იყო თვალათ მშვენიერი და ზნეობით პატიოსანი; ის იყო შემკული როგორც გარეგანი მშვენიერებით, ეგრეთვე შინაგანი სულით, გულით, ხასიათით და ყოველივე ღირსებით.

მეფე სოლომონ I-ს ძმასა და მამას მეფე სოლომონის II-სას — ბატონის-შვილს არჩილს სადღაც თვალი მოეკრა ამ ჰერივისათვის და იმის მშვენიერებით შეპყრობილი იქმნა. დიდ ხანს ეტრფიალებოდა, გამოუცხადა მას სიყვარული, მაგრამ არ გაუვიდა. ბოლოს, მოთმინებიდამ გამოსულმა ბატონიშვილმა დაუდგა მას ორი წინადადება: წყალობა და ყურადღება მის ერთს მხოლოდ-შობილ შვილზე ანუ რისხვა და სიკვდილი.

ბევრი ფიქრისა და ტანჯვის შემდეგ, ქალმა არჩია სიკვდილი თავის პატიოსანების დაცვისათვის.

მაშინ არჩილ ბატონიშვილმა ძალით მოინდომა აღსრულება თავის გულის წადილისა: გაგზავნა რამოდენიმე ხლებული კაცი ბილას, ბაქრაძის სახლში, რომელთაც შეატყობინეს მასპინძელს, რომ ამა და ამ ღამეს ბატონიშვილი გამოივლის გზათ და თქვენსა გაათევს ღამესაო.

ჰერივმა იგრძნო თავისი მდგომარეობა და გაიქცა ღამე თავის სახლიდან რაჭას. იმ დროს საშინელი წვიმა და ავდარი ყოფილიყო. ნახა ქალმა, რომ ჰეციხის წყალი ბუჯა ისე გადიდებულიყო, რომ ცხენით კაცი ვერ გავიდოდა.

ამის გამო თავ-გამომეტებული ქვრივი გადახტა ცხენიდან და შესცურა წყალში. მხლებლებმა ვერ გაბედეს წყალში ჩასვლა და უყურებდნენ წყლის ნაპირიდან მცურავ ქალს. ამ ბნელაში დაინახეს, რომ მათი ქალ-ბატონი ცურავს და ებრძვის ამ გაგიჟებულ მთის ჩქარ წყალს, რომელსაც ღრიალით და ხუილით მოაქვს ტყე და ლოდები. შესძახოდნენ მდინარის ნაპირიდან და ამხნევებდნენ თავის ქალბატონს: „არიქა, ქალბატონო, მოუსვი, მოუსვიო! პატარა გაკლია კიდევო!“ მაგრამ ღირს-სახსოვარი დედა-კაცი იმ დროს დამღრჩვალ მიჰქონდა პირ-ქვე წყალს. მხოლოდ მის მოსასხამს ტოლომას დააფიქრებდა წყალი მაღლა და ღამეში მხლებლების ეს მოსასხამი თავის ქალ-ბატონად მიიღეს.

ამ ნაირად, ეს ქალი თავის პატიოსნებისა და ზნეობის მსხვერპლად შეიქნა...

ეს ბაქრაძის ქვრივი რომ რომის მატრონა ყოფილიყო, უეჭველია, ისტორიაში მოხსენებული იქნება იმის სახელი, მტკიცე ხასიათისა და ზნეობის მაგალითად.

ჩვენში კი ამა ღირს-სახსოვარს და თაყვანის ცემის ღირსს დედა-კაცს არა თუ არ იცნობენ და მაგალითად მოიხსენებენ, არამედ იმის შვილი-შვილისაგან გამიგონია: „იმ ცხონებულმა ბებია ჩვენმა რაზე დაგვიკარგა მამული ბილასო? რა ცუდი კაცი იმას გაუარშიყდაო!“

სხვიტორელი

„დროების“ კორრესპონდენცია

საჩხერე, 26 დეკემბრისთვე

გაზ. „დროება,“ 1875 წ. №126, 5 გიორგობისთვე

ამ წლის „დროების“ მე-37 და 38 ნომრებში ერთი ჩემი კორრესპონდენცია იყო დაბეჭდილი, სადაც სხვათა შორის, მოხსენებული იყო თოდაძის ციხის თაობაზე, რომ მაზლობლათ ამ ძველის ციხისა ერთმა გლეხთაგანმა ზაბახიძემ იპოვა მიწაში განძი: ოქრო, თვლები და სხვა შესამჩნევი ნივთები.

ამ სტატიის დაბეჭდვის შემდეგ, ბევრმა პირებმა მიმართეს ხსენებულ გლეხებს ზაბახიძეებს და აცნობეს ამ ზემო-მოხსენებულის სტატიის შინაარსი განძის პოვნის თაობაზე.

ამის გამო გლეხი მაქსიმე ზაბახიძე შეშინდა: საქვეყნოთ შექმნილა და სახლს გამიჩხრეკენო; ამისათვის მოძებნა ერთი ჩვენებური დიდ ჩინოვანი კაცი და მიართვა მას ერთი ოქროს ბეჭედი, ძვირფასის ღირსის თვლით და თვითონ ოქრო მშვენიერის ხელოვნებით ნაკეთები. ერთს აღგილას იმ ბეჭედს აქვს საიდუმლო გასახსნელი და შიგ შესანახავი აქვს, რომელშიაც ყოფილა თმა შენახული; აგრეთვე ოქროები ისრეთი არიან, როგორც აწერილია „დროების“ 38 ნომერში.

როგორც სჩანს ნაწერიდან, იულიუს კეისრის დროს მოჭრილი ფული არისო და ეხლა, როგორც შევიტყვე, ის ოქროები გადაუცია თ. ნ. წ-ს ქუთაისის გიმნაზიის ლათინური ენის მასწავლებლისათვის ნაწერის წასაკითხვათ.

იმედი გვაქვს, რომ თ. ნ. წ. ამ საგანზე დაწერილებით გვაცნობებს, რადგანაც თვითონვე დაპირდა იმ ოქროებისა და ბეჭდის მიმტანს გლეხს მაქსიმე ზაბახიძეს, რომ ის ამ ნივთებს წარუდგენს, სადაც რიგი არისო.

სხპიტორელი

არხეოლოგიური სახარება

გაზ. „დროება“, 1875 წ. №127, 7 გიორგობისთვე

ერთი გულ-საკიდი პატარა სახარება ვნახე აქ, რომელიც არის დაწერილი ქართული ხუცური ასოებით ეტრატზედ (პერგამენტზედ).

ეს პატარა სახარება არის სიგრძით ორი ვერშოკი, სიგანით ერთ ნახევარი ვერშოკი და სისქე აქვს ერთი ვერშოკი. ხელი მშვენიერი და სწორი; ძრიელ გავარჯიშებული უნდა ჰქონოდა ხელი წერაში მის დამწერს. ასოები სწორი და ისეთი მცირე, რომ ძრიელ გამჭრიახე თვალი უნდა ჰქონდეს წამკითხველს და ფრიად განვითარებული იყოს სამღვთო წერილში, რომ ლიტონის თვალით წაიკითხოს.

სახარება არის დაწერილი პირველად მგალობელის და შემდეგში თფილისის სიონში მყოფი მღვდლის პავლესაგან, ქრისტეს აქეთ უკას წელსა (421).

როგორც მოგვითხრობენ ზოგნი ისტორიკოსნი, სამღვთო წერილი ითარგმნა ბერძნულიდან ქართულ ენაზედ მეხუთე საუკუნის დასაწყისში, არჩილ I-ის დროს, რომელიც მეფობდა 413-დამ 434 წლამდე.

ამ დროს რომ ქართველებს ჰქონიათ ნათარგმნი ქართულს ენაზე სამღვთო წერილი, ამას გვიმტკიცებს ეს ძვირფასი საბუთი — ეს სახარება, რომელიც შენახულა ქართველი კაცის სიფაქიზით და სიფრთხილით 1454 წელიწადი.

ეს საბუთი გვიმტკიცებს ჩვენ, რომ ხუცური ასოები არ არის შემოღებული, როგორც მოგვითხრობენ ჰაოსიანთ მებისტორიენი, რომ როგორც თავის თანამემამულეთ, ეგრეთვე ქართლოსიანთაც ხუცური ასოები შეუღდინა მათმა ბერმა წმიდა მესროპმა 410 ანუ 412 წელსაო. ჩემის აზრით, ხუცური ასოები უნდა გვქონოდა უწინარეს სამოქალაქო ანბანისა, რომელიც ფარნაოზ I-მა შეადგინა 320 წელს წინეთ ქრისტესა.

ყოველს ქვეყანაში ქურუმები მწიგნობარნი ყოფილან და ცდილობდნენ წერა-კითხვა განსხვავებული ჰქონოდათ საეროსაგან. ეგვიპტეში იეროგლიფს ხმარობდნენ. ინდოეთში სამღვთო წერილის წიგნის სწავლისათვის უბრალო კაცს აღუღებულ რკინას ასხამდნენ პირში; ასე საიდუმლოთ ჰქონიათ სამღვთო წიგნები ქურუმებს ყოველგან. რისთვის არ ექნებოდათ საქართველოშიაც კერპის ხუცებს საკუთარი მწიგნობრობა, ესე იგი ხუცური? ჩვენ დაგვეთანხმებიან ყველანი მნახველნი ამ სახარებისა, რომ თუ მესროპმა შემოიღო პირველად ხუცური ანბანი 412-ში, 421-ში, ე. ი. ცხრა წლის შემდეგ, იმოდენა სისრულეში ვერ მიაწევდა ჩვენში ხუცური წერა, როგორც დაწერილია ეს სახარება.

ვინც უნდა წაიკითხოს ეს სახარება, დარწმუნდება, რომ ამის დაწერამდი დიდის ხნით უწერიათ ამ ასოებით. და თუ ვერ მოუღწევია ჩვენ ისტორიკოსებამდი ხუცურად დაწერილ წიგნს, — ეს მისი მიზეზი არის, რომ ხუცურათ ნაწერი წიგნი შეეხებოდა კერპებს და ქრისტიანის სამღვდელოებას, მეოთხე საუკუნეში, მოუსპია საქარ-

თველოში ყოველი ქართული წიგნი, ხუცური ასოებით დაწერილი. და ამნაირად მოსპობილა ქართული მწიგნობრობა.

ხსენებულს სახარებაში სწერია: „თფილისის სიონში მყოფმა მღვდელმა პავლემ ვიწრომე და გადავსწერე 421 წელსა ქრისტეს მობიდგან.“

თფილისი გაშენდა ვახტანგ გორგასლანის დროს, 455 წელს. პავლე მღვდელი არ სწერს თფილისის ქალაქის ანუ სიონის სობოროში მყოფმა მღვდელმა, არამედ „თფილისის სიონში მყოფმა.“ თფილისში სპარსელებმა ციხე ააშენეს 397 წელში. და რატომ არ შეიძლებოდა, რომ სოფელი ყოფილიყო თფილისში ანუ მცირე დაბა? მხოლოდ სატახტო ქალაქი არ იყო მაშინ. და თუ ქართველები ესახლა, ეკლესიაც ექნებოდათ და ქართულად ყოველ უგუმბათო ეკლესიას ეწოდება „სიონი.“

ჩემის ჰაზრით, ეს სახარება არის დამამტკიცებელი საბუთი პირველად მისა, რომ ძველის დროიდან ჰქონიათ ქართველებს თავის სამშობლო ენაზე წირვა-ლოცვა და არა ბერძნულ ენაზე, და მეორე მის, რომ მესროპს არ მოუგონია ჩვენი ხუცური ასოები.

საჩხერე, 4 ბიორბოზ. სხპიტორელი.

წერილი რედაქტორთან

გაზ. „დროება“, 1875 წ. №130, 14 გიორგობისთვე

ბატონო რედაქტორო! გთხოვთ ამ ჩემს განცხადებას მისცეთ აღგი-
ლი თქვენს პატივცემულ გაზეთში.

ამას წინეთ ერთ ზემო-იმერეთის ღარიბ-ღატაკ გლეხაკაცთან მქონ-
და ბაასი, რომელმაც შემდეგის სიტყვებით შამომტირა:

„მანინც ღარიბი და გასაწყლებული ვიყავი, ჩემ მიდამოზე კატა არ
ჰყავის, ცოლ-შვილი შიშველი და ტიტველი მყავს და ეხლა სულ
უნდა გავაქრო ცეცხლი ოჯახში და გამოვიკეტო კარი!

ბოლოს მიაშბო აი რა შემთხვევა:

„ჩვენ ვართ სამი ძმანი ორ გლახათ მოსახლენი; ორი ჩემი ძმა ერთად დგანან, და მე მარტოხელად გახლავარ; როგორც მოგეხსენებათ, მარტო ხელი კაცის ამბავი, მე უფრო ხელვიწროდ ვარ ჩემ ძმებზე.

„ამას წინეთ ბლალოჩინი მობძანდა ჩვენს სოფელში და მღვდელი შამოგვიჩინა ყველას, ვისიც ძველათ, მეფობაში, წინა-პარი მღვდელი ყოფილა, ცოტა ფული დახარჯეთო და სამღვდელო უწყებაში ჩაგწერთო, არც ფოჩტის ფული გადაგხდებათ და არც რუსის (გზის) სამუშევარში გაგაწვევენო.

„ჩვენი პაპა მღვდელი გხლებიათ ძველათ, მეფობაში, და კაი კაციც ყოფილა ნათელ-დამღგარი. შემიჩნდა მღვდელი, ხან რა მითხრა, ხან რა! ამიყვან-ჩამომიყვანა ზეცას; მომიქცია მხარი და სამოც მანეთზე შედგა საქმე. ჩემმა ძმებმა ოთხი თუმანი მისცეს და ჩემ წილად მერგო ორი თუმანი. აქეთ ვეცი, იქით ვეცი, ვახალე თავი კლდეს, კედელს; დავეიდე რაც რამე მომეძეოდა. ზოგი ვივალე მამასისხლად და მოუყარე თავი ოცს კაჭალს მანათს და მივართვი.

„ეს ორი მოსაგალია მას აქეთ და არაფერი არ არის, ხსენებაც არ არის ჩვენი.

„ეხლა მოგახსენებენ, გაისისათვის სულ უნდა მოისპოს ფოჩტის ფულიო, მიწის ბაჟი და სხვა გადასახადი უნდა იქნეს, ყველას უნდა გადახდესო ერთად: თავადის-შვილს, აზნაურ-შვილს, და გლეხსო, და ეს ჩემი ფარები დაიკარგა?!

მით უფრო საჭიროთ ვრაცხთ ამ ბოროტების საქვეყნოდ გამოცხადებას, რომ ეს ობოლი არ არის და სამღვდელო პირს შეეხება...

სხვითორელი

ერთ ჩვენებურს ყმაწვილს კაცს...

გაზ. „დროება“, 1875 წ. №135, 28 გიორგობისთვე

ერთ ჩვენებურს ყმაწვილს კაცს რამოდენიმე გასათხოვარი და ყავდა თვალათ ლამაზები. მაგრამ არ იქნა, ვერ გაათხოვა ვერც ერთი, არავინ გამოჩნდა მათი მათხოვარი. გაუჭირდა საქმე, ქალები ხელში შემოაბერდა ლამის.

ბოლოს მოიგონა ერთი ღონის-ძიება: წავიდა თფილისის და იყო იქ რამოდენიმე ხანი. შემდეგ მოაწერინა სხვას თავის თავზე, ვითომ მომკვდარიყოს და თვითან დაიძალა სადღაც. დაეხვივნენ იმწამსვე მის დებს საქმროები და დაიტაცეს. შემდეგ შეიყარნენ ყველა სიძეები და იყოფენ მამულს და ჩხუბობენ ერთმანეთში, ვერა გზით ვერ მორიგდენ; ლამის ერთმანეთი გაწყვიტონ. ამ დროს შემოაღებს კარს მათი ცოლის ძმა, რომელიც მკვდარი გონიათ.

ღმერთმა იმისთანა ელდა თქვენს მტერს აშოროს, როგორი ელდა იმათ ეცათ.

სხვითორელი

უფ. დ. რ. წერეთელი გვწერს...

გაზ. „დროება,“ 1875 წ. №136, 30 გიორგობისთვე

უფ. დ. რ. წერეთელი გვწერს დ. საჩხერიდამ, რომ ზემო-იმერეთში იმდენი სახალხო ზღაპრები, ანდაზები და არაკები შეგვკრიბეო, რომ ერთ წიგნს შეადგენსო.

ძველებური ამბავი

უკანასკნელს გურიის მთავარს

გაზ. „დროება,“ 1875 წ. №145, 21 ქრისტეშობისთვე

უკანასკნელს გურიის მთავარს მამია გურიელს სოფლებში ჰყავდა დადგენილი გამგეები.

იმათ რიცხვში იყო ერთი გლეხი-კაცი, სახელდობრ აღდგომელა ფიცხელაშვილი. მას ჰქონდა ერთ ნაირი სენი: დრო-გამოშვებითი უეცარი ძილი იცოდა, რომელიც მოუვიდოდა იქ, საცა შეხვდებოდა, სახლში თუ კარში; ხშირათ ხეს ქვეშ ჩეროში დაეძინებოდა და ეძინა რამოდენიმე დღე და ღამე.

მისი სახელო კაცები ვისაც რა ესაქმებოდა, ან საჩივარი თუ ჰქონდა, იმის ძილით არ შეწყვეტდნენ თავის საჩივარს: მძინარესთან წადგებოდნენ და თავ-თავის საჩივარს იტყოდნენ და წავიდოდნენ თავ-თავისთვის.

როდესაც გამოელვძიებოდა, ყველას დააკმაყოფილებდა და სამართალს გაუჩენდა ძილშივე გადაწყვეტილს.

აღდგომელა ფიცხელაშვილს ძილში რასაც ეტყოდნენ, ყოველიფერი ესმოდა და მოჩივარ-მეპასუხის ცილობაზე, მათ ბაასზე ისეთ დასკვნას გამოიყვანდა და სამართალს გადაწყვეტდა მძინარე, რომ ღმერთმა ქნას, ფხიზლებს გადაეწყვიტოს ისრე სხვებს სამართალი.

იმის ძილში გაჩენილ სამართალზე ყველა კმაყოფილი რჩებოდნენ, როგორც მოჩივარი, ისე მეპასუხე.

ამ კაცის მნახავი და მცნობი დღესაც ბევრი არიან, მხოლოდ, ჩვენდა შესაწუხებლათ, ყური არ უთხოვებიან; თუ რა დროს და როგორ მოუვიდოდა ძილი, რომ უფრო დაწვრილებით გვცოდნოდა ეს იშვიათი მოვლინება.

სხვობრიული

დ. საჩხერიძემ 18 თებერვალს

გაზ. „დროება“, 1876 წ. №22, 29 თებერვალი

აწ განსვენებულმა და საუკუნოდ ღირს-სახსოვარმა მიხაილ სვიმონის-ძემ ვორონცოვმა, სხვათა შორის, უგზობით დახჩულ ხალხს ყურადღება მიაქცია: პირველად თფილისის ფოჩტის გზა შამოიყვანა საჩხერეში და აქედან გაატარა ყვირილის სტანციაზე; იქ შეუერთდებოდა ეხლანდელ გზას ქუთაისამდე.

ამით შესძინა, როგორც ხალხს, ისრე ხაზინას, ერთი, რომ ერთი ფოჩტით ნაკლები საჩხერის გზა ეხლანდელ გზაზე, უახლოვდებოდა თფილისი ქუთაისს; მეორე, რომ აცილებული იყო სურამის ქედს, რომელიც არა თუ ფოჩტას, მაშინასაც აბრკოლებს.

ეგრეთვე საჩხერიდან რაჭაში, რაჭიდან ლეჩხუმში, ლეჩხუმიდან სვანეთში, კიდევ რაჭიდან დიდგორ-ბასიანში.

შემდეგ ვარანცოვისა, გზები წახდენ და აღარ მიაქციენ ყურადღება, თუმცა მთავრობის გადაწყვეტილებით, ეს გზები უნდა განახლებულიყო. იმერლებმა გააკეთეს ეს ძველი ფოჩტის გზა ჯვრამდი, სადაც ძველათ სამძღვარი იყო იმერეთსა და ქართლს შუა და დღესაც გაყოფს ქუთაისის ლუბერნიას თფილისისაგან.

ამ გზის გაკეთება ეკუთვნის გორის მაზრის მმართველს, რომელიც სრულიად არავითარ ყურადღებას არ აქცევს. ხალხი შევიწროებული არის და იღუპება, როგორც გლახა გზისაგან და მთის ღელეებისაგან, ეგრეთვე ავაზაკებისაგან გზაზე. ორი საათის სასიარულო, სოფ. ჯვრიდან ალამდი, უნდა იარო წყალ-წყალ ორი და სამი დღე და ვაი იმ გასვლას, ალში რომ გახვალ. გინა ალპიის მთა გაგვევლოს ზამთარში, ბევრათ უფრო ადვილი უნდა იყოს; იქ, ვინიცობაა, იღუპებოდნენ, იმედი მაინც გაქვს, სან-ბერნარის ძაღლები გიშველიან, და აქ უნდა იარო უგზო-უკვლოთ, ისიც წყალ-წყალ, ორასჯერ რომ გახვიდე ერთსა და იმავე წყალში ცოტა არის, ყოველ მინუტში თულებს ოსებს უნდა მოელოდე და ან სხვა უბედურებას.

მართალია, იმერლები უფრო დადიან ქართლში, ვიდრე ქართლები იმერეთში, და იქნება მისთვის არ აკეთებდეს გორის მაზრა ამ გზას?

მაგრამ ძალიან მცირე თავის გასამართლებელი არის ეს საბუთი.

ეგრეთვე ჩვენ შორაპნის მაზრის მმართველს ესთხოვთ, ყურადღება მიაქციოს შემდეგ გარემოებას: დ. საჩხერეში ჩამოდის ერთი გიჟი წყალი, რომლისაც სახელი ამტკიცებს იმის ხასიათს: „ყვირილა.“ უხილობისა გამო, ადრე წელიწადში, საშუალო რიცხვით, ხუთ დამხვრჩვალ კაცს მაინც ჩაუტანდა საჩხერიდან ზესტაფონს და გაურონიებდა თვალის წინ მმართველს.

მაგრამ ამ თორმეტი წლის წინეთ ერთმა გლეხ კაცმა დ. გ. გააკეთა საჩხერეში ფიცრის ხიდი ურკინოთ ყვირილაზე. ამ ხიდის წყალობით რომ ვიანგარიშოთ, თორმეტ წელიწადში დამხვრჩვალი იქნებოდა უკანასკნელი სამოცი სული და ამ სამოცი კაცის დახსნა, ვგონებ, დიდი საქმე იყოს.

ეს ანგარიში გახლავს იმ დროსი, როდესაც მომრიგებელი მოსამართლე არ გვეოლია საჩხერეში და დიდ წყლიანობაზე ძალას არავენ ატანდა ხალხს მოსვლაზე, და დღეს, როდესაც ჯარიმისაგან შეშინებული ავათმყოფები, ღრმა მოხუცებულები მოდიან თხილამურებით ამ საშინელ თოვლში და დილით საღამომდინ იცდიან კარში მოსამართლეს სახლის წინ: როდის დაგვიძახონ, შევიდეთ ოთახში, ჯარიმა არ გადაგვახდევინონო. — და წყალი როგორ დაიკაებდა ხალხს.

სხვიტორელი

ნარეკი

გაზ. „დროება“, 1876 წ. №28, 17 მარტი

უფ. სხვიტორელისაგან მივიღეთ ჩვენ ქვემომოყვანილი თარგმანი ბერძნულის პატრიოტულის ლექსისა. ამასთანავე ის გვწერს, რომ ეს ლექსი მე იქ, იმერეთში გავიგონე ყანდიელი შუშა ბერძნებისაგანაო და სასიამოვნოაო იმათი დანახვა, როცა ამას მღერიანო; ალტაცებაში მოდიანო, მთელი პირის-სახე აენთებათო და ერთად ხტიანო. ბერძნულად ეს სიმღერა ამ სიტყვებით იწყება: „ოხ! ფლიგერონ ქე კობტერონ სპაფიმუ და სხვ.“

აი ეს ლექსი პროზად გადმოღებული ქართულად:

„ჰოი, მოღუნულო მჭრელო ხრმალო ჩემო და თოფო მოელვარევ, ჩიტო ჩემო! თქვენ დახოცეთ მტერი ჩემი, მტანჯველი ჩემი დაჰკეპეთ.

„აღსდგე, სამშობლო ჩემო!

იცოცხლე ხმალო ჩემო!

„ჩემი სამშობლოს თავისუფლებისათვის და იესო ქრისტეს წმინდა სარწმუნოებისათვის — ამ ორისთვის ეჩხუბობ, ამ ორისათვის მსურს, რომ ვიცხოვრო! თუ ესენი ვერ მოვიგე, რას მიქვიან სიცოცხლე ჩემი!

„გაშავდა ცა მოელვარე და გრგვინავს გრიგალი. და მე ვიწრო ხევში დავდივარ, მთებზედ ავდივარ და ვყვირი:

„აღსდგე, სამშობლო ჩემო!

იცოცხლე, ხრმალო ჩემო!

„უამი მოვიდა საყვირის დაკვრისა! მეტის სიხარულით სისხლი
კრთება ძარღვებში, ღელავს. ბამ-ბამ, ბუმ-ბუმ, გლინ-გლინ, გლუნ-
გლუნ!

„სამშობლოს შვილნი, მსგავსად გრგვინვისა ხმასა სცემენ
ერთმანეთს და მტერსა ეზოცავ! ხმალო ჩემო, გლოცავ!

„აღსდგე, სამშობლოვ ჩემო!

იცოცხლე, ხრმალო ჩემო!

„ბერძნისთანა მხნე, ჩვენისთანა ყოჩალი ჯერ მიწას არ უნახავს.
ნუთუ იმან არ შეასრულოს ბუნების სიტყვა, რომელიც უბრძანებს:
„გაჰგლიჯე ჯაჭვებიო?!“ ღვთის ნება არის: ხალხი თავისუფალი უნდა
იყოს!

„მაშ აღსდგე, სამშობლოვ ჩემო!

იცოცხლე, ხრმალო ჩემო!“

ჩვენ მივიღეთ იმერეთიდან, უფ. სხვიტორელისაგან...

გაზ. „დროება“, 1876 წ. №52, 28 მაისი

ჩვენ მივიღეთ იმერეთიდან, უფ. სხვიტორელისაგან, შემდეგი
წერილი, რომლის შინაარსზედ ჩვენებურ არხეოლოგიურ
საზოგადოების ყურადღებას მივაქცევთ:

„სოფელს საჩინოს არიან რამოდენიმე მოსახლე აზნაურნი, გვარად
ახვლედიანები; ამ ახვლედიანებს და რამოდენიმე გლეხებს ეკუთვნის
ერთი გორა, რომელიც იქნება სივრცით 15 ქცევამდი.

„ამ გორის ძირში დასახლდენ სამი კომლი ახვლედიანები, როდესაც
დაუწყეს თხრა სახლის ბალაერს. ნახეს, რომ ამ გორას ქონია ძველათ
გალავანი გარეშემო შემოყოლებული სულ წმინდა თლილი ქვით და
შემდეგში მიწას დაუფარავს.

„ერთს ადგილას იპოვეს სასაფლავო ქვითკირით ამოშენებული
და შიდ ჯაჭვით დაბმული კაცის გვამი. ეს კაცი ნამდვილი ზღაპარი
მოთხრობითი გმირი ყოფილა.

„პირველ საფლავის გახსნაზე ნამდვილად ჩნდა გმირის სიმაღლე და მოყვანილება. საშინელი საოცარი ჯაჭვი რგოლით კისერზე ეცვა და რკინის პალოზე მიბმული იყო ფეხის წვივის ძვალით; კოჭიდან მუხლის კვირისტავამდე თითქმის ერთი ალაბი სიგრძე ჰქონდა; რამოდენიმე საათის შემდეგ, როდესაც ჰაერმა დაჰკრა, მტვრათ წავიდა, გაქრა, მხოლოდ დარჩა ჯაჭვი და ერთი კბილი. ის კბილი იშოვნა ახვლედიანების მეხატონემ თ. ნიკო ჩივაძემ, რომელიც შარშან გადიცვალა და ის საკვირველი კბილი ვის დარჩა, არ ვიცით.

„ისრე წვიმა არ მოვა, რომ ახვლედიანის კარებთან არ ჩამოიტანოს გორიდან ნიაღვარმა ხან ოქროები, ხან ოქროს ძეწკვი, ხან ბეჭდები, ხან რა და რა ნივთეულები. მაგრამ ჩვენდა სამწუხაროთ, რადგანაც ის გორა ეკუთვნის ბევრს და საზიარო არის, ამისათვის რაც უნდა იპოვნონ, ერთი მეორეს უმაღლამს და ჩუმათ ყიდის ვაჭრებში.

„ერთმა მათგანმა ოქროს ლანგარი გაყიდა იეფათ ვაჭრებში ჩუმათ, ერთი კიდე თეფში მრგვალი, ბადესავით მოქსოვილი ცხრილებიანი ოქროს ლანგარი გაეყიდათ და რისი მოსახმარისი იყო, ვერავინ გაიგო. ერთმან თ. ი. ლ. იშოვნა მათგან ბეჭედი ოქროში ჩამჭდარი ლალი, რომელზედაც არის მოჭრილი ქალის სახე.

„როგორცა სჩანს, დიდი სიმდიდრე უნდა იყოს ამ გორაში. ვინ იცის რამდენი ისტორიის მასალები არის ნაპოვნი და პატრონების უცოდინარობისაგან დაღუპულია, და რამოდენი კიდე იპოება ამ გორაში.“

საჩხერე 25 აბვისტოს

გაზ. „დროება,“ 1876 წ. №93, 1 ენკენისთვე

ამ ჟამად ხალხი ძალიან შეწუხებულია და დამფთხარი: გვალვამ სრულიად მოსპო პურის სახსენებელი. ბალახი სრულიად მოსწვა. პირუტყვი დამშეულია და საზამთროთ ბზე არ არის; ჯერ-ჯერობით როგორც არის იკვებება ფოთლით, ნეკერიტ და ზამთარში ამოწყვეტას მოელიან დამშეული, გამხდარი საქონლისას. სიმინდი კარგა ჩანდა; მაგრამ ისე დაიწვა, რომ მესამედი მოსავალიც აღარ არის, რასაც

ბოველოდით. ყურძენი სიცხისაგან ისე მალე დამწითდა, რომ ამ წარიობის თვეში რთველი სანახევროთ გათავდებდა.

შეუბრალებელი სიკვდილი მარჯვედ მუშაობს ჩვენში თავის ბასრი ცელით, — მიზეზი მუცელა (მუცელ-კეთილი, ბატონები). ხალხი ისე შეშინებულია, რომ ცოლი ქმარს, ქმარი ცოლს არ ეკარება ავამყოფს; ქართლები და კახელები დაგვცინიან ხოლმე იმერლებს ამ ავამყოფობაზე; მაგრამ რო მოვიდნენ და ნახონ, როგორ ჰხოცს ეს საძაგელი სენი ხალხს, მაშინ აღარ გაიცინებენ. ქართლში ხმელი ჰაერი არის. იმოდენა გავლენა არა აქვს ამ ავამყოფობას და თითქმის არც ზემო-იმერეთშია ძრიელ საშიშო, რომ მოვლა იცოდნენ; და ქვემო-იმერეთში, ზღვის მახლობლათ, სადაც ნოტიოიანი ჰაერი არის, იქ მუცელა ხოლერაზე უფრო ხოცავს ხალხს.

იმერეთში, გარდა ადგილის მდებარეობისა, სატკივარს მიუყვანია ხალხი იმ დონეზე, რომ ორი მოსახლე ერთად არ სახლობს, ერთი მეორეზე მოშორებით დასახლებულან. ამ ავამყოფობას გარდა, ძრიელ ერიდებიან აქ სნებას, ყვავილს, ხველას, წითელას: — ყველა ამაებისათვის ხალხს „ბატონები“ დაურქმევია.

„ფინთი-ხველასი“ (ჭლექის) კიდე უფრო ეშინიანთ: მაგრამ ფინთი-ხველის აქიმები ძვირფასი არიან აქ ჩვენს იმერეთში გლეხკაცობაში, მსწრაფლად ათავისუფლებენ! რწმუნება არის მათში, რომ სიკვდილზე ვინც დაესწრება ფინთი-ხველიანს ნათესავი, მაშინვე შეეყრებაო და ამისთვის დადიან აქიმები, რომელნიც აქიმობენ ამ ნაირათა, ჩაუდებენ პირში ქათმის კვერცხს ავამყოფს და ჩამოაცმევენ გულას და ისე მოარჩობენ.

მე ვიცი რამდენიმე შემთხვევა მათ შორის. მამამ და ძმამ მოარჩვეს ამნაირათ. ამას წინეთ ერთმა ქალმა თავისი ქალბატონი დაიბარა, რომელიც ახლოს იდგა და შესტირა: „ქალბატონო, მიშველე, ქმარი დარჩობას მიპირებსო! — ქალბატონმა დაარიგა ქმარი იმ ქალისა და შეაშინა, მთავრობას განუცხადებო; მაგრამ ყველა ესეები ამაო იყო: მეორე დღეს ქმარმა ჩაუდოვო თურმე პირში თვის ავამყოფ ცოლს კვერცხი, ჩამოაცო გულა თავზე, წაუჭირა ხელი ყელში და ისე მოარჩოო. მკვდარს ურიულათ იმავე დღეს მარხავენ, რა დღესაც მოკვდება.

უფ. სხვიტორელისაგან მოგვივიდა

გაზ. „დროება,“ 1876 წ. №104, 29 ენკენისთვე

უფ. სხვიტორელისაგან მოგვივიდა ჩვენ შემდეგი წინადადება ჩვენი წიგნების გამომცემლებისათვის:

„დიდათ სასიამოვნო იქნებოდა, თუ კი ვინმე წარმოადგენს დასაბეჭდათ, ორი შემდეგი წიგნი რომ დაბეჭდილიყო: „სულთა ჭუჭუნი“ და „გოჩაიანი.“ ამ წიგნების დაბეჭდვა ძვირად არ დაჯდება და მკითხველი კი ბლომათ ეყოლებოდა, რადგან ძლიერ სასიამოვნო საკითხავი წიგნებია და ჩვენში ბევრმა მოხუცებულმა ზეპირადაც იციან. „სულთა ჭუჭუნის“ შინაარსს შეადგენს ბაასი ერთის კაცისა თავზედ, რომლისთვისაც იმას ფეხი წაუკრავს. „გოჩაიანი“ არის ბაასი კაცსა და სოფელს შუა.

ზემო-იმერეთი დეკემბრის 2-ს

გაზ. „დროება,“ 1878 წ. №134, 10 ქრისტეშობისთვე

ზემო-იმერეთი, დეკემბრის 2-ს. იმერეთში, როგორც ყოველს სხვა ქვეყანაში, ყოფილა და არის ბევრი ცუდი და უკადრისი ჩვეულებანი და ბევრი კეთილი და მოსაწონნი. ზოგი ცუდი და უკადრისი ჩვეულებანი ჟამით ჟამად მოსპობილა, მაგრამ ჩვენდა სამწუხაროთ, რამოდენიმე კეთილი თვისებანიც თან გაჰყოლია.

დღეს მე მინდა გითხრათ რამდენიმე სიტყვა ერთს უხეირო და სავენებელ ჩვეულებაზე, რომელიც ძველიდანვე თითქოს შეუცვლელად რჩენილა ჩვენში. მიცვალებულთა ტირილზე მოგახსენებთ.

როდესაც რომელიმე თავადი ანუ აზნაურ-თაგანი მოკვდება, ოჯახის პატრონი მიიწერება ყოველგან, სადაც ჰყავს ნათესავი, მოყვარე თუ მეგობარი, რომ ეს უბედურება მოევლინა ჩემზედაო და გთხოვთ მობრძანდეთ ამა და ამ დღეს და გვიტირეთო. დაუნიშნავს ათს, თხუთმეტს ანუ მეტს დღეს ვადას. რა მდგომარეობაში იქნება მიცვალებულის გვამი ზაფხულის დროს და ამასთან სახლობა მისი,

რომელმაც ამ დროის განმავლობაში ყოველს დღეს გათენებისას და საღამოზედ უნდა იტიროს სხვა და სხვა სიტყვებით. გარდა ამისა, ახლობელი მეზობლები დილიდამ საღამომდინ თითო-ოროლა მოდიან სატირლათ, რაც დრო უნდა იყოს და ჭირისუფლები უნდა დახვდნენ მოტირალი და მღვდლები შემოსილნი ჯვარით და საცეცხლურით.

მოვა რა დანიშნული დღე, შეიკრიბებიან როგორც შორიდან მოწოდებულები, ისე მეზობლები. პირველად სატირლათ შევლენ მიცვალებულთან თვითოეულად მახლობელნი მეზობელნი. ორ კაცს უჭირავს აქეთ-იქით მკლავები, წინ მიუძღვიან მოზარეები (მგალობლები), პირველად იტირებს მიცვალებულს, მერმე შეიყვანენ გაკავებულს, სადაც ჭირისუფლები სხედან (პოლზე სხედან გაგებულ ნოხებზე) და თვითოეულს მათგანს უნდა მიუტიროს სხვა და სხვა სიტყვებით.

გაათავებენ თუ არა მახლობელი მეზობლები, ახლა მოვლენ შორიდან მოწოდებულები, ჩამოხტებიან ცხენებიდამ ეზოში; პირველათ შევლენ ხლებულები, მოსამსახურები თუ მოზარეები ერთად და იტირებენ; შემდეგ, რომელიც უფრო მახლობელი ნათესავია მიცვალებულისა, პირველად იმას მოჰკიდებს ხელს ორი კაცი აქეთ-იქით მკლავებში, წაუძღვებიან წინ მოზარეებს, მათ მიუძღვის მათი ხლებული მღვდელი შეუმოსავი. მივა რა მომტირალი (თუ ქალი თმა-გაშლილი), კარებზედ შემოეგებებიან სამღვდლოები და უკმევენ საცეცხლურს; დაინახავს თუ არა კუბოს, ისეთნაირად გაცხარდება, რომ ვითომც თუ იმ ორმა კაცმა ხელები დაანებეს, თავს მოიკლავს; მაგრამ ისე მაგრათ უჭირავთ, რომ თავში შემოსაკრავათ არ ანებებენ ხელს. მერმე მივა კუბოსთან და დაიჩოქებს, რაებს იტყვის, ვინ იცის, ზოგი თავის თავს ჰლანძღავს: „მე ქვეყანაში არ გამოსასვლელი, მე შერცხვენილი, მე თავს-ლათ-დასხმული, შენ როგორ გიტირო?" და სხვა. ამ სახით მივლენ სხვებიც (ცოლ-ქმარ შუა სხვას უნდა იტიროს, თორემ არ ვარგა, რომ ცოლის შემდეგ ქმარმა, ანუ ქმრის შემდეგ ცოლმა იტიროს). როდესაც ისინი გაათავებენ, მათის პატივისცემისათვის იტირებენ ისინიც, რომელნიც მათ მოჰყვნენ მიცვალებულისას და რომელნიც მოგზაურობის დროს იმღეროდნენ და ლხინობდნენ, თითქო ქორწილში მიდიოდნენ.

ეხლა ვკითხოთ ამ უუ მომტირლებს: საკადრისია ამ გვარი მოჩვენებულობა და მლიქვნელობა ან მიცვალებულისათვის და ან თვითონ იმათ კეთილშობილ წოდებისათვის?! თვითოეული მათგანი, ვისაც კი ესმის რამე, გეტყვის: „ურიგო არის, მაგრამ რა ვქნათ, ეს არის ჩვეულებათ!“

ამ ჩვეულებით ზარალი და ვნება მოსდის ქვეყანას. რამოდენი მაგალითი მომხდარა, რომ ზამთრის დროს მოწვეული სატირლათ გზაზედ გაცივებულა და მომკვდარა, რამოდენს მიცვალებულის სნეულება შეჰყარია, მით მომკვდარა და მისგან კიდევ სხვებს გადასდებია, რამოდენი ამაო ხარჯი მოსდით მათ, რომელნიც მიდიან სატირლათ და მიჰყავთ ხან ოცზე მეტი ცხენოსანი კაცი და ქალი? აგრეთვე მიცვალებულის პატრონს მათის მასპინძლობით, თუ ცხენების ბინის შოვნით და საჭმლით?! ამას არც ერთს არ ანგარიშობენ.

დაასაფლავებენ რა მიცვალებულს ჰირისუფალნი, დედა, მამა, ქმარი თუ ცოლი, ძმა და სხვანი მახლობელნი არ სჭამენ ხორცს, სანამ ეპისკოპოსი, ანუ ვინც უფროსი სამღვდელოთაგანი იქნება, ანუ რომელიმე წარჩინებული პირი არ მივა და არ სთხოვს და არ შეაძლევს ერთ ლუკმას ხორცს. ზოგი მალე აასრულებს ამ თხოვნას და ზოგი იტყვის, ყელი არ ჩაუშვებსო და არც კი სჭამოს ორმოცამდინ. თუმც ძრიელ უნდა ჰქონდეს და ჩუმათ ლობიოში, თუ ქვეშ ქათამი ჩაუწყო და ზევიდან ლობიო მოასხა და ქოთნით შემოუტანა ერთგულმა გამდელმა, მიირთმევს ჩუმათ, მარამ საზოგადოდ უჩვენებს თავს ხალხს, რომ დიდი მწუხარე არის.

ამ ურიგო და უკადრის ჩვეულებასთან არსებობს კარგი და სასარგებლო ჩვეულება — შესაწევარი, რომელსაც უწოდებენ „გადასახურავს.“ ამის მიზანიც ის არის მოწოდება სატირლათ გარდაცვალებულის მონათესავეთა და სხვათა, რომელნიც ამ გვარათვე დავალებულნი არიან.

ეს კეთილი ჩვეულება შესაძლო არის და საჭიროც, რომ განეგრძოს, რადგან თვით შეძლებულ სახლსაც შეიძლება შეემთხვეს ისეთ დროს სიკვდილი, რომ არ ჰქონდეს ხელთ ფული და ეს გადასახურავი ამ დროს ხელს უმართავს. მაგრამ კარგი იქნება, რომ ეს კეთილი ჩვეულება ასე შეიცვალოს:

როდესაც ვისმეს სახლში წევრთაგანი ოჯახისა, სახლის უფროსმა აცნობოს იმ პირთა, რომელნიც ვალდებულ არიან, და დაუნიშნოს მის მახლობელ მცხოვრებთ სამი დღე ანუ არა უმეტეს ოთხისა, ხოლო შორს მცხოვრებთ 15 ანუ 40 ანუ რამოდენისა ცენებოს მიცვალბულის პატრონს, მოუწოდოს ესრედ, რომ ამა-და-ამ დღეს წირვა მაქვს ამა-და-ამისა და გთხოვთ მობრძანდეთ და სხ. მოვიდნენ მოწვეულნი, როგორც პირველ მოკლე ვადაზედ, ისე მეორეზედ და ჩვეულებრივი შესაწირავიც მოუტანონ. რომელნიც გულით მწუხარე არის, იტირებს, გალობით ანუ ზარით, როგორც ნებათ და ესრეთ აღასრულონ უკანასკნელი პატივის ცემა მიცვალბულისა.

ეხლა ორიოდ სიტყვა იმაზე — თუ რა კეთილი და საქებური ჩვეულება გაჰყვა თან ცუდთა ჩვეულებათა, რომელნიც დრომ მოსპო.

1) იმერეთში ისეთი უცხო იყო ქურდობა, რომ მცხოვრებთ სამსა და ოთხ თვეს ყავდათ საბალახეზედ გაშვებული ცხენები ისრე, რომ არც კი დახედავდნენ. მუშა ხალხი იმუშავებდა რა ყანაში, სალამოზედ სამუშაო იარაღს დატოვებდა იქ და როცა მეორეს დღეს მივიდოდენ სამუშაოდ, იქვე დახვდებოდათ ხელ უხლებელად. ეს კიდეც არაფერი: მუშაკნი წავიდოდენ ტყეში, ოც ვერსზედ თავიანთ სახლიდან სამუშაოთ, იმუშავებდენ ორშაფათილამ შაფათ სალამომდინ და სალამოს წამოვიდოდენ სახლზე, ყოველ იარაღს და საზრდო ხორავს, რაც ექნებოდათ დატოვებდენ კარვებში; შეიძლებოდა მეორე კვირას ვერც კი მისულიყვნენ, მაგრამ როდესაც კი მივიდოდენ, ყოველი დატოვებული დახვდებოდათ მთლად. მე თვით ჩემი თვალთ მინახავს ოცის წლის წინეთ ღელეში, მოსახლიდან ნახევარ ვერსტზედ საოტკე ქვაბები დატოვებული და როდესაც ვკითხე — თუ რათ არის ეს ქვაბები აქ-მეთქი, პასუხად მითხრეს: არაყი გამოვხადეთ, გავათავეთ და არ წაგვიღიაო; კიდე გვინდა, ღვინოებს რომ გადვიდებთ, თხლე გამოვხადოთ და წაღებას რამეს გამოვრჩებითო. რომ ვინმემ მოგპაროს მეთქი? — რას მიბრძანებთ?! მოპარვა რავა იქნებაო?!

2) ფიცის მორიდებულობა იყო ისეთი, არათუ სხვის თხოვნით ანუ შეგონებით და მოსყიდვით დაეფიცათ ტყუილზედ, მსგავსად ახლანდელისა. თავის საკუთარ საქმეზედ რომ დაედებოდა განჩინებით ფიცი, რაც უნდა სიმართლე ქონოდა, უმჯობესად არჩევდა ნახევარი საღაო საგანი დაეჭერებია და არ დაეფიცნა.

3) სიცრუე ისე სასიერცხო და საშიშარიც იყო, რომ ვისაც შეამჩნევდნენ სიცრუეს, ყოველი კაცი ერიდებოდა მასთან ამხანაგობას, მეგობრობას და მოყვრობას და შეკრებულობაში თუ ვინმე დაუწყებდა მარტო ლაპარაკს, მიადანებდნენ: „რას ელაპარაკები მაგ ცრუს, მაგას, წელიწადში ერთის მართლის მეტს არ იტყვის და იმასაც „ქრისტე აღდგაო!“

სამწუხაროდ, დღეს სამივე ისე გაადვილებული არიან, რომ თვით ქურდობაზედ რომ მიასწრონ და დაიჭირონ ქურდი, თუ რამოდენიმე გარეშე მოწმე არ დაესწრო, იტყვის, რომ ჩემთვის გზაზედ მივდიოდი და ტყუილად დამიჭირესო!

წარმოდგინეთ, რომელი ქურდი იქნება ისე გიჟი, რომ მოწმეები დაისწროს ქურდობაზედ, მაგრამ გამომძიებელი მაინც პატივ-ღებაში მიიღებს მის ჩვენებას და ათავისუფლებს. ხშირად მოხდება ისიც, რომ ქურდობა ცხადად უმტკიცდებოდეს, მაგრამ გამომძიებელი თუ მოსამართლე ათავისუფლებს თავდებს ქვეშ და ამით ეძლევა ქურდს საშუალება იშოვოს ცრუ მოწმეები და გაიმართლოს თავი და შესაძლო არის, რომ თვით ის დაისაჯოს, ვინც გაქურდა და გადაახდევინოს ზარალი ჩვენი გამოჩენილი ადვოკატების შეწევნით, რომელნიც მისცემენ დარიგებას — თუ როგორი მოწმეები იშოვოს. მე თვითონ ჩემი თვალთ მინახავს, რომ ადვოკატმა მიწოდებული სამსჯავროში მოწმე გაიყვანა ცალკე და ჩემის ყურით გავიგონე, არიგებდა, ასე სთქვიო; მაგრამ გონიერულმან კითხვამ თავმჯდომარისამან დააბნია და ყოველი დარიგებული ადვოკატისა დაავიწყდა.

თავდებით უდგებიან ცხადად ქურდებს ისეთი ოჯახის შვილები, რომ არ დაიჯერებთ. და ეს არის მიზეზი ქურდობის გავრცელებისა და არა ის, რომ სასამართლო სუსტათ ექცევა ქურდებსაო. სამსჯავრომ, რაც უნდა მოინდომოს დასჯა ქურდისა და იცოდეს კიდევაც, რომ დამნაშავე არის, თავდების შემწეობით ადვოკატის დარიგებით შოულობენ ცრუ მოწმეებს და მართლდებიან და შემდგომშიაც განაგრძობენ თავიანთ ხელობას და შოულობენ სხვა აფხანაგსაც.

ცრუ ფიცი ისრე გახშირდა, რომ ჩინებულ აზნაურიშვილსა და თავადს სულ 10 მანეთად, რაზედაც გნებავს, იმაზე დააფიცებთ სასამართლოში.

სიცრუეზედ ლაპარაკი აღარ არის საჭირო. ზემო დაწერილისაგან იცნობება — თუ როგორ გაადვილებული იქნება სიცრუე მაშინ, როდესაც ფიციტაც არ ამბობენ მორთალს!..

სხვითობელი

ბათუმი 25 სექტემბერს

გაზ. „დროება“, 1878 წ. №199, 31 დეკემბრისთვის

ესეც ჩვენი ბათუმი! ამ რამდენიმე კვირის განმავლობაში სრულებით სხვა ფერი მიიღო, შეიცვალა; დღე-ღამეობით ქალაქი სიწმინდეში და სისუფთავეში შედის.

ამ პატარა ქალაქში ამ უამად ყოველი რჩულის ხალხს ნახავ; ყველა მოძრაობაშია, ყველა რაღაც ფაცა-ფუცშია, თითქოს ყველა აქ გაკეთებას ელოდეს. მარამ ყველასგან ერთსა და იმავე საჩივარს გაიგონებ: სახლის სიძვირეზედ. მართლაც რომ აქ სახლის ქირა დაუჩერებელია. მიზეზი ამისი გახლავს ჩვენებური ვაჭრები, რომელნიც მოცვივდნენ კალიასავით და შეექმნათ მუშტრობა სახლებზე და დუქნებზე.

მთელი ბათუმი სასტუმროებათ და დუქნებათ გადაიქცა. თითო თვალ დუქანში ორმოცდა-ათ-თუმანს აძლევენ, იმასაც წინააღმდეგობა.

ერთი სასტუმრო, რომელსაც სახელი არ წოდებია ჯერ, ქურდი-ოღლის სახლებში, მხოლოდ ზედა სართულში, სადაც თორმეტი თვალი ოთახია და ერთი ზალა, იმასაც ქვის იატაკი უვია და არა ფიცრის, ოთახი თუმნათ აქვს ერთს ნაქირავეები და ისიც ნახევარი ქირა ამთავითვე მისცა!

წარმოიდგინეთ ესლა — თუ რა მდგომარეობაში იქნებიან, ვინც სახლის უმოვრობით სასტუმროში ღვას. ორ მანეთს ქვეით ნომერს ვერ იშოვი, სადაც ერთი გატეხილი კრაოტი ღვას, სამი სკამი და ფანჯრები დამტვრეული შუშებით.

რა ქნას სასტუმროს მასპინძელმა, თუ მდგმურების კისრიდან არ ამოიღოს? ბოთლი პივა, რომელიც თფილისში აბაზი ღირს, აქ ერთ მანეთად ისყიდება.

ზოგიერთ ოფიცრებს ცოლები მოადგნენ კარზე. რა ქნან, თუ სასტუმროში არ დააყენონ!

სახლები კიდეც უფრო დაძვირდებოდა, ისრე შეემუშტრნენ ვაჭრები ერთმანეთს. მაგრამ ღმერთმა სიკეთე მისცეს აქაურ პოლიციეისტერს უ. ჟურულს, დიდი მონაწილეობა მიიღო ამ საქმეში: ვაჭრებს მისცა საშუალება გააკეთონ ღრობით ქოხები ცარიელ ადგილებზე და ივაჭრონ.

ერთი უბედურება მოხდა აქ ამ დღეებში: ერთი ტრაპიზონელი თათარი ვაჭრობდა. ოცი თუმნის სავაჭრო ქონდა; ღუქანს რომ ამისთანა ფასი დაედვა, გამოაგდეს თავის ნაქირავებ ღუქნიდამ. ავთომყოფიც იყო; წავიდა თავის სავაჭროთი და დამოჟნას ქვეშ სარდაფში შეძვრა. მაგრამ იქიდანაც გამოაგდეს. გამოჯაგრებულმა იმედ-მიხრწნილმა ვაჭარმა ველარ მოითმინა ეს: ზღვაში ჩავარდა და დაიღრჩო თავი.

მაგრამ ჩვენ აფხაზებზე უსაცოდავეს ბათუმში ვერას ნახავს კაცი; უსახლ-უკაროთ, მშვიერი, მწყურვალე ყრიან უმოწყალოთ ცოლ-შვილით.

დ. შ.

მაჭახელა 8 ნოემბერს

გაზ. „ღროება,“ 1878 წ. №237, 19 ნოემბერი

ღღეს წავიკითხე აქ „ღროების“ №199-ში ბათუმიდამ გაგზავნილი კორრესპონდენცია, რომელშიაც გაკვრით არის დაწერილი აფხაზებზედ: „მათზე უსაცოდავეს ვერას ნახავს კაცი: უსახლ-კაროთ, მშვიერი, მწყურვალე ყრიან უმოწყალოთ ცოლ-შვილითო!

უნდა მოგახსენოთ, რომ ბათუმი შემადქულა მე მათმა ყურებამ და მადლობა ღმერთს, რომ მოვშორდი და მაჭახელას მთაში ნადირივით გამოვიცქირები.

ამ ოთხი საუკუნეს განმავლობაში, მგონი პირველია ქრისტიანის ფეხის დადგმა ჩვენი აქ. მაჭახელები მეუბნებიან, რომ „თამარ-დედოფლის“ შემდეგ პირველი ქალი ჩვენ მემლექეთში (ქვეყანაში) დადის ახლა თქვენი ხანუმიო“ (ქალბატონი).

მაჭახელა სრულიად უცნობი არის ჩვენი ქვეყნისთვის და თითქმის მთელი ევროპისათვისაც. ქარტაში მაჭახელას აღგილი ჯერ კიდევ ცარიელი აღგილია, სადაც სხვა გარემო ქვეყნები ცოტა მაინც გაცნობილია და აწერილია.

მაჭახელა არ ჰგავს არც ქობულეთს, არც აჭარას, არც შავშეთს, არც მარადიდს, არც ჯანეთს და არც ლივანას. როგორც ხასიათით, ისე აღგილის მდებარეობით და ისტორიული ცხოვრებით ის განსხვავდება ამ ქვეყნებისგან; განსხვავდება და შეადგენს სრულიად განსაკუთრებულ ხალხს, და საინტერესოსაც მრავალს ვიპოვნით მათ ცხოვრებაში. ამბობენ, რომ ეს ქვეყანა იყო თამარ მეფის რეზიდენცია გაქივრების დროსო.

ამისათვის, შეძლების და-გვარათ, ვეცდებით, წარსული და აწმყო ცხოვრების ამბავი გაცნობოთ.

ეხლა ისევ აფხაზებს დაუბრუნდეთ.

ყოველ დილაზე გაივლიდით თუ არა ბათუმში, გუბერნატორის კარების წინ, ნახავდით ქალებს და ბოვშებს, რომლებიც შიმშილისაგან დაყვითლებულები იხვეწებოდნენ: „გაგვიშვით! გაგვიშვით აფხაზეთში!“ გუბერნატორი ურიგებს ფულს, რამდენიც შეუძლია. ხან ნახავდით პოლიციის წინ მინდორს სავსეს აფხაზებით და შებღავიან ამას. უფ. ბათუმის პოლიცმეისტერი ჟურულიც სხვა-და-სხვა საშუალებას ხმარობდა მათ-და-სასარგებლოთ, ხან დაინახავდა ვისმე აფიცერი, შეეხვეწებოდა, რადგანაც ქალაქში თავისუფალი აფთექა არ არის და სახელმწიფო აფთიექიდან მხოლოდ აფიცრებს აძლევენ მუქთა წამალს. იმ აფიცრის სახელზე ქინაქინას გამოიწერდა და ავთამყოფ აფხაზებს ასმევდა. ხან რას და ხან რას. ერთ დღეს გავიარე. უფ პოლიცმეისტერი დამდგარა პოლიციის წინ და ვინც გამოივლის, შეძლების-და-გვარად მოსთხოვდა ფულს, ერთი სამი მანეთი მასესხეო და რომ მიცემდი, გეტყოდა: ამ აფხაზებს მოსთხოვეო! ამ ნაირათ იმ დღეს თუთხმეტ თუმნამდი შეკრიბა, იყიდა პური და გააძლო ჯერ მშვიერი ხალხი და შემდეგ დაურიგა ფულები.

ეხლა მიაბნეს აქ, მაჭახელაში, რომ ვითომ აფხაზებს ნება მოსვლოდესთ აფხაზეთში დაბრუნებისა და გაეგზავნოთ ბათუმიდამ ბევრი ქვრივ-ობოლი აფხაზები სუხუმში. მადლობა ღმერთს!

მე მითხრეს, რომ მაჭახელაში აქვს ერთს კაცს არაბულ ენაზედ დაწერილი თამარ-მეფის ცხოვრებაო. ვეცდები ის წიგნი ჩავიგდო ხელში და ვათარგმნინო ყადს ან მოლას და სულ თუ არა, შინაარსი მაინც ამ წიგნისა გაგაცნო თქვენი გაზეთის მკითხველებს.

თ. ღ. ჟ.

მაჭახელა

(ერთის თვალის გადავლება)

გაზ. „ღროება,“ 1878 წ. №238, 21 ნოემბერი

რადგანაც ჯერ, ამ რამოდენიმე საუკუნის განმავლობაში, ქრისტიანი კაცის ფეხი არ დადგმულა აქ, არა თუ ევროპიელი მწერლისა, ამისათვის ვგონებ ნამეტანი არ იქნეს მცირედი აღწერა.

ამ დღეებში აქ გზათ გამოიარა მთიულეთის მართველობის უფროსმა გენ. ლეიტ. კამაროვმა (ჩვენი ლუბერნატორის ძმამ) და ერთმა მისმა ხლებულმა ჩინოვნიკთაგანმა და მიჩვენა კარტა ახლად შემოერთებული საქართველოსი; ყოველი სოფელი გარეშემო დანიშნული იყო და მაჭახელას ადგილი კი ცარიელი ადგილი იყო.

ამით დავრწმუნდით, რომ ჯერ უცნობია ქვეყნისთვის ეს მხარე და ბევრი საინტერესო რამე უნდა იყოს აქ დაფარული.

ეს პატარა ჩვენი მაჭახელი არის ცოცხალი ისტორია საქართველოსი.

მაჭახელა მდებარეობს ორ წყალ შუა. აჭარის წყალი შეუერთდება ჭოროხს და იწყება მაჭახელი. მარცხნით ჭოროხია, სადაც გაღმა სახლობენ მცხოვრებლები მარადიდისა — 30 სოფელი; მარჯვნივ აჭარის წყალი, რომელიც გაყოფს მაჭახელას აჭარისაგან.

თვით მაჭახელი იყოფა ორ ქედათ და შუაში ჩამოდის მაჭახელის წყალი. ორივე მხრით მთებში ღვანან ხალხი, რომელიც შესდგება 26 სოფლიდგან.

აი სახელი მაჭახელის სოფლებისა: 1) მაჭახელის პირი, 2) სინდიეთი, 3) აჭარის-აღმართი, 4) ცხემალა, 5) ჩიკუნეთი, 6) ხერთვისი, 7) მინდიეთი, 8) აკრია.

ესენი არიან მაჭახელას წყალის მარჯვენა ქედზედ.

მარცხენა ქედზედ:

9) კობალეთი, 10) კინათი, 11) გვარა, 12) ქედ-ქელი, 13) ჭანევერი, 14) ქვედა-ჩხუტუნეთი, 15) ზედა-ჩხუტუნეთი, 16) გორგაზეთი, 17) საფუთკრეთი, 18) ზედა-ვაკე, 19) ეფრათი, 20) ქვაბის-თავი.

მეორე გვერდზე მარჯვენა ქედისა აჭარის წყლისკენ:

21) ქვედა-ხერთვისი, 22) მალლა-კონი, 23) ჭალა-ხმელა, 24) უხეტი, 25) მელეხი, 26) ნამელისევი.

მაჭახელის სოფლები აკრია და ქვაბისთავი რომ გათავდება, იწყება უდაბური ტყე. ამ ტყეს ეწოდება მარჯვენა მხარეს კორდა და მარცხენა მხარეს ლეკობანი. ეს ტყე და მაჭახელა გათავდება შავშეთის სამზღვარზე.

მაჭახელში იქნება 2.500 მოსახლემდინ. მცხოვრები არიან წმინდა გურულები. ცხოვრობენ მტაცებლობით. ესენი ცარცვენ შავშეთელებს, აჭარლებს და მეტადრე მარადიდელებს, რომლებიც უმეტესი ნაწილი ვაჭრები არიან და დიდი და პატარა მენავობს. ჭოროხის წყლით შეაქვთ ზღვაში და ჩააქვთ ბათუმში ხე-ტყე, ყურძენი, ვაშლი; აგრეთვე ბათუმშიდამ. დიდი სიმარჯვე და გამოცდილება აქვთ წყალში. მაგრამ მათზე უსაცოდავესი არ არის მეტადრე ზამთარში, როდესაც წყალში ჩამდგარი თოკებით მოათრევენ პირადმა სავსე ნავს რომელიმე ვაჭრისას ართვინს და ლივანაში.

ამ ოფლით პურის მჭამელ ხალხს ხვდება მაჭახელელი კაცი გზაზე მაჭახელის-პირში და ან ბათუმის გზაზე კახაბერში, გადილებს თოფს და უძახის: „მენავე! ჩამისვი, წამიყვანე ბათუმში!“ თუ შეშინდა და არ ჩაისვა, თოფს დაუშენს და ამ ღროს გარბის საცოდავი მარადიდელი, და თუ მოვიდა, გაცარცვავს.

მაჭახელი არის ბუდე ავაზაკებისა. იმისთანა ბეგი ანუ აღა არ იქნება, რომ გამოქცეული რუსის სალდათები, ქართველები და მეტადრე გურულები არ ჰყავდეს.

თავის დღით აქ ასში ერთი არ მომკვდარა. კაცის სიკვდილი ქება არის, ძაღლის სიკვდილი კი ცოდვა.

მაჭახელაში არიან 30 მარტო სამხედრო იარაღის მკეთებლები. „მაჭახელის“ თოფი ნაქები არის მთელს კავკასიაში შემდეგ ძველი ყირიმისა, რომელიც ძველად კეთდებოდა. გურიაში ამ თოფს, ვისაც

აქვს, „მაჭახელას“ ეძახის, მაგრამ ამ თოფებს გარდა ოსმალეთის არ დაუბრუნებიათ და ყოველ მაჭახელს ხელში უკავია მარტინის ან მაგაზინის სისტემის თოფი.

მარტო მაჭახელში 3 000 ამორჩეული მსროლი გამოვა ომში საჭიროების დროს, დარჩეული ვაჟ-კაცი მწრადელ-სასროლი თოფებით და გაბედვით ვიტყვი, რომ ხუთი-ექვსი წლის ნასწავლი სალდათი ისე ვერ მოიხმარს ევროპიულ თოფებს, როგორც ესენი.

არა თუ სხვა რჯულის ხალხი ვინმე ცხოვრობდეს მაჭახელაში, არამედ ვერცერთი მეზობელი ხალხთაგანი აქ გზათაც ვერ გაივლის.

რჯულზე არიან მტკიცე და თვით ოსმალოებზე უფრო ფანატიკოსები. მხოლოდ ერთი სიმძულვარით ქრისტიანობისა მთელი მაჭახელი ფეხზე სდგას და აპირობენ გადასახლებას ოსმალეთში.

აქაურს ხალხში თვით ბეგებშიაც ხალხოსნობის აზრი არ არის.

— ამ ოთხასის წლის წინეთ, სანამ ქრისტიანები ვიყავით, გურჯები (ქართველები) ვიყავითო, და ჩვენი გვარიც ეს ყოფილა!“ ეხლა კი გვარის მაგიერათ მამის სახელს ხმარობენ.

აქ არის ბეგი წულუკიძე და სხვანიც არიან ამ გვარისა. იწოდებიან კვირიტაძებათაც. კიდევ არიან გვარები: ზაქარიძე, ფოტლაძე, კიბორიძე, მალაყმაძე, ქორტიძე, გვარი-ოლლი, გვარისშვილი და სხვანი.

გვარის დიდი პატივის მცემელი არიან.

ხალხი ძრიელ დამჯერებელია: ამოდენი ხანი აქ ვარ და ერთი კაცის კვლა არ მომხდარა. მხოლოდ ჩემი მოსვლის მეორე დღეს აქ ძმამ ძმა მოკლა ვაშლისათვის; იმ დღესვე დავატუსალე და ბათუმში გავგზავნე. ხალხი შეშინდა.

ხალხმა ნახა, რომ ბეგებთან იმასაც ქონია სამართალი. ბეგებს კი უყვირთ, ჩვენში ასე იყო სამართალი: ალა ან ბეგი რომ ფუხარას (ლარიბს) მოკლავდა, ბეგს დაიბარებდნენ ბათუმში, სამ დღეს ჰაფსში (სატუსალოში) ჩასვამდნენ და სადილ-ვახშამი უნდა თვითონ თავის ხელით მიერთმია სატუსალოს ზედამხედველს და ეხლა კი რუსის მუდირი ბეგებსაც ისე იჭერს, როგორც ფუხარასო!

წვრილმა ხალხმა თითქმის შეცვალა აზრი ოსმალეთში წასვლაზედ. მათ ძრიელ უყვირთ, რომ არა თუ მუდირი, მისი ხანუმიც აქ ამდენ „გონჯს“ კაცში თამამათ დადის, ერთი ზავთი (ჯანდარმი) არც რუსი და არც გურჯი არ ყავსო, — ამ ნაირათ გვემხრობა ხალხი...

სხვას მეტს ვერასა ვწერთ ამ ჭეშორობით. აქაური ხალხის ხასიათსა, ჰაზრსა და ენის თვისებას აგიწერსთ ერთი აქაური მცოდნე კაცი. მეორე პირი გაცნობებთ ცხოვრებას და მოქმედებას თამარ-მეფისას ამ ქვეყანაში და სასოფლო შკოლების მიმართულებას. აგრეთვე აქაურ სახალხო ანდაზებსაც ვკრებ.

თ. ჯ. ჟ.

მაჭახელა 4 დეკემბრს

გაზ. „დროება“, 1878 წ. №255, 13 დეკემბერი

დღეს ერთი მაჭახელელი კაცი შემოვიდა ჩემთან ოთახში, მიწა ხელით მიჩვენა (რომელიც ნიშნავს შენი ფეხთა მტვერი ვარო) და მითხრა: ბათუმიდან გიახლები, თქვენმა ხანუშმა სალამი მოგახსენა და ეს წიგნი მოგართვაო.

ძრიელ მომეწონა ამ კაცის შეხედულობა და ქცევა. კვითხე, რა გვარი ხარ-მეთქი?

— ჩემი ძველი გვარი აბაშიძე იყო.

— რა ამბავია ბათუმში?

— არაფერი, ბატონო, მშვიდობაი.

— ამბობენ, ზემო-აჭარაში რაღაც უწყსოება მოხდაო, — მართალია ეს?

— არა, ბატონო, ალლაი ბილაი სულ იალანჯია (სიცრუეა). კაცს რომ შვილი მოუკვდეს, გამწარებული მამა სანამ შვილის სიმწარეს მოინელებდეს, მანამ მისს სიტყვას ყური არ უნდა ათხოვო. ჩვენი საქმეც ისეა: ოთხასი წელიწადი თათრების ხელში ვართ; სულით, გულით შეუერთდით, შევეჩვიეთ და უცებ მოვშორდით; სანამ შეგერვეოდით, მოგვიარეთ, ნუ დაგვაბეჩებთ, გვიხიზმათეთ (იზრუნეთ ჩვენთვის), ჩვენც გეხიზმათებით...

ჩაიყო ჯიბეში ხელი და ჩვენი ქართული გაზეთი „დროება“ ამოიღო.

— ეს რათ გინდა, მამედ?

— ამას, ბატონო, ერთი ქალი კითხულობს ჩვენში და იმასთან მიმაქ.

— სხვა რა ამბავია ბათუმში?

— არაფერი... ამას წინათ რვა აფიცარი დამთვრალიყვნენ; ღამე ზღვაში ნავით სიარული მოინდომეს, დამოყენის სალდათებმა არ გაუშვა, რა მზე ჩავა, არავის უშვებენ ზღვაში, არა გაიტანონ—რაო... სალდათმა დაუშალა და ის სალდათი იმოდენათ ჩააქციეს მუცელში ცემით, რომ ძლივს სულს ღაფავდა და აქამდი მოკვდებოდა. ჩვენი ბაირამის კვირას (26 ნოემბერს) ყაზახები და სალდათები დამთვრალიყვნენ, დაერიენ თათრებს და ბერძნებს და ძრიელი ჩხუბი იყო... ჰალახმა უშველოს დიდ ბატონის კამაროვის ვეჟილს ერისთავს. ის რომ არა, გლახათ წავიდოდა საქმე.

— მემედ გუშინწინ ოსი რომ დაჩეხეს ბორჩხაში, არ იცი — ვინ დაჩეხა?

— დაუდ-ბეგ, ჩვენ მემლექეთში (ქვეყანაში) ხომ არ ყოფილა; აქაური ფირალები (ავაზაკები) ისე შეაშინეს, გურჯისტანში წავიდნენ.

— მისწერეს ოზურგეთის ნაჩალნიკს და დაიჭერენ.

— კი, მარა იმათ ბილეთები აქვთ, აჭარაში აიღეს. აქაური კაცი გონჯაია; თავის სახელზე დააწერინებს და სხვას მიცემს, ნაჭერს (ფულს, ქრთამს) გამოართმევს...

მე ვიცი ვინც მოკლა ის ოსი... იმან, ვისაც შვილი მოკლული ყავს ომში. სანამ დაწყნარდეს, დამშვიდდეს ქვეყანა, ნუ დადიან თითო-თითო. მოდის ერთი ოსი ან რუსი და მოიმღერის. ამ დროს მოდის ერთი გონჯი კაცი, ფიქრობს, ჩემი შვილი ან ძმა რომ დელიყანი (ვაჟი-კაცი) იყო, მომიკლეს გიაურებმა. შევხედოთ, ამ დროს მოესმის სიმღერა: „პაი, პაი, ასე იმღეროდა, ჩხუბში რომ მოკლეს ჩემი ძმა!“ გადიღებს თოფს და კრავს. თუ გინდა, აგი არ მოხთეს, ორ-ორმა იარონ, სანამ აქაურობა დაწყნარდეს... ხან სულ ტყუილია; ამას წინათ გრიგოლ ბატონთან ერთი გურული მიიჭრა: ეს-ეს არის შუა ქალაქში დამხვთა თათარი და ფიშტო მკრა ცხვირ-პირშიო! ბატონმა უთხრა: ბიჭო, ტყვია რა იქნაო? შეიქნა ერთი ოლიოქოთი.

თურმე რა იყო: ტყვიას იღებდა, წამალს გამოყვრიო, ჩიტისთვის უნდოდა და ამ დროს წამალმა იფეთქა, ცხვირ-პირში შეაყარა! და თათარმა დამკოდაო! დაუდ-ბეგ, დაუდ-ბეგ, ჩვენი საქმე ჩეთინია (ძნელია).

ამ ნაირათ გავათავეთ ჩვენი ბაასი.

თ. ღ. წ.

გაზ. „დროება,“ 1878 წ. №256, 14 დეკემბერი

23 ნოემბერს დაიწყო თათრების ბაირამი და ოთხი დღე იდღესასწაულეს 27-მდე. ამ ბაირამს უწოდებენ „ყურბან ბაირამს.“

იმ დღეს დაკვლენ სამღვთოს, და ამ ოთხი დღის განმავლობაში ხელს აძლევენ ერთი მეორეს და დიდი პატარას, მცირე დიდებულს, ნათესავები ერთმანეთს კოცნიან ორივე მხრებზე, ულოცავენ ამ სიტყვით: „— ბაირამ მუ ბარეკ ვოლა!“

პირველათ მივლენ საფლავზე, მკვდარს მოიხსენიებენ ლოცვით. შემდეგ სამღვთოს დაკლავს ყველა სახლის პატრონი თავის ხელით შეძლების-და-გვარათ, შემდეგ შეიქნება მხიარულება და სროლა თოფისა; თითო-ოროლა თოფს ყველა დაცლის. ბაირამი რომ გათენდება და დილას რომ გამოვლენ ჭამედამ.

ამ დღეებში არის ქორწილები გაჩაღებული.

ამ ბაირამმა ბევრი საინტერესო ამბავი გამაგებინა: აქ მღერიან ყოველ იმერულ სიმღერას; ლექსით მოთქვამს ერთი კაცი, ბანს აძლევენ სხვანი ტაშის კვრით, მოთამაშეები ხტიან და იკლაკნებიან წელში, გახტომ-გამოხტომაში ხან აქეთ იხრება, ხან იქით, ხან წინ, ხან უკან.

ერთმა ხოჯამ ჭამეში სხვათა შორის შეაჩვენა ზალუმი კაცი (ცუდი კაცი). მაშინ წამოდგა ერთი ბეგი და უთხრა:

— ხოჯა, შენ დაფიშმანდი (დაფიქრდი), რას ამბობს! შენ შენი სიტყვით მაჰმადიანს წყევლი და შენი შეჩვენება გიაურებს ლოცვათ მიუვა. ჩვენმა გამჩენმა ხუთი გზა მოგვცა, როგორც ისლამებს, ისე გიაურებს; ჩვენ ხუთივე დაგკარგეთ და გიაურებმა ოთხი გზა; მაშასადამე ისინი გვჯობიან რჯულის გარდა, და ალაჰმაც ჩვენ ჩაგვყარა ამ დღეში. ეს გვეკადრებოდა და ეს მივიღეთ... გიაურებს არ უყვართ კაცის-კვლა, კაცის გაქუცვა (გაცარცვა), კაცის დაძრახვა; ჩვენ მხოლოდ ერთი ლოცვა დაგვრჩენია, ხუთჯერ ვლოცულობთ, ეს არის და ეს... როცა ჩხუბი არის ორ ყირალს (მეფეს) შუა, გამჩენელი გამოგზავნის ორს მალაიქს (ანგელოსს) და დააბრის, რომელ სახელმწიფოში სიმართლე და წესიერება ნახო, იმას მოეხმარეო, იმისი ხმალი გააძლიერეო, — იმისათვის გიაურების ხმალი გაძრიელდა ეხლა! ძიავ,

ილოცეთ, გონჯობას (ცუდობას) თავი დაანებეთ, ღმერთიც გიხსნისთ და გააძრიელებს ისლამს!“

ამ ჟამად ხალხი აქ ძრიელ არეული არის: მოელიან რუსეთსა და ანგლისს შუა ომს.

რამდენათაც მე გავიცანი ამათი პაზრი და შეხედულობა, ამ ორში ერთს უნდა მოველოდეთ: ან ომს ასტეხენ გაზაფხულზე, თუ ინგლისთან ომი იქნება, და ან ზოგნი გადავლენ ოსმალეთში. გლეხები ამას ამბობენ: „ჩვენ ვატყუებდით ბეგებს წამოგყვებითო ოსმალეთში; მაგრამ ამას ვფიქრობდით, რუსების ხელში ბეგები ვერ შეგვაწუხებენ და თათარში ისევ ისე ბატონები იქნებიანო...

თ. ღ. შ.

მაჭახელა

გაზ. „დროება,“ 1879 წ. №2, 4 იანვარი

თამარ დედოფლის ისტორიის გადათარგმნას დავპირდი თათრულის ენიდამ პატივცემულ „დროების“ მკითხველებს, რომელიც მოიპოვება აქ, მაჭახელაში, მაგრამ უკაცრავათ დავრჩი.

თუმცა აქვს სოფელს ზედა-ჩხუტუნეთის მცხოვრებელს ხოჯას ას-სან-ეფენდის, მაგრამ ჩვენ სრულიად რწმუნება დავკარგეთ მათ თვალში: ესენი დარწმუნებულნი არიან, რომ არათუ წიგნებს, ქვასაც არ დავყენებთ თავის ადგილას, და ამიტომაც ვერ გამოვიტანე ეს წიგნი.

ოთხასი წელიწადია, როგორც ესენი ამბობენ, რაც მაჰმადიანები შევიქენითო. და მუსულმანები ისეთი ფანატიკოსები, როგორებიც ესენი არიან, არ შეხებიან ძველ ეკლესიებს და ყოველგან ყოფილა თითქმის ნაწერი ქვებზე და ნახატი.

დღეს კი შემოსვლისთანავე ჩვენი სა ოსმალის საქართველოში, ყოველგან გამოუძვრიათ და წაუღიათ ქრისტიანებს თუ სხვა რჯულს ჩვენებს, რომელსაც თვითონ ვერ მიწვდომიან, თათრებისთვის ფული მიუციათ და მოუტანინებიათ.

ამ ნაირათ, ეს საბუთები ისტორიისათვის და საქართველოს ერთ დროის ძრიელების მაჩვენებელნი, ამშენებელთ სახელი და მოთხრო-

ბა, შენახული ქრისტიანების მტრებისაგან, ქრისტიანს კი ამოუხოცია!

ჩემის თვალითა ვნახე ენკენისთვეში სამი-ოთხი ქვა, რომლებზედაც ხატები და მეფეები მშვენიერის ხელოვნებით გამოკვეთილი და ხუცურით ხელჩართულად ნაწერი ქვებზე. დიდათ ვწუხვარ, რომ, თუმცა ხუცური კითხვა ზედმიწევნით ვიცი, მაგრამ ხელ-ჩართული ასოებით ნაწერი ვერ წავიკითხე. ერთ ქვაზე იყო გამოკვეთილი დავით აღმაშენებელი, რომელსაც მარჯვენა ხელით ეჭირა ეკლესია მსგავსი გელანათის ეკლესიისა და სახელი მისი წავიკითხე, ისიც იმით, რომ ჩემი სახელის ხელჩართული ასოებით წერა ვიცი.

ეს ქვები ეყარა ბათუმს იქა-აქ ქურდ-ოლლის სასტუმროს ქვეშ, მიწაზე და ერთი მათგანი კიდევაც დაემტვრიათ, ზედ სავესე ბოჩკები გადაეგორებიათ! ვიკითხე — ვის ეკუთვნის ეს საქმეები-მეთქი? და მითხრეს, ვილაც ფოტოგრაფს ერმაკოვსო.

ამ ნაირათ გაქრა აქ ბევრი ძვირფასი ისტორიული ძეგლი და მასალები და ბევრიც მალე გაქრება, თუ კაცი არ ამოჩნდა, რომ ყველა ეს დაიცვას.

მაჭახელში ამბობენ, რომ თამარ დედოფალი ყოველ გაჭირვების დროს აქ, მაჭახელში, მოაშურებდაო და მტერი აქ ვერ შამოუვიდოდაო, იმის რეზიდენცია, ანუ როგორც ამბობენ, სამყოფი იყო ქვედა-ჩხუტუნეთი, სადაც ახლაც არის ნასაყდარი.

თამარ დედოფალს, აქაურების ზეპირ გარდმოცემით, ჰყავდა მხოლოდ ერთი შვილი. ერთხელ არაბებმა ომი აუტეხეს და ვერასოდეს ვერ შამოვიდნენო; თამარ დედოფალმა მაინც სიფრთხილის გულისათვის სოფელს ეფრატში წავიდა და აქ მთა არის ერთი, კარჩხალი ეწოდება, იქ საყდარი ქონდა ციხე-გალავნით და სასახლე, — და დაღდა იქ.

ერთ დღეს ერთი შავი ზანგი (არაბი) მოვიდა დედოფალთან და დაუწყო სამსახური. დედოფალმა მეჩინიბეთ დააყენა და ჩააბარა თავისი საჯდომი ცხენებიო.

არაბმა დაუწყო მოვლა ისეთ ნაირათ ცხენებს, რომ უკეთესი მეჩინიბობა არ შეიძლებოდაო. შეუყვარდა ეს არაბი ძრიელ თამარ დედოფლის შვილსაც, რადგან ხშირათ ათამაშებდა ყმაწვილსო.

ეთრატის ეკკლესიას გვირავი (ტონელი) ქონდა ჩასაძრომი მთის ძირამდი, რომლის კვალი დღესაც ეტყობა. არაბმა ეს ყმაწვილი იმ გვირავში ჩაიყვანა და ორივე გაჰქრენო... იმ დღიდან არავინ იცის – სად გადაღუპნო.

ეხლა აქაურ ხალხში გავარდა ხმა, რომ ვითომ თამარ დედოფლის ნაშეიერი გამოჩენილიყო...

ეთრატის ეკკლესიის ნატამალი არ მინახავს და ხიდზე კი გაველ მაჭახლის-წყალზე. სოფელს ცხემლალას არის ერთი ხიდი მშვილდის მგზავსათ აშენებული თამარ დედოფლისაგან და კიდევ თამამად შეუძლია რამოდენიმე საუკუნე გასძლოს, თუმცა ჩვენი ახალი ნასწავლი ინჟინრებისაგან არ არის აშენებული...

მადლობა ღმერთს, რომ იმ დროს არ ყოფილან ინჟინრები, თორემ ამ მაჭახელის-წყალმა, როგორც მთის წყალმა, მოდიდებდა რომ იცის, მგონი თ. დ-ს სიცოცხლეშივე ისე მოწმენდდა წყალი, რომ ამ ხიდის ნატომალიც არ დარჩებოდა.

საკვირველია ამ ხალხის ვითარება: თავის დღეში ოსმალს სალდათსა ფეხი არ შემოუდგამს აქ, მაჭახელაში, გარდა თავისივე სალდათებისა.

მაგრამ იმისთანა კაცს ვერ იპოვი, ოსმალურათ არ ლაპარაკობდეს. ყოველ სოფელში თავისი ჯამე (მეჩიტი) აქვთ. ყოველ ჯამეს სხვადა-სხვა დროს ღვთის მოყვარე კაცთაგან შეწირული ფული აქვს. ამ ფულებს ასესხებენ, ასარგებლებენ და ამ სარგებლით ყოველ ჯამესთან აშენებულია სასწავლებელი, სადაც მოძღვრათ არის ჯამის ხოჯა და სწავლის ნაცვლათ ის იღებს ჯამაგირს იმ ფულების სარგებლიდან.

ყოველ სასწავლებელში ორ-ორი ოთახი არის; ერთს ოთახში ვაჟები სხედან და მეორე ოთახში ქალები. ხოჯა ზის იმ ოთახში, სადაც ყმაწვილები-ვაჟები სხედან, დიდ მაღალ კათედრაზე და იმას თავის სწორი გამოჭრილი აქვს კედელი; იმ ნაირათ ზის აქ, რომ ნახევარ მის სახეს ხედვენ მოსწავლე-ქალები და როდესაც ლექციას კითხულობს არაბულ ენაზედ და ხსნის ოსმალურათ, მაშინ ერთ ბაშათ ესმისთ როგორც ვაჟებს, ისე ქალებს. ასწავლის ამას გარდა კითხვას ოსმალურათ.

აქაური ხოჯები და მოლლები უმეტესი ნაწილი ოსმალში გაზდილნი არიან და დიდი ფანატიკოსები.

ეხლა ესენი არწმუნებენ ხალხს, რომ იმ ჯამეში, სადაც ზვანთქარის ბარათი არ აკრავს, არ ილოცებო, არაფერი მაღლი არ აქვსო. ლოცვას შეასრულებს კაცი. მაგრამ ჯუმას (პარასკევს) და ბაირამს სად ილოცავთ? გიაურების ხელში რომ იქნებით, ზვანთქარი არ მოგცემთ ბარათსო და სხვ.

და ამაზე სწუხს ხალხი. დიდი მოძრაობა არის საზოგადოთ მაჰმადიან ქართველებში ოსმალის მოღლებისაგან და აგენტებისაგან. ზემო აჭარაში, მოგეხსენებათ, რა მოხდა; მაგრამ ეხლა დაწყნარდნენ ამისათვის, რომ თოვლმა მოუსწრო და ვნახოთ გაზაფხული რა ამბავს მოიტანს.

თ. ღ. წ.

მიზეზი ბათუმის ქართველების ბარდასახლებისა

(წერილი მაჭახელიდან)

გაზ. „დროება,“ 1879 წ. №35, 16 თებერვალი

რამოდენიმე მიზეზი აქვს აქაურ ხალხს ოსმალეთში გადასახლების. 1) სასულიერო წოდება. სად არა აქვთ გავლენა სამღვდლო პირთ! სადაც დასავლეთის ქრისტიანებში განათლებულ ევროპაში უბირატეს როლს თამაშობენ, რა გასაკვირველია ესრეთ ველურ ხალხში, როგორც მაჰმადიან საქართველოში, გავლენა ჰქონდესთ. ესენი არწმუნებენ ხალხს, რომ რა მაგისტანა კეთილი მუსულმანი იყოს, გინდ არაფერი ცოდვა არ ჰქონდეს და მოკვდეს და დაიმარხოს იმ ქვეყანაში, რომელიც ეკუთვნის „გიაურს,“ მაშინ მუსულმანი ისე არ ცხონდება, როგორც გიაურიო...

ეს ძრიელ აღონებს უმეცარ ხალხს. დღემდინ არწმუნებდნენ, რომ ვისაც სულთანის ბარათი არა აქვს ჯამეში, იქ ჯუმა დღე და ბაირამი არ ილღესასწაულებო. როდესაც ამის წინააღმდეგ გაუშვი ხმა, რომ რუსეთის ქვეშევრდომნი არ არიან ყირიმის და ყაზანის თათრები, დაღისტნელი ლეკები და სხვანი, ისინი როგორ ასრულებენ თავის რჯულს — დასარღვეველათ ამისა ეხლა ასე ქადაგობენ მოლები:

„შემდეგ მაჰმადისა იყვნენ ოთხი ძმანი იმამები: იმამი შაიფი, იმამი ემბელი, მალიქ და აჰაზემი.

„იმამ-შაიფის წესს ასრულებენ ყირიმისა და დაღესტნის ლეკები; იმათი წესით სადაც ორმოცი კაცი შეიყრება, ყოველგან ასრულებენ დღესასწაულს ჯუმა და ბაირამსო.

„იმამ-ემბელის წესს ასრულებს ბუხარეთი.

„იმამ-მელიქის წესს ასრულებს არაბისტანი და იმამ-აჰაზემის წესს ვასრულებთ ჩვენო; ეს იყო უმფროსი ძმა და ისეთი მადლიანი, რომ როცა დაჯდებოდა, თავს ჩაღუნავდა და თვალებზე ხელს აიფარებდა. მთელ დღეას ხედავდაო. იმისი წესით სულთანის ბარათი საცა არ არის ჯამეში, მადლი არა აქვთო.

„ყველა ესენი მაჰმადიანი არიან, მაგრამ მათი წესი რომ დაიკავოს ჩვენმა გურჯმა, ორმოც არგანს დაკვრენ და ჩვენს წესზე რომ მათი კაცი გადმოვიდეს, ქურქს ჩააცმევნ — ისე უპირატესი არის რჯულო.“

მეორე მიზეზი არის ბეგები და ალიები, რომელიც ავიწროებენ ხალხს. წვრილი ხალხი ამბობს: ჩვენ გვეგონა გასავალი მოუცვდებოდათ ჩვენ ბეგებსო და ვატყუებდით ოსმალში წამოვალთო და ეხლა რომ ვხედავთ, ეხლა უმეტესი გავლენა აქვთ.

ნამდვილი ბეგები ცოტა არიან აქ. ვინც კაი ავაზაკი იყო და შეიძენდა ცხოვრებას, თავის თავს ბეგს დაუძახებდა და სხვას ფულარას. ნამდვილ ადრინდელ საქართველოს თავად-აზნაურობას დაუპარგავს ღირსება ხვანთქრების წყალობით, რომლებსაც დაუტყუებიათ სიგელები და დაუხვეიათ.

არიან კიდევ ძველი გვარები: სანჯაყ-ბეგისშვილები ბათუმში, აბაშიძე გვარათ; ზემო-აჭარაში — ხიმშიაშვილები, თავდგირიძეები — ქობულეთში და მათგანი ტრაპიზონის ფაშა ოსმან, რომელიც წინამძღოლობს აქაურ ხალხს და აღელვებს; არიან ბეგები ბეჟან-ოღლი — ჩაქვის; მაჭახელში არიან კვირიტაძეები, რომელნიც უწოდებენ თავის თავს წულუკიძეებათ და მათგან ვიცნობ ორს: სულეიმან-ბეგს და ალი-ბეგს; სხვანიც მრავალი არიან.

რაც შეეხება ალებს, ამ ომიანობას ერთობ გაუხშირებია ისინი: ვინც ბაირალს გაშლიდა და ორ კაცს იშოვნოდა ომში წასაყვანათ, აღად წოდებულა.

მესამე მიზეზი — დამოუყნა. პორტო-ფრანკოთ ბათუმის დატოვებამ სულ ბოლო მოუღო ხალხს.

ხალხი ჩამოტყავდა, გატიტვლდა, არ იციან, რა ქნან, ვერ გამოუტანიათ-რა. იყიდონ, ისიც მამასისხლათ, სამი-ოთხი არშინი ჩანახევის გამოტანა არ შეუძლიათ უბაჟოთ და მთელი დღე დამოუყნის კარებზე დგას ბეჭდის დასასმელათ.

ხარის თავის განატყავები ქალამანი რომ იყიდოს, ისრეთივე დამოწმება უნდა; ტანისამოსი იყიდოს ცოლშვილისათვის, უნდა ბაჟი მისცეს ოქრო ცხრა და ათ მანეთად ნაყიდი ხუთი მანეთის კვალზე, ან მანეთი ათ შაურათ! ფული საიდან იშოვონ! ერთი ღონის-ძიება აქვთ მენავეებს ფულის შოვნისა, აგრეთვე ზოგიერთ სოფლებს ვაშლის გაყიდვით და ისიც ვერ გაუყიდნიათ ფასათ.

ჩვენს საზღვარზე გასატანათ ნაჩალნიკის ბილეთი უნდა ჰქონდეს, რომ ეს ვაშლი არის ამოდენი ფუთი და ნამდვილი ადგილობრივი და მაშინ ვაჭრები იყიდიან იმ ვაშლს და იმ ბილეთით უბაჟოთ გაიტანებენ.

ვაჭრები ყიდულობენ ხალხისაგან მხოლოდ ბილეთს და გააქვთ ტრაპიზონის ვაშლი. ამ ნაირათ გაიტანეს ბათუმიდან შვიდი ათასი ფუთი ტრაპიზონის ვაშლი. ამით ეძლევა ზარალი ხაზინასაც და მცხოვრებლებსაც და ნაჩალნიკებმა არც იცოდენ ზოგმა ეს ოინები და არც შეუძლიანთ დაუხედონ რამდენი ფუთი მიაქვთ ბათუმში. და რომ იმას მისდიოს და მეტი საქმე არ გააკეთოს, მაინც წამოიღებს ვაშლს და ოთხ ნაჩალნიკს გამოართმევს ცალ-ცალკე ბილეთს.

ერთი სიტყვით, ეს ბილეთი ბოროტება არის.

არა თუ ხალხი, თანამდებობის კაციც, რომელიც ბათუმის გარეთ ცხოვრობს, ძრიელ შეწუხებულია. ვერ გამოუტანიათ არა თუ სხვა რამე, სტუმრისათვის სასმელი და ეგ კიდევ არაფერი, კანცელარიისთვის სკამი და სტოლი. ყოველ გამოსვლაზე ქალაქიდან გაჩხრეკაა.

გუშინწინ ერთი მაიორი იყო სტუმრებს შორის, რომლებმაც ღამე გაათიეს ჩემთან. რასაკვირველია, დიდათ სასიამოვნო იყო, მაგრამ დიდათ უსიამოვნოთ დამრჩა, რომ სასმელის ადგილი ჩემ სუფრაზე ჭოროხის წყალმა დაიჭირა.

ერთი ახირებული ამბავიც მიაგზო ამ მაიორმა:

დამოუჩნის წინ ერთი თათარი იდგა და კალათი ეკიდა ზურგზეო და ბოლოს სთხოვა გაშინჯონ, რადგან სოფელში მიდისო. იმ კალათში პატარა ბავში უჯდა; ეგონათ, რომ ქვეშ ეწყობოდა რამე კონდრაბანდი და ჩაუყვეს ხელი და მართლაც უნებურათ ხელს ამოყვა ნივთი, რომელიც მოსახმარისი არის ერთი ცხოველისათვის, რომელიც მაჰ მაღიანისაგან შეჩვენებულია.

მეოთხე მიზეზი არის სიმძულვარე ქრისტიანის, რომელიც მიაწევს უმაღლეს ხარისხამდე ფანატიზმისა გამო. ამაში ხშირათ ვრწმუნდები აქ, მაგრამ შემდეგი მაგალითი უფრო ცხადათ გვიჩვენებს: ორ ხუროს მარადიდელებს (მარადეთი წარმოსდგა სიტყვისაგან „მარანი დიდი,“ რომელიც იყო აშენებული თამარ დედოფლის დროს — ავტ.) იატაკს ვაგებინებდი სახლში. უეცრად მუშებმა თავი დაანებეს მუშაობას. რომ კვითხე მიზეზი, მითხრეს, რომ ისინი ღლით მარხულობენ, რამაზანის დროს ავათ იყვნენ და ვერ შეინახეს და ეხლა ნაცვლათ მისა ასრულებენო, და მუშაობის დროს ოსი შემოვიდაო და გიაურის სიმყრალის სუნი გვეცაო!

სხვა რამოდენიმე მიზეზიც არის ამ ხალხის თავის ქვეყნიდამ გადასახლებისა: ზოგიერთ მაზრებში საშინელი შიმშილობა და სიღატაკე ჩამოვარდა ხალხისა

გაზაფხულიც კარს გვირახუნებს. ვნახოთ, რა იქნება. ამ ჟამათ მილიციას ვაგროვებთ ამ ხალხისაგან.

სამზღვარი არ გვიჩვენეს ჯერ ოსმალოს დელეგატებმა და წავიდნენ. ხალხში ზოგი დარწმუნდა, რომ სამზღვარი დედაბერას წყალი არის, ბათუმიდან სამი-ოთხი ვერსი, სადაც დამოუჩნის ყარაულია. ხალხი ორ ცეცხლს შუა არის. საჩქარო დახმარება ეჭირვება იმას და საზოგადოთ ყველა აქაურ არეულ-დარეულ საქმეებს წესზედ და რიგზედ მიყვანა...

თ. დ. წ

მაჭახელა, 5 თებერვალი

(დასასრული შემდეგ №-ში)

(დასასრული)

გაზ. „დროება,“ 1879 წ. №37, 18 თებერვალი

თუმცა წინეთ ვთქვი, რომ მაჭახელები წმინდა გურულები არიან-მეთქი, მაგრამ შემცდარი ვარ: გურულები უფრო ქობულეთელებს გვანან, მაჭახელი კი იმერელს ჰგავს ლაპარაკით, მოქმედებით და თითქმის ყოველი ხასიათით. ოსმალის ხასიათების მიტევებას და თითქმის დღე-დღეობით ცვლილებას ხედავს კაცი ამათში, თითქო დამთვრალი კაცი ფხიზლდებოდა.

ეხლა ძრიელ გაჭირვებაში და სიძვირეში ჩაცვივდნენ ომის წყალობით, და ამას სულ ჩვენს მოსვლას აბრალებენ და გონიათ, თუ თავს არ უშველეს, სულ ასე იქნებაო. ხორცი ცხვრის კარგი, ომის წინეთ, ოყა ორ მარჩილათ იყიდებოდა ბათუმში, ესე იგი სამი გირვანქა ოთხ კაპეკათ; ომის დროს ძროხის ხორცი ოყა ხუთ მარჩილათ; ეხლა კი ოყა ხორცს ცხრა შაურათ ყიდულობენ.

ყველა ესეები აშინებს საწყალ მაჰმადიან ქართველებს. მაგრამ მამაპაპეული მამულის დატოება, იმ ქვეყნის დატოება, სადაც დაბადებულა, გაზდილა, სადაც მის საყვარლის ძვლები მარხია, ეძნელება.

მოგეხსენებათ რა საცოდავს მდგომარეობაში არიან ქალები საზოგადოთ ოსმალეთში. აქაც ისევე დაჩაგრულები არიან; მაგრამ აქაური ქალი, სუსტი ქმნილება, ყოველთვის პოულობს ღონის-ძიებას ან თავის სილამაზით, ან სხვებრ რამე მოქმედებით, ქმარი ცხვირით ატაროს.

ჩვენ, თუმცა ვერ ვხედავთ მათ, მაგრამ აქაურების შემწეობით ყურს ვადევნებთ მათ მოქმედებას.

მთელი აქაური ქალების სურვილი ის არის ეხლა, რომ თავის ქმრებს ხელი შეუშალონ წასვლაზე. დიდი მოძრაობა არის მათში: იყრებიან მეზობლები ერთმანეთში, აღიდეგენ რუსის „ყირალს,“ როგორც კაცები იგონებენ სხვა-და-სხვა ამბავს სასარგებლოთ ზვანთქრისა, ისე ქალები სასარგებლოდ ჩვენებისა.

გამოვა ერთი სახლიდამ ჩადრმოხუტული ქალი, უქნევს ხელს მეორეს, მეორე მესამეს უძახის. ამ ნაირათ შეგროვდებიან და აქვთ ერთმანეთში ერთი რჩევა და ბაასი — თუ როგორ მოახერხონ, რომ თავიანთი ქმრები არ გაუშვან, ამ ქვეყანას არ მოშორდნენ. ზოგი იმდენ მხნეობას იჩენს, პირ-და-პირ აცხადებს, რომ, თუ წავიდა, მე არ გავეყვებიო, ბატონ მუდირთან მივალ და ვთხოვო, რომ ქმარს არ გააყოლოს ჩემი თავიო; თუ ამან არ მიშველა, ბათუმს წავალ, იქ შევხვეწებიო, ან ჭოროხში თავს დავიდრჩობ და ქმრის ცოდვა იყოსო...

აი ამ ნაირი სიტყვები ყოველ ჟამს შეგიძლიათ გაიგონოთ აქაური ქალებისაგან. ეს დიდს იმედს მაძლევს მე; მერე კიდევ ძრიელ ხალისს ვხედავ ყმაწვილ ხაფთიებში ქართული წიგნის სწავლისას.

ერთის სიტყვით, რასაც ღმერთს ვთხოვდი, ამისრულა, პირველი და მეორე პირობის ასრულება კი მეზარება. რამდენჯერ მინატრია, ნეტავ იმ დღეს მომასწრო, რომ საქართველოს შეუერთდებოდეს ოსმალს საქართველო და მერე გინდა ამ ხეზე ამაკრან და თოფით დამხვრიტონ-მეთქი.

იმედი მაქვს, ოსმალში არ წავიდენ, გარდა ბეგების და მათი ამაღის. ღმერთმაც ისე ინებოს. ეს ჩვენზედ არის დამოკიდებული — როგორ წავიყვანთ საქმეს. ღმერთმა ის დღე ნუ მოგვასწროს, ისევ ჩვენივე უხეირობის წყალობით, აქ რაიმე უწყესობა ან ხალხის არეულობა მომხდარიყოს და ამის გამო ეს ხალხიც ჩერქეზებივითა და აბხაზებივით არ გავიდნენ აქედამ. ეს დიდი უბედურება იქნება ამ ქვეყნისათვის და ჩვენთვისაც; არც თვითონ რუსეთის მმართველობისათვის იქნება სასარგებლო ამოდენა მიწა-წყლის გავერანება...

თ. ღ. წ.

მაქახელა, 5 თებერვალს.

გაზ. „დროება,“ 1879 წ. №141, 7 ივლისი

მაჭახელი, 27 თიბათვეს. კარგა ხანია, რაც რომ აქაური ამბავი არა მიცნობებია თქვენთვის; მაგრამ აქ მრავალი დამაბრკოლებელი მიზეზი მქონდა; ტყუილის წერა შემარცხვენელია და მოკლე ფეხი აქვს და მართლის წერით არ მსურდა შემეწუხებინა ისეც მრავალგვარად შეწუხებული ჩვენი ქართველები და მიმეტირებინა: „ჩვენი ახლად ნაპოვნი ძმები, ოთხასის წლის დაკარგული, გადარჩეულბული და გავერანებული დღეს საუკუნოდ დაგვეკარგა და გადაგველუბამეთქი!“ – რას მეტყოდნენ?

არ მომაცრიდენ ქოქოლას, არ მეტყოდენ – შენ რის მოხელე იყავი, რისთვის ვერ უაქიმე და თუ არ იცოდი აქიმობა, რათ იკისრე დაწყლულებული და დასნეულებული ხალხის ხელის მოკიდებაო? თუ მთავარმა ექიმმა და ექიმებმა ვერ უაქიმეს, თქვენ, ფერშლები, რას შვებოდითო? ნუ თუ სნეულებს, მალამოს ნაცვლათ, შხამს ასმევდითო!

სამას-სამოც-და-ხუთ საქართველოს წმიდა გიორგის ეკლესიაზე რომ შეგვეფიცა, მაინც აღარ დაგვიჯერებდნენ, რომ ამათი გადაღუპვის მიზეზი ისევ მათი დამლუპველი ოსმალთა არის და არა ჩვენ.

ხშირად ვკითხულობთ გაზეთებში სხვა და სხვა საოცარ ამბავს. ზოგი სწერს, აჭარიდამ სამოცი ათასი კომლი გადასახლებას აპირებსო; ხან ვკითხულობთ, მიზეზი მათი გადასახლებისა მათი ნაჩალნიკები არიანო, ყველა ჩოხიანი და სერთუკიანი მათი ბატონები შეიქნენო, და ზოგი რას და ზოგი რას დასკვნისლებას იყვანს ამ შემთხვევაში და ყველა ფეხს იხოცს ნაჩალნიკებზედ.

მიკვირს ჭეშმარიტათ ზოგიერთი ბატონების საქმე: დამჯდარან თბილ ოთახში, ციგარა ხელში დაუკავებიათ, ერთი ფინჯანი ყავა გვერდზე მაუდგამთ და, ამ ქეიფის დროს, აიღებს კალამს ხელში; რასაკვირველია, უნდა დასწეროს იმ საგანზე, რაზედაც საქართველოს ყურადღება არის მიქცეული და დაიწყოს წერა იმ პირებზედ, რომელნიც იმავე დროს სხედან სადღაც მთაში აჭარის თუ სხვაგან, უფანჯრო, უკარო ქოხში; ერთი კვირის, არა თუ სიგარა და ყავა,

ხორცის უჭმელი და მშვიერი კუჭით თავს ატეხს — რა ვქნა და როგორ მოუყარო თავი ამ საშინელ ფანატკ მუსულმან ქართველებს, რომ ერთი-ორი მაინც ჩემი მოქმედებით და შეგონებით შევაკავო ეს საცოდავი ხალხიო, — და წარმოიდგინე, რომ მოცლის დროს, თვეში ერთხელ თუ ორჯერ გაზეთებს მიიღებს, კითხულობს და ზარ დაცემულივით აგდებს ძირს გაზეთს; ყოველ მისს მოქმედებას ხედავს რაღაც ნაირათ გადაკეთებულ-გადაქანჯულათ; და უფრო გულმოსაკლავი: ერთი იოტის სიმართლეს ვერ ხედავს თავიდან ბოლომდინ.

აჭარაში კი არა მთელს ბათუმის გუბერნიაში არ არის 40 000 მოსახლეზე მეტი და აჭარის მაზრიდან 60 000 კომლი ესახლებაო!

თუ ნაჩალნიკები დანაშაული არიან მათ გადასახლებაში, რაღათ მოდიან უკანვე ჩუმათ (განცხადებით კი არავის აძლევენ ნებასა როგორც ოსმალს, ისე ჩვენი მთავრობა).

ყველა ჩოხიანი და სერთუკიანი მათი ბატონიაო. ვინც გადაესახლა და ესახლებიან, მგონი მათი ნაჩალნიკები არც ჩოხიანი იყოს და არც სერთუკიანი, არამედ მოკლე ოსმალური ტანისამოსიანი. ვგონებ, თვისებაც, ხასიათიც, ადამიცი და რჯულიც კარგა იციან, თვით მათი რჯულის მეზობლები არიან; მაგრამ თუ წავიდა ვინმე ოსმალოში, უფრო ბეგების სანაჩალნიკო.

აჭარის მაზრა გაიყოფა ორათ: ზემო აჭარა და ქვემო და მესამე იმავე მაზრაში შედის მაჭახელი.

ზემო-აჭარაში არის ნაჩალნიკათ ნიკო მეფისოვი, ქვემო-აჭარაში ადგილობრივი ტუფან-ბეგი და მაჭახელში თქვენი მორჩილი მოსამსახურე.

გადაესახლა უმრავლესი ქვემო-აჭარიდამ და რამოდენიმე პირი აპირებს წასვლას (ჯერ სიცხის ეშინია) ზემო-აჭარიდან.

მაჭახელიდან გადაესახლა ერთი სოფელი — სინდიეთი, ორმოცი კომლი, ისიც იმისათვის, რომ სული-ბეგი კვირიტაძე (წულუკიძე) დეპუტატად იყო გაგზავნილი თფილისში და ხალხში დიდი ხმა დაუფარდა, რუსები ბატონობას აძლევენო. სული-ბეგი გულ დაწყვეტილი იყო — რისთვის არა ზა მომცემო და ხალხი უჯეროდა ყოველ მის სიტყვას: რუსის ყირალი უნახავსო, და დაუჯერეს სიტყვა.

აჭარის აღმართიდან სამოცმა კომლმა აიღეს ბილეთი და ყველა დაბრუნდნენ ბათუმიდან გარდა ათი კომლისა. ქვაბისთავიდან ერთმა მუფტიმ წაიყვანა თუთხმეტი კომლი. სხვა-და-სხვა სოფლებიდან თითო-ორი კომლი ოც-და-ხუთ კომლამდინ.

ეს გახლავს. სულ მაჭახელის მაზრიდან ოთხმოც-და-ათი კომლი წავიდა.

ეხლა რომ სანანებლათ აქვთ წასვლა და აღარავინ მიდის და ან რა მიზეზით წავიდნენ, ყველას დაწვრილებით შემდეგში გაცნობებთ. მიზეზიც ის იყო, რომ არას ვიწერებოდი იმ არეულობაზე, სანამ მოძრაობა იყო წასვლისა. დღეს, ღვთის მოწყალებით, აზრი შეიცვალა. შემდეგში მაინც გამოჩნდება — თუ ვინ არის დამნაშავე...

თ. ღ. ჟ.

მაჭახელი 2 სექტემბერს

გაზ. „დროება“, 1879 წ. №187, 11 ნოემბრისთვის

თამარ-დედოფლის სოფლის ეფრატში ცხოვრების ამბავი გაკვრით იყო მოხსენებული ამას წინათ „დროების“ ერთს კორრესპონდენციაში (4 იანვარს, №2) და ეხლა ცოტათი უფრო დალაგებით მსურს გაგაცნოთ კაზა მაჩხალა ანუ მაჭახელი.

აქაური ხალხი ამბობს, რომ თამარ-დედოფლის დროს მაჭახელში მხოლოდ ერთი სოფელი იყო: მაჭახელის-პირი და იქიდან შავშეთამდის უდაბური მთა. მაჭახელის პირში ესახლნენ ორიოდ კომლი ზაქარაძე, რომლებიც დღეს შეადგენენ 40 კომლს.

კარჩხალის მთაში ეკლესია ქონდა თამარ-დედოფალს. ერთ ღამეს გადმოიხედა თურმე ამ მთიდან და დაინახა, რომ ეფრატის მთაზე, ერთ მთის წვერზე, სანთელი ანთია. გაუკვირდა. დაუწყო ყოველ ღამე ცქერა. ნახავს, რომ ყოველი ღამე სანთელი ანთია გაუწყვეტლათ. თამარ-დედოფალმა დაიწყოვო ამ ადგილას ეკლესიის აშენება.

იმოდენა ჯარი ყავდა თამარ-დედოფალსო, რომ კარჩხალიდან რომ გაამწყრივა, ეფრატამდის მოუწია (ექვსი საათის გზა). კარჩხალში რომ პირველი კაცი ანგურს აიღებდა, მეორეს მისცემდა, მეორე მესამეს

და ამნაირათ უკანასკნელი ეფრატში ოსტატს აძლევდაო!

ააშენეს ეკლესია. შემდეგ იწყო თამარ მეფემ შუაგულ მაჭახელში, ხერთვისში, ეკლესიის აშენება; მაგრამ ვერ ააშენა: რამოდენი მასალა დააწყეს აქ (დღეს აქ ჯამე (მაჰმადიანთა ეკლესია) არის), ღამე რალაც ძალა ეფრატში აიტანდაო. ბოლოს დაანება თავი.

ხერთვისში ძრიელ მშვენიერ არხიტექტურაზე ხის ჯამე არის აშენებული, რადგან ეს უუწმინდესი ადგილიაო, სადაც თამარ მეფემაც ვერ შეძლო ეკლესიის აშენება.

— ეფრატი რისთვის დაურქმევიათ? — ვკითხე მე ერთს ხერთვისელ აღას ომარ-აღას თავთიძეს.

— ეფრატი დაერქვა იმისათვის, რომ როცა თამარ-დედოფალმა ააშენა ეკლესია, ხის შენობებიც დაიწყეს და გათლილი ხის ნაფოტი წაიღო მაჭახელის-წყალმა და ჩაიტანა მაჭახელის-პირში. იქ რომ ნახეს ნაფოტი, იფიქრეს ზაქარაძეებმა, ჩვენ ზევითკენ სახლობენო. შეუდგნენ ზეითკენ და მივიდნენ ეფრატში. გაუკვირდათ, ამ საშინელ ხევში, მთაზე, ეკლესია და ციხე ნახეს და კითხეს:

— ეს რაფრათ გაგიკეთებიათო?

იმათ უთხრეს:

— იმფრათ! და დაერქვა იმ დღიდან იმფრათ, იმფრათი! და მერე სიტყვა შეიცვალა და დაერქვა „ეფრატი.“

ამავე ომარ-აღამ მიაშბო, ორ ვერსს რომ ჩამოხვალ ძირს ეფრატიდან, ბოგა არის (ბოგირი), იმ ადგილს „ინკიკლიეთი“ ქვია.

— ინკიკლიეთი რა არის?

ინკიკლიეთი იმიტომ ჰქვია, რომ ვინც სალოცავათ მოვიდოდა, ამ მთის ძირში დაიჩოქებდა და ფორთხვით და მუხლის-მოყრით მიდიოდა ზევით ეკლესიამდ. იმ ადგილას დაიწყებდნენ წელში კანკლვას (გრეხას, მანჭვას) და ამისათვის დაერქვა „ინკაკლიეთი.“

— ხერთვისი რილასთვის დაერქვა? — ვკითხე.

— მაჭახელის-წყალი ორათ იყოფა და ხერთვისში შეერთდება. ხეობები ერთდება აქ და ამისთვის დაერქვა ხევი ერთვის, ხევი ერთვის, ხერთვისი.

ეფრატის ეკლესია დაუქცევიათ თათრებს, თუ ღროთა ვითარებისაგან დანგრეულა და ნაწერი ქვა ხევში გადავარდნილა; ძნელი საპოვნინ არის.

უფრო მისთვის დაუნგრევიათ, როგორც ამბობენ, რომ ოთხივე კედელზე ზედ-წარწერა ყოფილა, რომ: „ეს კედელი რომ დაიქცეს, იმ კედელმა ააშენოსო.“ და იმ მეორე კედელზე ეწერაო: „ეს კედელი რომ დაიქცეს, იმ კედელმა ააშენოსო.“ ამ წარწერის აზრით, აქ კედლებში ფულს ეგულებოდნენ ჩატანებულს. მახლობლათ მარანი კი ახლაც ხელ-უხლებელი არის, ზედ მოსახლე დასახლებულა და კარები ამოუყორავს, რომელიც შეადგენს ქვემო ეტაჟს.

ხერთვისში ერთი ქოსა პირ-ახვეული კაცი ვნახე.

მითხრეს, ეს ახმედ-ყელემ-ოლლი არისო; მიზეზი პირის ახვევისა ყოფილა ერთი რაღაც სნეულება; ამ რამოდენიმე წლის წინეთ მშვენიერი, ხუჭუჭა თმა და სქელი, გრძელი წვერები ისე გაცვენოდა, რომ ახლა, როგორ ხელისგულზე, ისე არსად ერთი ბეწვის ნასახი თმა აღარ არის თურმე იმის ტანზედ. ეს მოვლენა აქ ძრიელ გასაკვირველათ აქვთ, რადგან მაჭახელში თითქმის არაფერი სნეულება არ არის; ისე ეშინია ციების აქაურ კაცს, რომ რა მაგისტანა გაჭირვება მიაღგეს, არ წავა ბათუმში ზაფხულში; მთავრობის კაცი რომ ვინმე მოვა ამათთან, ჭირის-უფალიც და სხვაც ტყეში გარბის, სულში მოწმედ ჩამათრევენო და იქ თუ ჩამიყვანეს, ციება დამემართება და მომკლავსო!

აქ თავის ღლით მკვდარს ასსში ერთს თუ ნახავთ, სულ თოფით მოკლულია და ვინც თოფს გადარჩენია, ვერა ქვეყანაში ვერ ნახავთ ისეთს ღიდი ხნის მოხუცს, როგორც აქ; ას-ოცი, ას-ოც-და-ათის წლის აღამიანი ისე საკვირველი არ არის, როგორც ჩვენში ორმოც-და-ათი წლისა.

კაცი კი უფრო იშვიათია მოხუცებული, ვინემ ქალი. ერთ მოხუცს ას-ორმოც-და-ათ წელს აწერდნენ, რომელიც ამ ხანებში მოკვდა. ჩემთან დადიან ორი მოხუცი, ერთი მანდაეთიდან (ცხრა საათის გზა არის), ახმედ-ალა ირემაძე — ას-ათი წლისა; მეორე ერთი საათის გზა ჩემიდან სოფელ გვარიდამ, შირინ-ალი — ას-ოცი წლის არის, გურიის მთავრებთან ნამსახურნი. საკვირველება ეს არის, რომ მეხსიერება და გონიერება არ ეკარგება აქაურ მოხუცს. რადგან ღედაკაცს ძვირათ კვლენ, რა ბებრები უნდა იყვნენ, ისინიც პირს იხვევენ.

გაზ. „შრომა,“ 1882 წ. №5, 3 თებერვალი

შარშან შემოდგომაზე მოვიდა ერთი ბერძნის არხიმანდრიტი დაბა ჩხარში, წოდებული საზოგადოდ „ჯვარის მამად“ და ჩაიბარა საეკლესიო მამულები. აგრეთვე სხვა ჯვარის მამებიც მოსულან იერუსალიმიდან საქართველოში.

რამდენიმე წლის წინეთ, როდესაც ბატონ-ყმობა მოისპო საქართველოში, მთავრობამ ჩამოართო „ჯვარის მამებს“ გლეხები და მამულები და დაინიშნა ჩინოვნიკები, რომელნიც ფულად იღებდნენ ბეგრებს და უგზავნიდა რუსეთი იერუსალიმის პატრიარხს. საზოგადოდ საქართველოს მონასტრებს ჩამოართო ყმა და მამული სახაზინოთ და იერუსალიმს კი დაუბრუნა ისევ ისე მართებლობამ, როგორც იერუსალიმის კუთვნილი მამული. საქმე ის არის მხოლოდ, ეკუთვნოდათ კი ბერძნის ბერებს ამოდენი აუარებელი ყმა და მამული ამ პაწაწა ქვეყანაში? თუ ამოდენა მამული ჯვარის მონასტერს შესწირეს მეფეებმა და კერძო პირებმა, ჩვენ მონასტრებს ხომ ათი ამდენი უნდა ჰქონოდა თითოეულს და თვითონ რაღა დარჩათ, და ან სად იყო ამოდენი? მართალია, საქართველოს ხალხი ისეთი სასოებით იყო, რომ პოულობდნენ ღონეს ეკლესიების გაშშვენიერებისათვის და გამდიდრებისათვის, როგორც გვიმტკიცებს ჩვენ გაენათის მონასტერი, სადაც ორი უშკარის (მილლიონი) მანეთის სიმდიდრე იქმნა გატაცებული ერთის ანგარის კაცისაგან. ფრიალ შესაძლოა, რომ ფულად შეეწიროსთ ჩვენს ძველებს უცხო ქვეყნის მონასტრებისათვის და ყმა და მამულს არაოდეს არ შეწირავდნენ და არც შეუწირავთ და თუ შესწირეს, მისთვის, სარჩო ქონდათ ჩვენს ბერებს, რომელნიც იერუსალიმში იყვნენ.

საქართველოს ბევრი ადგილი ქონდა შეძენილი საბერძნეთში, სადაც მონასტრები აეშენებია და ბერებიც ჩვენი ქართველები იყვნენ, სადაც იღწნიდნენ და იღვიძებდნენ საქართველოს დიდებისა და წარმატებისათვის. როდესაც საქართველო დაუძინებელის მტრებისაგან გარემოცული იყო, იარაღს იქნევდნენ და სისხლს ღვრიდნენ მის დასაცველად. მაშინ რა საკვირველია არ სცალოდათ

წერა-კითხვისათვის და მწიგნობრობისათვის და ხშირად ცეცხლის მსხვერპლი შეიქნებოდნენ მტრისაგან; და როცა მცირე მოსვენება მიეცემოდა საქართველოს, მაშინ ხელ-ახლა აყვავდებოდა ქართული სამღვთო და საერო მწიგნობრობა, მხატვრობა და ხელოვნება და იმ მოუსვენარ სისხლის ღვრის ღვრის თავისუფლებისათვის, როდესაც ქალებიც კი თოფ-იარაღს ფერავდნენ, ჩვენი ღირსი ბერები საბერძნეთში დაუძინებლად შრომობდნენ მწიგნობრობისა და ენის გაუმჯობესებისათვის, სთარგმნიდნენ წიგნებს უცხო ენიდან და ავრცელებდნენ საქართველოში, რომელნიც დღეს ბერძნის ბერებს აქვთ ჩაკეტილში დაობებული და წამხდარი.

აი, ამისთვის არა თუ მეფეები, კერძო პირებიც იმას ცდილობდნენ, რამე შეეწირათ საბერძნეთში მყოფ ქართველ ბერების საზრდოდ.

მიტროპოლიტის ტიმოთეს მოგზაურობისაგან სჩანს, რომელმაც მოიარა იერუსალიმი 1755 წელს, მეფობასა თეიმურაზ და ერეკლე II-სა, რომ ქართველებს ქონიათ მრავალი მონასტრები იერუსალიმში და ათონის მთაზედ (მთა-წმინდის). იმ დროს მთა-წმინდაში ყოფილა მონასტერი კარის მღვთის-მშობლისა, ივერიის პორტაიტისა და წინამძღვარი ქართველი ნათანაილ და სამოცამდე ქართველი ბერები. დიდი-ლავრა, რომელიც აუშენებია ილარიონ ათონელად წოდებულ ქართველს, მონასტერი ხარებისა ყოვლად-წმინდისა.

იერუსალიმში პირველს ქრისტიანედ ყოფილს მეფეს მირიანს კონსტანტინე მეფისაგან უშოვნია ჯვარის მონასტერი, სადაც ლოთმა დარგო სასწაულათ სამი მუგუზნი: სარო, ფიჭვი და ნაძვი, და წინამძღვარს იმ მონასტრისა უწოდებენ „ჯვარის მამად.“ შემდგომად მეფე ვახტანგ-გორგასლანს შეევედრა სირიის სულტანი და ფრანგები განდევნა გორგასლანმა და იერუსალიმი და პალესტინე დაიპყრო და აღაშენა მრავალნი მონასტერნი, განაწესა ქართველთა მხედარნი, რომელთაც დროთა ვითარების გამო ენა შეეცვალათ არაბულად და აწ იგინი სახლობენ მახლობლათ იერუსალიმისა და ეფრატისა თეთრი არაბნი ნათესავით ქართველნი. შემდეგ შავთელი პროხორე მისულა წმიდა ლავრას საბასასა და მეფესა საქართველოსა ბაგრატ კურატ-პალატს დიდ ძალი საფასე მოუცია პროხორესათვის ასაშენებლად „ჯვარის მონასტერისა.“ კვალად დაძველებულა და გუმბათის ქვეითი სვეტნი განუახლებია რუსთველს, მეჭურჭლეთ-უხუცესს თამარ დედოფლისას, და თვითონაც შიგ ხატია.

შემდგომად კიდევ დაძველებულა და საკურთხეველის ზემოთ კონქი განუახლებია ლეონ დადიანს და ღარეჯან დედოფალს ჭილაძის ასულს, ორივე შიგ ხატია, და თეოდოსი მანგლელიც.

1525 წელსა სულტანმა მოსწერა საქართველოს მეფეს, იერუსალიმი თურქთაგან ეხსნა. მეფეს შეუერთდა ყვარყვარე ათაბაგი და დაიპყრი იერუსალიმი.

მეფეს ქართლ-კახეთისას ლეონს ბევრი საფასე წარუგია, ჯვარის მამა იაკობ გამოუგზავნია და აღუშენებია ქრისტეს საფლავი და დაუხსნია უსჯულოსაგან, რაისთვის ბერძენთ სვინაქსარი მოიხსენებს მეფეს, 13 სექტემბერს ხსენება ლეონ მეფისა ქრისტეს საფლავის ხსნისათვის.

აი, რამდენი მონასტრები ჰქონიათ ქართველებს:

1. გოლგოთა — ეს უშოვნია ბაგრატ მეფეს, შემდგომად განუახლებია ქართლისა და კახეთის მეფეს ლეონს და უხსნია ქრისტეს საფლავი დიდის საფასით, გოლგოთა და წმიდა ადგილნი, და მონასტერნი აუშენებია 1534 წ.

2. იაკობ აღვესის მონასტერი მეფეს გიორგი კურატ-პალატს აუშენებია.

3. ჯვარის მონასტერი მეფე ბაგრატ კურატ-პალატს აუშენებია.

4. წმიდა ნიკოლოზის მონასტერი კახთა დედოფალს ელენეს აუშენებია.

5. იოანე ღვთის-მეტყველის მონასტერი ათაბაგს და საათაბაგელს აუშენებია.

6. აბრამ მამათ-მთავრის მონასტერი გიორგი ლეონის ძეს აბაშიძეს აუშენებია 1700 წ.

7. წმიდა ვასილის მონასტერი ამირინდო ამილახვარს აუშენებია, დედათ მონასტერია.

8. მეორე წმიდა ნიკოლოზის მონასტერი აუშენებია ჯვარის მონასტერთან პაატა და ქაიხოსრო წულუკიძეებს.

9. წმიდა თეოდორეს მონასტერი აუშენებია ჯვარის მამა ქრისტოფორეს და მის ნათესავებს ზედგინიძეებს.

10. წმიდა გიორგის მონასტერი ურიათ უბანში აუშენებია დადიანს.

11. წმიდა დიმიტრის მონასტერი აუშენებია ქსნის ერისთავს შალვას და გირშელ ივანეს.

12. დედათ-მონასტერი ეკატერინასი, ხსენება ფანასკეტელი ციციშვილის ამილდაბრის და მაჩაბელთა.

13. დედათ მონასტერი მირკმისა აუშენებია რაჭის ერისთავს. ანჩაბაძის ქალი ტარატინა წინამძღვარი ყოფილა იმ დროს.

14. ბეთლემს და გეთსამანიას არიან სამწირვლონი ქართველთა. აი, რამდენი მონასტრები ყოფილა ჩვენი ამ უკანასკნელ დროსაც და რამდენს სისხლი დაუქცევიათ და წამების გვირგვინი მიუღიათ.

ამათ საზრდოთ იყო განწესებული ეს ყმა და მამულები და არა ბერების სასუქად.

თავ. დ. რ. წ.

ჩვენი ძველი და ახალი ეკლესიები

გაზ. „შრომა“, 1883 წ. №24, 23 ივნისი

წელს ამ საშინელს დამშეთულს დროში და ისეც შევიწროებულს მდგომარეობაში გარემოცულს ხალხს სხვათა შორის ძალას ატანდნენ ეკლესიების აშენებაზედ და თითქმის ცოტა სოფელი დარჩა, სადაც არ აეშენებინოსთ. ხალხს ისე კუდამდის ტყავი ძვრებაო, ამბობენ, და არც ეკლესია შენდება საფუძვლიანად. წმიდა მამების ეკლესიებს ანგრევენ, რამდენიმე საუკუნის მოწამეს, და ძლივს გაჭირვებით ანგრევენ რკინის კეტებით, ახლათ აშენებული ეკლესიები ათ წელიწადის მობრუნებას ვერ სძლებენ, თავისით ინგრევიან. ამ წუთის სოფელში ძალა დატანებულს საქმეს დიდი დღე არა აქვს, ეს საზოგადო წესია. რამდენიმე ახალი აშენებული ეკლესიები ვიცი, ჩემს ახლო-მახლო, რომელნიც დაიქცენ, დასკდენ და იქცევიან?! სარეკის, ქვაციხის, ჭაბუკთ ეკლესია, ზოდის, ჩხარის, ალისუბნის, ხრეითის, თუზის და სხვანი. ზოგი სულ ახალი აშენებულია. ამაზედ ერთი სასაცილო ამბავიც იყო: თუზის ეკლესიის დაქცევა დააბრალებს

ერთ პატივცემულს აზნაურიშვილს, რომელიც ეკკლესიაში მარხია და კინალამ საფლავიდან არ ამოთხარეს და არ გადააგდეს სხვაგან.

სოფელს თავასას არის 127 კომლი მოსახლე. ეს სოფელი ისეთი ოღრო-ჩოღრო არის, ისეთი კლდიანი გზები, ისეთი ღელეები მოვარდება წვიმის შემდეგ და ტალახი, მეტადრე ზამთარში, რომ არა თუ სალოცავად, მკვდარსაც ვერ მიასვენებენ ეკკლესიაზე, თუ ცოტა მოშორებით სახლობენ, ვინც ახლო არ არის. ამისთვის ძველათ აუშენებიათ სამი მომცრო ეკკლესია. ეს სამივე ეკკლესია აუშენებია სამ კომლ გლეხი კაცს თითო თითოთ. ერთი კაპაბაურზე კვირაცხოველის ეკკლესია, მეორე გაღმა თავასას მაცხოვრის ეკკლესია, მესამე ვარდიულზე გლეხს კოჩაძეს აუშენებია წმიდა სამების ეკკლესია. ეხლა ეს სამივე უჭირავს ერთ მღვდელს და რიგრიგობით ამ ეკკლესიებზედ სწირავს. სასულიერო უწყებამ ძალა დაატანა ხალხს, ეს ეკკლესიები დააქციოს და ერთი დიდი ეკკლესია ააშენოს. არ მიიღო პატივ-დებაში ზემო მიზეზები ხალხმა; შეუძლებლობის გამო და სხვა მიზეზებისა უარი სთქვა, ამისათვის მოუსპეს სოფელს წირვა-ლოცვა და ყოველი ქრისტიანობრივი წესები სამი წელიწადი მოსპობილი ქონდა სოფელს და თუმც ან ქორწილს და ან მკვდრის დამარხვას მოინდომებდა, მაშინ უნდა შეეჭვრებია ჭერ მღვდლის გული და ზედ დადებით რვა მანათი ჯარიმა უნდა გადაეხადა ამ გარდასახადს უწოდებენ „ზალოკს“ (ЗАЛОГ). ეს რვა მანათი გროვდებოდა ეკკლესიის ასაშენებლათ. ამ მოგროვილის ფულებიდან ერთი ხუთასი მანეთი გაფრენილიყო, მაგრამ მალე მოწეოდენ და იმათ რა ქნეს, უფალმან უწყის.

წელს დათანხმდა სოფელი ეკკლესიის აშენებაზე და მღვდელ მოქმედებაც უზალოგოდ არის ამ ჟამად. აქ უნდა დააქციონ სამების ეკკლესია და ააშენონ ახალი. ეს სამების ეკკლესია არის მომცრო ეკკლესია; მაგრამ ისეთი ძვირფასი შენობა არის, რომ ეს განათლებულ ქვეყანაში იყოს, ვგონებ, ბუდეში ჩასვან, არ წახდესო; რანაირათ გარე შემოზღუდავდენ, დახურავდენ და მცველებს დაუყენებდენ და თითოთ საჩვენებლათ ექნებოდათ. ამაებს არც ერთს არ გვთხოვს, ერთს ხუთიოდე საუკუნეს თვითონაც არ მოიხრება, თუ თავს დაანებებენ.

ეს პატარა ეკკლესია, რომელიც ერთს კომლ გლეხი კაცს კოჩაძეს აუშენებია, განცვიფრებაში მოიყვანს მნახველს. ჭერ ერთი გარეგანი შეხედულება — მარტო თითოეულს ქვას რომ შეხედო, რა ნაირათ აუტანიათ ეს ქვები მაღლა, როგორ მოერივნენ ოსტატები! საფუძვლიდამ მულახილამდის ექვსი წყება ქვა ავლია, სამერცხლეს ქვეშ თითო ქვა ორ ორი ალიბი და ერთი ჩარეჟია კვადრატული, წინ კარისკენ ერთ ადლ ნახევარი, სიმაღლე ორი ალიბი, სიგანე ამაზე ნაკლები. არა არის ქვა. სახურავი ბრტყელი ქვისა აქვს.

ეკკლესიის მოთხრობა არის, ვითომც გარეშემო ხარაჩო დაუდგეს ისე შეფენებითო (შეფენება — მაღლა-მაღლა ასვლა შეუმჩნევლათ გზისა — ავტ.) და კამბეჩებს აქონდათო (მაგრამ ეს სულ შეუძლებელია). გარეშემო ეკკლესიის ირგვლივ ქვა ფენილია ამოყვანილი ქვითკირით. ზედ მიწა აყრია და განზედ არის აშენებული საყდარი. მკვდრის სამარხათ მოთხრი ცოტა მიწას თუ არა, აიღებ ქვას და ქვეშ მზა სამარეა. შიგნით ეკკლესია იატაკიდან დაწყებული მაღლა ცამდე და ცაც მშვენიერის მხატვრობით შემკული არის. როგორც საკურთხეველი, ისე სრულიად მთელ ეკკლესიაში ერთი ხელის გულის დადება არ არის ცარიელი, რომ მხატვრობა არ იყოს კედელზედ; უკაცრავად ნუ ვიქნები ახლანდელ მხატვრობასთან, რამდენიმე საუკუნის განმავლობაში ლეკ-ოსმალოს სამ-ჯერ დაუწვავსთ; მაგრამ მხატვრობა ისევ ისე მშვენიერია; წარმოიდგინეთ, სოველი ნაბდით მიეყუდება მლოცველი კედელზე და პირ-ჯვარის წერაში თუ ისე მოძრაობაში ხეხავს კედელს სოველის ნაბდით; რამდენიმე საუკუნის განმავლობაში კი არა ერთ წელიწადსაც თუ გაუძლო ახლანდელმა მხატვრობამ, საკვირველი იქნება. მაგრამ ეს ძველი მხატვრობა კი ისევ ისე მშვენიერია! ამ ეკკლესიას აქცევენ და სპობენ სახსოვარს საქართველოს წარსულის დიდებისას.

ხარებას სოფელში ვიყავი იმ დღეს, რიგით შეხვდა წირვა სხვა ეკკლესიაზე; ვნახე ხალხი შეკრებილი. ვსთხოვე ხალხს და უანზე მის მხატვრობაზე და შენობაზედ, მაგრამ რადგან მდებრი ხალხს უფრო შიში აქვს ბევრი ხატები ხატია და გაგვიწყრებაო, უფრო იმ თვალთ უცქერიან და არა მხატვრობას და დიდების ძეგლს. მე ეს მეორე

მხარეც ავიღე და უშალე დაქცევა. მიაბღეს: მიტროპოლიტი დავითი (წერეთელთაგან) მობძანდა ამ ეკლესიის სანახავათ და ბძანაო: „აქ ამ ეკლესიაში ხატის დასვენებაც საჭირო არ არი, ერთი ხატიც რომ არ ესვენოს, ისეც იწირებაო; რაც წმინდანებია, ყველა დახატულია და დღესასწაულებია კედელზეო; აზნაურმა ბიჭია ბარათაშვილმა წინადადება მისცა ხალხს, შეავსონ ქვა ამ ეკლესიის და იმ ფასს შემოატანინებენ ისინი, თუ არ დააქცევენ. ქვები მხოლოდ იატაკისთვის თუ გამოდგება, თორემ იმხელა ქვებს ეხლა ვერ მოიხმარებენ კედელში. ან და ნახევარი მაინც დატოვონ დაუქცეველი, ტრაპეზათ იქნეს და წინ ახალი ეკლესია მიადგან.

თ-ღი ღავით წერეთელი.

დღიური №3

როდესაც გაძლიერდა ოსმლოს საქართველოში ხიმშიაშვილი (იგულისხმება სელიმ ხიმშიაშვილი, ოსმალეთის ბატონობისაგან სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს განთავისუფლებისათვის თავდადებით მებრძოლი დიდი ქართველი მამულიშვილი, 1801-1815 წლებში ახალციხის ფაშა — ა. ნ.) ისე, რომ სტამბულში ზვანთქარი შიშობდა ტახტიდან გადმოგდებას, მუჰის სისხო გურია მოელოდა სულ განადგურებას, მაშინ მთავარმა, დედიჩემის პაპამ, სვიმონ გურიელმა დედოფლის (ქაიხოსრო წერეთლის ასული) მარინესი და დარბაისელთა თანხმობით დასაცველათ ქვეშევრდომთა ერთა თვისთა დაემძახლა და სთხოვა ხიმშიაშვილს შვილი სიძედ.

ხიმშიაშვილმა დიდად გაიხარა მთავრის მოყვრობა და გამოგზავნა დიდებულები ქალის წასაყვანათ.

მთავარს ყავდა სამი ქალი: ლისა ბატონიშვილი ბებია ჩემი, რომელიც შემდეგში ყავდა ივანე აბაშიძეს, მამულისთვის თავდადებულს და ღალატით სისხლდაქცეულს, მეორე ქალი სოფო — შემდეგში ბატონიშვილს ტარიელ დადიანს და მესამე კესარია.

რადგან ხიმშიაშვილის შვილი აბდი ბეგ (სელიმ ხიმშიაშვილის შვილი. გარდაიცვალა 1859 წელს — ა. ნ.) წლის იყო, ამოარჩიეს ხუთი წლის კესარია. თუმცა ჯერ ბებიაჩემი უნდოდათ, მარგამ ნახეს, წლის სიძისათვის დიდი იყო და წაიყვანეს კესარია, რომელიც დიდი დიდებით გაისტუმრეს გამძღვებით, გოგო და ბიჭებით.

მიიყვანეს თუ არა მთავრის ქალი შავშეთში, მაშინვე მუსულმანის რჯულზე ზრდა დაუწყეს.

შემდეგში რუსების დროს უკანასკნელმა მთავარმა ძმამ კესარიასამ მამია გურიელმა გამოიწვია და სანახავად. კესარია წამოვიდა დიდის დიდებით. დასტოვა ორი ქალი და ერთი ვაჟი თავის მამასთან და მესამე ქალი ესმა ხოჭიჭით (ჩვილი ბავშვის საწოლით — ა. ნ.) წამოიყვანა, რადგან ძუძუს აწოვებდა.

გურიელი დახვდა დიდებულთ. მთელი მოედანი მორთო ბამბის კარავით და სეფებით. მობრძანდა ხანუშ. ოთხმოცი ბეგი ლახტიანი ცხენებით მოყვა გარდა აღებისა და მოსამსახურეთა. ამას გარდა მოაწყდა თემი ყოველი მხრით სანახავად ქალი და კაცი. ორი კვირე შესრულდა. ხლებულებმა მოითხოვეს წაყვანა ქალის. გურიელმა სთხოვა ცოტა კიდევ მოითმინოს კესარიამ, მოთხოვა ორ თვეს იქეთ მოიკითხონ.

ამალა დაბრუნდა დიდის საჩუქრით, დაუტოვეს მხოლოდ გამდლები და ძიძა.

შეუჩნდნენ კესარიას, დარჩეს და ქრისტიანის სარწმუნოება მიიღოს. ნათესაობისა და სამშობლოს სიყვარულმა ერთი მხრით სძლია, მაგრამ თავის შვილების დედობრივმა გრძნობამ აღემატა და უარს დაადგა. ამბობდა: „ეგრე რო მცოდნოდა, ჩემს პატარა ბიჭს წამოვიყვანდიო. თვალმარგალიტი ბათმანობით რომ წამომეღო, კიდევ ბევრი დამრჩებოდაო, წამოვიღებდიო.“ სჯული მაჰმადის ძვალ და რბილში გამჭდარი ქონდა. მთავარმართებელმა ნახა და დიდხანს ესაუბრა, ურჩევდა დარჩენილიყო, ხელმწიფის ყურადღებას და წყალობას პირდებოდა. ძმა-მთავარი ურჩევდა მონათლულიყო სიყრმით და ერწმუნა მამა-პაპეული რჯული და ვისაც ისურვებდა და მოეწონებოდა, შეერთო.

ორ თვეზე მოვიდნენ მომკითხველები შავშეთიდან, ისევ ისე მოტყუებით გაისტუმრეს. ამასობაში გაიარა ხანმა. კესარიამ მოინდომა წასვლა. ურჩიეს წაუსვლელობა, რადგან ამდენ ხანს დარჩი, მოგკლავენო. ამბობდა კესარია: „ამან ძლიერ დამაეჭვაო, მერე კიდევ მღვდელ-მთავარმა, მღვდელმა, ბერმა მომდგენო. შენი გათათრებისათვის შენი დედამა დასჯილია, უკუთხ მიწაში ჩაფლეს მღვდელმთავრის განკარგულებითო. წეს აუგებელი ჯერ მიწასაც არ უხილავს, გინდ მოეთხაროთ საფლავი, ისევ ისე მთლათ არიანო.“ „ცოტა არ იყოს, ამან შემაწუხაო, იტყოდა — ჩემი ბარობით დედამა დასჯილია ჩემიო და დავთანხმდი და ვაღვიარე ეს სარწმუნოებაო, მაგრამ ესმას მონათვლა არ მინდოდაო.“ მაგრამ მიზეზი იყო სულ სხვა: გურიელს ყავდა ლამაზი მწერალი თ-ი ალექსანდრე თავდგირიძე, კობტა ბიჭი. გაიჩუქუნა სიყვარულის ჭიამ კესარიას გულში. დაუწყო ღრღნა. დაავიწყდა კესარიას შვილებიც, ქმარიც და მაჰმადიც. იტყოდა

კესარი: „იმის პერანგის საყელო ელავდაო, თვით მთავარს არ ეცვა ისე სუფთათო, რასაკვირველია, შემიყვარდაო. მე იგი არ ვიცოდი, თუ ჯვრისწერა უნდოდა და ან რა საჭიროა მოწმეები, გაყევ კაცს და ქმარი იქნებაო. ისრე ვქენი მეც და კაი ბიჭი მომეცაო. რავე მეგონა, გურიელი სიტყვას შესცვლიდაო. ვინც მოგეწონება, იმას მიგცემო და მე იგი მომეწონაო,“ იტყოდა.

მთავარმა რა ეს გაიგო, ძლიერ ითაკილა თავის ქვეშევრდომის სიძობა. პოლიტიკა არ მოითხოვდა. მთავარმა და ციხეში დაატყვევა. სამი წელიწადი ციხეში იჯდა და ორ წელიწადს დარაჯ ქვეშ. ხუთი წელიწადი საპყარი იყო. ესმას ციხეზე დააწყებინა. ისე დავარდა ბავშვი, რომ ხუთი წლისამ ფეხი არ იცოდაო, დადნა. გურიელი ხშირად მიაყვანიებდა. კესარია იტყოდა: „ერთხელ გურიელმა მიაყვანია ჩემი პატარა ესმამ და გოჭის თავი მისცა ხელშიო. ბოვშმა ღიჭნა დაუწყო. ეცა გამდელი, გამოგლიჯა ხელშიო. ბაღანამ იწივლა და გადაფიჩინდაო. გურიელი გაწყრა, მისცეს გოჭის თავი და დაუწყო ჭამაო და იმ დღიდან შეეჩვია ღორის ხორცის ჭამასო.“ თვითონ არ მიიკარებდა. გურიელმა ეს ერთი რომ ხუმრობით მისცა გოჭის თავი, რადგან თათრის შვილი იყო, სასაცილოთ, და მეორე ანგარიშით, რომ არ ნათლავდა ღედა. თუ გადარჩა, მამას გაუგზავნიან გოჭის ხორც ნაჭამს. წაბილწულათ ხდიან და გინდ მონათლონ მერე და გინდ არა, მუსულმანათ მაინც აღარ ვარგოდა მათი აზრით.

ღედა ამბობდა: „მე მიტომ ვზარობდი მის მონათვლას, რომ ერთი ბლარი მოვათრიე, სანუგეშოთ იგი და დამრჩაო და ისიც მიკვდებოდა. ის მივაწერე ღვთის რისხვას რჯულის დატოვებისთვისო, რომ მიიღია ბოვში. აჰა, სულს დაფავდა, მეტი აღარ იყო. ეს ყველა უბედურება ზედიზედ წამოძეწია. მოვიდა ამ დროს ჯუმათელი, მომიკითხა, ნუგეში მცა მწყემსმთავრული, მეფიცა, რომ როგორც ბაღანას ემბაზიდან ამოვიყვან, იმავე წამში განიკურნებაო.“ მე ძლიერ გაეჭინდიო. ბოლოს რომ მეფიცა იმოდენი, „კაცის თავზე თუ ტრიალებს უკუდმართი ბედისწერა, გინდ საექვო რამე უთხრა სანუგეშოთ, მაინც სჯერა.“ დავთანხმდი. თვით ჯუმათელმა მონათლა. აზიარეს წ-მ. საიდუმლოთი. შემდეგ გახსნა მწყემსმთავარმა ნაწილიანი ხატი, გაბანა და ჩაასხა ბავშვს პირში და ახლა ამის პასუხისმგებელი მე ვიყოვო,“ მითხრა ჯუმათელმა.

პატარა ესმამ მაშინვე თვალი გამოახილა, ცივებცხელებამ დაანება თავი. ისე თვალდათვალ მომჭობინდა ბოვში, რომ თუთხმეტ დღეზე სიარული დაიწყო! ცოტა არ იყოს, სასოებამ განიღვიძა ჩემ გულში ქ(რისტე)ს სარწმუნოებაზედო, — იტყოდა.

კესარია ბატონიშვილი გააპარეს საპყრობილედან, ერთ გარეშე ეკლესიაში მღვდელი მოამზადეს და ჯვარი უნდა დაეწერათ ალექსანდრე თავდგირიძეზე. ვილაცამ აცნობა გურიელს, გაუსია ბოქაულები მთავარმა და შეუცვივდენ საყდარში. გვირგვინი რომ თავზე ედგათ და მღვდელი ასრულებდა ერთ შვიდ საიდუმლოთაგანს გვირგვინის კურთხევას, მოგლიჯეს თავზე და დააპატიმრეს მეფედედოფალი და განაშორეს ერთმანეთს. შემდეგში გურიელმა მიათხოვა იმერეთის თავადთაგანს სოფ. კულაშს გოგია (გიორგი) მიქელაძეს ძალდატანებით. მთავრობამ გაუჩინა პენსია კესარიას ათას სამასი რუბლი ასიგნაციისა, ე. ი. ოთხასი მანეთი ვერცხლისა. თუმცა მიეცა ვაჟი მიქელაძის ხელში ბეგლარ, მაგრამ იტყოდა კესარია, : ქმარი სიყვარულით არ მიყვარდაო, მხოლოდ ვალდებულებას რა გაეწყობოდაო.

ესმა გაათხოვა — ჯაიანს მისცა ოდიშარს, რომელსაც ერთი ქალი მიეცა და მალე დაქვრივდა. ბარბალე ყავს გურიის თავადს დათა (დავით) ერისთავს. კესარია მოესწრო დატოვებული შვილების სიკვდილს. ერთი ქალი გათხოვილი მოუკვდა, მეორე გაუთხოვარი. ვაჟი შავშეთიდან აჭარას მიდიოდა შვიდი ცხენოსნით და ბუქმა დააღრჩო. გადარჩა მხოლოდ ერთი მთხრობელი. კესარია ბატონიშვილი დაქვრივდა და მოხუცებულობაში გარდაიცვალა. სიკვდილის დღეს საცვალი გამოიცვალა, წმინდა ქვეშაგებელი დააგო, პირი, ხელი დაიბანა, მოირთო, მოიკაზმა, მოძღვარს მოუწოდა და აღსარება აღუარა, მიიღო წმინდა საიდუმლო და მიიძინა საუკუნოდ ქ. ქუთაისში, 70 წლის. ესმას ქონდა პენსია 300 მან. გარდაიცვალა 67 წ. ქუთაისში.

კესარიამ როცა გაიგო ვაჟიშვილის დახრჩობა, ექვსი თუ შვიდი წელიწადი ქვეშაგებელი არ დაუგია. მიწაზე ეგდო, ჩალაზე წვებოდა მგლოვიარებით. ყოველ მოლადურის ხმაზე მწარედ ტიროდა, ჩიტსაც კი უყვარს თავისი შვილიო და მე კი დავაგდე ჩემი მშვენიერი ბიჭიო.

კესარია წაასვენეს ქუთაისიდან სოფ. კულაწში დიდის პატივისცემით. 800 მანეთი ღირდა ბალდახინი. თავის ხარჯით დაასაფლავა მისმა ძმისწულმა ტერეზიამ და მისმა ქმარმა გრიგოლ დადიანმა. ჯვარცმის ეკლესიაშია. ესმა გარდაიცვალა 27 დეკემბერს 1893 წ. მარხია წმ. გიორგის ეკლესიაზე გაღმა ქუთაისში. ბეგლარი, კესარიას შვილი, უწინ მოკვდა ესმაზე. ბეგლარის შვილმა ვალერიანემ შეირთო ცოლად ბარბარე — ესმას ქალის ქალი მარია, რომელიც იყო ახლობელი ნათესავი და ღუელში დაჭრეს და მოკვდა...

იანვარი, 1893,
ქუთაისი

*(ხარიტონ აბვლედიანის სახელობის აჭარის სახელმწიფო
მუზეუმი, ხელნაწერთა ფონდი, №103)*

ბიოგრაფია (თარეხი)

ბენეარლ მაიორის უმარიზ-ბებ ხიმშიაშვილის (თარეხი) თავბასადავალი

ზემო აჭარაში ერთი ქართველი ქრისტიანი, გამოქცეული კაცის კვლისათვის, მოვიდა, დედაც თან მოიყვანა.

შემდეგ მუსულმანის სარწმუნოების მიღებისა სახელათ უწოდეს სელიმ. ზედმეტი სახელიც დაარქვეს დელი (გიჟი) – დელი სელიმ.

დელი სელიმ შეიქმნა მწყემსი საქონლისა. ერთ დღეს, ერთ მშვენიერ ზაფხულის დილას, დელი სელიმ საქონელს მიერეკებოდა საძოვარზედ და შეხვდა წინ ერთი დევრიში. დევრიშმა სელიმს საჭმელი სთხოვა. დელი სელიმმა ამოიღო გუდიდან მთელი დღის საგზალი და მიართვა დევრიშს. დევრიშმა ხელი დაკრა მხარზე და დალოცა: „ღმერთმა შენ დიდკაცობა მოგცესო“ და გაშორდნ ერთმანეთს. დელი სელიმმა მირეკა საქონელი საძოვარზე და აძოვებდა სხვა საქონელს შორის. როდესაც ასიცხდა ცოტაოდენი, მწყემსებმა ერთ მშვენიერ ხის ქვეშ, ჩეროში, სიგრილეში დასხდნ, მათ შორის დელი სელიმიც. შემდეგ მოაწია ღრომ პურის ჭამისამ. მწყემსებმა გახსნეს გულები, ამოიღეს თავთავის ღარიბი საზრდო: ჭადი, ცივი ღომი, ყველი, ფხალი, ვისაც რა ებადა და დაიწყეს ჭამა. ჩვენს დელი სელიმს არც გუდა გაუხსნია და არც მათ ფსონში გარეულა, რადგან არ ჭონდა რა. არც მწყემსებმა მიიწვიეს. დელი სელიმს ძლიერ შიოდა და ამხანაგების ასე მაღიანად შექცევამ კიდევ ისეთ ქეიფზე მოიყვანა, რომ შიმშილით კუჭი ეწვის. შეხედა, რომ კაცი იმას არაფერს თავაზობს. ისე მოშივდა, რომ ხეს შეხედა და შესჩივლა: „ხევ, მშია!“ და დაარქვეს ამაზე „ხევმშია“ იმ დღიდან და მის შვილებს „ხემშიაშვილები.“ ამ რიგად წარმოსდგა მათი გვარი „ხემშიაშვილი.“

დელი სელიმმა იმ საღამოზე გაირეკა საქონელი შინისაკენ. მაგრამ იმედით მაძლარი იყო, შინ მივიდოდა და მისი დედა კარდალით (ქვებით) ცხელ ღომს დაახვედრებდა. საქონელი დააბინავა და მოსთხოვა დედას საჭმელი: „დელი, მშია, მაჭამე რამეო!“

დედამ უცებ მიახალა სიტყვა გამგელებულ შიმშილისაგან ისეც გიჟ სელიმს: „შვილო, რა გაჭამო, რაც არა გამიკეთებია რაო, სანჯაყბეგის XI შაფთიებმა ერთი კარდალი მეგდო სახლში და ისიც სალიანის (სახელმწიფო გადასახადი ფული) ფულში წამართვესო.“

შიმშილისაგან გამწარებულმა იკითხა, სად არიან ახლა შაფთიებო და შეიტყო, რომ ჯამეში (მეჩეთში) არიან. აიღო წალდი და გასწია ჯამესაკენ და ნახა, რომ სძინავთ ორივე შაფთიებს, თავი მოჭრა მძინარეებს ჯამეში.

XII ამ ომის (1877-1878 წლის) დროს ბათუმის ფაშის ოსმან ფაშის სანჯაყბეგიშვილის ქვედა აჭარელი პაპა იყო სახელი (.....) გვარად თავდგირიძე.

ეს რომ გაიგეს ზედა აჭარლებმა, შეწუხებულებმა მთავრობისაგან, რომლებთათვის მცირე ნაპერწკალი ყოფნიდა ცეცხლის გაძლიერებისათვის, თანაუგვრძენეს დელი სელიმს და მთელი ზემო აჭარა მიექმობა და ამოირჩიეს დელი სელიმ თავკაცად. სახლი გაუკეთეს, ტანისამოსი გამოუცვალეს, საქონელს მწყემსი მიუყენეს და დელი სელიმ შეიქმნა ერისთავად. უწოდეს სახელი სელიმ ალა. დელი სელიმ შეიცვალა სელიმ-ალად.

სანჯაყბეგმა გაგზავნა ჯარი აჯანყებულ ზემო აჭარის დასასჯელად და დასამშვიდებლად. ქვემო აჭარლებმა შეიყარენ, ჯარი საზღვარზე ქვემო და ზემო აჭარისა სოფ. შუახევს, სადაც ამოსწყვიტა სრულიად სანჯაყბეგის ჯარი სელიმ-ალამ. ამ გამარჯვებისათვის უწოდეს ბეგი. სელიმ-ალა გახდა სელიმ-ბეგი.

სელიმ-ბეგი გაძლიერდა. დაეცა ახალციხის ფაშას (ეს ამბავი 1801 წელს მოხდა. ამ დროს ახალციხის ფაშა იყო შერიფ ჯაყელი. ავტორი შეცდომას უშვებს: სელიმთან ბრძოლაში დამარცხებული და ახალციხის საფაშოს ტახტდაკარგული შერიფი გაიქცა და ამ დროიდან მოყოლებული ხანგრძლივი პერიოდის განმავლობაში აწარმოებდა ბრძოლას დაკარგული ტახტის უკან დასაბრუნებლად — ა. ნ.), ფაშას თავი მოსჭრა და თვით დასჯდა ფაშად. სელიმ-ბეგი შეიქმნა ფაშად.

ხონთქარმაც, რადგან იმ დროს ისე მოითხოვდა პოლიტიკა, ფირმანი უბოძა ფაშობის და შემდეგ რამოდენიმე წლისა თავი მოაჭრევინა სელიმ ფაშასთვის (სელიმ ფაშას თავი მოკვეთეს 1815

წელს — ა. ნ.). სელიმ ფაშას ყავდა ოთხი ვაჟიშვილი, რომლებსაც უწოდებდნენ ხემშიაშვილებათ: ახმედ ბეგ, აბდი ბეგ (გურიის მთავრის — მამია გურიელის სიძე, დის ქმარი — ა. ნ.), ქორუსეინ ბეგ (ქოსრი ბრმა ცალთვალა იყო) და ღურსუნ ბეგ.

აბდი ბეგმა შავშეთისამ შეირთო გურიის მთავრის სვიმონ გურიელის ქალი კესარია. მან მისცა ქალი პატარა — ჩვილი, ძუძუმწოვარი სელიმ ფაშას. გაზარდე და შენს შვილს შერთეო. მოყვრობა ჩამოაგდო სვიმონ გურიელმა და მით გადაარჩინა გურია სელიმ ბეგის ხელისაგან.

კესარია შემდეგში წაიყვანა ერთი პატარა ქალით უკანასკნელმა მთავარმა გურიელმა მამიამ, ძმამ კესარიასამ. გაქრისტიანდა თავისი ქალი ესმათი და შეირთო მიქელაძე.

ესმა ჯაიანის ქვრივი დღესაც ცოცხალია, ყავს ერთი ქალი, რომელიც მიათხოვა დათა, გიორგი ერისთავის შვილს (გურიაში). აბდი ბეგს შავშეთისას მეორე ცოლისაგან ყავს შვილი მაიორი ნური ბეგი. შექირ ბეგი მოაწამლინეს. ძმები სელიმ ბეგი — ეხლა ფაშა — არის სტამბოლში (ერთი).

ღურსუნ ბეგის შვილები დღეს თაუზვერ ყეზას უჩასტკა ერთი ფელულბეგი და დევრიშ ბეგი. ახმედ ფაშად იყო ყარსში შვიდი წელიწადი. ბინა ქონდა ზემო აჭარაში ხულოს. ბათუმიდან მარჯვენა მხარე ჭოროხისა იმის საფაშო იყო. ამბობენ, რომ მის ფაშობაში ჩიტზედაც არ აღებულა თოფიო. მისი შვილი გენერალ მაიორი შერიფ ბეგი ხიმშიაშვილი.

ამბობენ, რომ როდესაც ფაშათ იყო ახმედ ბეგი, ერთი იუდი (ურია) მოაყვანინა და ქვეშაგებლები დააკერვინაო. შემდეგ გამოაგზავნა აჭარაში თავის სახლშიო ქვეშაგებლის საკერავად (დღესაც რა მაგისტანა ღარიბი იყოს ბეგი, მაინც ქვეშაგებელი ბევრი აქვს. ალას უკანასკნელი ათი ხელი მაინც უნდა ჰქონდეს სტუმრისათვის). ხანუმს მოეწონა ურია და მუცელი წამოეზარდაო, რომ შეატყო თავის თავს გუნება-ნაქცეობა, ერთ ღამეს გასცა ბრძანება, ხეალ დილით ერთი ათი ცხენოსანი მზად იყოს და დილაზე შეჯდა ცხენზე და გასწია ყარსში ქმართან. ქმარმა კითხა მიზეზი მისვლისა. მან დაარწმუნა, რომ სიყვარულმა მომიარაო და ცოტა ფულიც მეჭირვებაო. იყო იქ ორი კვირა და გამოეთხოვა ქმარს. ფაშამ ოქროებიც აჩუქა და

გამოისტუმრა შინ. მაშინ თამამად აღიარა ორსულობა, რომელსაც მიეცა ვაჟი და უწოდეს სახელათ შერიფ-ბეგი.

შერიფ-ბეგის მოსვლამდი დავხედოთ ქორუსეინ ბეგს. ქორუსეინ ბეგი გაძლიერდა შემდეგ თავის ძმის ახმედ ფაშის სიკვდილისა, მაგრამ ფაშათ ვერ გახდა. ორმოცი ქართველი გამოყვანილი ქართლიდან სულ უწვევრო ახლდა. ზედა აჭარას მოყარა ჯარი და წავიდა, ოლთის სანჯაყი აიღო, არტანუჩი აიღო, ოლთის მუსელიმი შეიქმნა (უეზდის ნაჩალნიკი, მაზრის უფროსი), იქედან არზრუმში გაიარა, ეზინგანი აიღო, სამი წელიწადი იქ იყო, ბევრი ფული, საქონელი წამოიღო და მოვიდა ფენეჩქეზაში. ს(ოფელ —ა. ნ.) ყერნაუზს გააკეთა სახლი ას ოთხმოცი ოთახიანი და იქ იღვა. იქედან ხონთქარმა იხმო და არ წავიდა. ხონთქარმა შვიდი ფაშა გამოგზავნა ჯარით მის დასაჭერათ. მათ რიცხვში მუშირი არზრუმის ბჰეჰერი ფაშა, ჭყონია ფაშა — ყარსის ფაშა, ტრაპიზუნის ფაშა, ხაზინადრის შვილი, ოსმან ფაშა, შეექნათ ომი აჭარაში და მაჭახელაში. წინა კაცის სახლები გადასწვეს ფაშებმა, იავარ უყვეს, აიკლეს და მერე ზედა აჭარის მთაზე ცხენი მოუკლეს და დაიჭირეს ქორუსეინ ბეგი და წაიყვანეს სტამბოლს.

სედირ აზემი (ხონთქრის ვეჰილი) მემედალი ფაშა ემშილი (ქურთის გვარის არის ემშილი. ხალხია, მამედალი ფაშა თავდებათ დაუდგა და გამოაშვებინა და სტამბოლში დაიარებოდა, იქედან გაიქცა, მისირში (ეგვიპტეში) მივიდა, მისირის ფაშამ ეგვიპტის ხელივმა (ვით კაროლმა ეგვიპტისამ) ერთი ხელი ტანისამოსი შეუკერა ცარიელი სირმით ისე რომ, რომ გაიხდიდა, დადგებოდა სიმძიმით, სირმის სიმძიმისაგან არ წაიქცეოდა. ქურუსეინ ბეგმა ადგა და თავის ბიჰს ჩააცვა. ეს ეწყინა ეგვიპტის ხელივს. ქორუსეინ ბეგი იქედან გაიქცა ქურთისტანში. მივიდა ბედირ-ხან-ბეგთან (მაჰმედ წინასწარმეტყველის ნათესავი — შთამომავალი იყო). ბედირ-ხანს (მთავარს) უთხრა, შენი ჯარი წამოიყვანე, მე გურჯისტანის ჯარს წამოვიყვან და სტამბოლი ავიღოთო. ბედირ-ხან (სახელი არ ვიცი) ბეგმა შეყარა ჯარი და ქორუსეინ ბეგი წამოვიდა, შეყარა აჭარა, მაჭახელი, ბათუმი.

აზრუმის ფაშამ ხვანთქარს მისწერა. ხვანთქარმა ჯარი გამოგზავნა და თავზარი დაეცა, რომ წყლებში ბოსფორში ჩენჯილი (ჩაქვი) გააბმევინა, ხომალდებით არ შემოვიდეს და სტამბოლი არ აიღოსო.

მერმე ტრაპიზონელ ემინ-ბეგ ქვი-ოღლიმ მოიყვანა ჯარი ბათუმში, აჭარაში, მაჭახელაში. აივსო ქვეყანა ოსმალსო ჯარით. ქვი-ოღლის ხვანთქარმა დიდძალი ფული გამოატანა, რომ თუმც ტყვიით ვერა გააწყო რა, ოქროთი იომოს.

ქვი-ოღლიმ ტყვიის მაგიერ ვერცხლი იხმარა, მოიქრთამა ქორუსეინ ბეგის ჩიბუხჩი ს(ოფელ) მერისას ქვედა აჭარაში მცხოვრები ჭინკურ-ოღლი, რომელსაც დაპირდენ 25000 ოქროს. ოქროს სიყვარულმა სძლია ერთგულ მონას და გასცა ბატონი.

ერთ დღეს ქორუსეინ ბეგი აჭარის მთაზე იყო. ქორუსეინ ბეგი ათი ამალით მივიდა ს(ოფელ) მერისს თავის ერთგულ ყმასთან. მასპინძელმა შეატყობინა ემინ ბეგს და დაიჭირეს მისი ბატონი ქორუსეინ ბეგი ხიმშიაშვილი და წაიყვანეს სტამბოლს. საპყრობილეში მოკვდა რვა თვის იქით. მოწამლული ტანისამოსი გაუგზავნა მისმა უწინდელმა თავდებმა მამედალი ფაშამ, იმ მოტყუებით, რომ უნდა გამოგიყვანოთ და როგორც ჩაიცვა, მოკვდა.

მამედ ალი ფაშა ის იყო, რომელმაც ასტეხა ომი რუსებთან (1853-55 წ.წ.).

ჭინკურ ოღლი მოწამლეს და მოკლეს ტრაპიზონში და არც ფული მისცეს (ისე დაემართოს ყოველ მოღალატეს!).

ქორუსეინ ბეგის თარეხი გრძელია. რამდენი ფაშა დაკლა. ათაბეგის შვილი ქუჩუკ ფაშა ლივანელი, სადაც მივიდა, ყოველ სოფელში ორი სამი კაცი ჩამოკიდა ხეზე წინაკაცები, აზრუმში ღამე ძაღლები დააკვლევინა და გაატყავებინა. მძორი ჩუმათ მიწაში ჩააყრევინა და ტყავები დააკიდებინა. ჯარი დაარბია, ვინც გკითხოთ, ეს რა არისო? უთხარით: „ჩვენ გურჯები, აჭარლები, მაჭახელები ძაღლის ხორცს სჭამენტქო“ და შიშით ოსმალებს თავზარი დაეცათ: „ძაღლის ხორცის ჭამია ჯარები ყავსო.“

მისი შვილები: მამედ ალი ბეგი, აზრუმში მოუვიდა ხელმწიფისაგან ბურნუთის კოლოფი, ბრილიანტით შემკული. ომში კომანდირი იყო. ახლა ფაშა არის.

სელი ბეგი, მურად ბეგი ჩვენს საბრძანებელში არიან ს(ოფელ) კარნაუზს ფენევს მამის დიდ სახლში.

შერიფ ბეგი შეიქმნა ყაიმაყომი (ვეზდის ნაჩალნიკი) აჭარის.

მან შეერიფ ბეგმა შვილი თავის მოაკვლევინა. მურთაზა ბეგის ქვრივმა რძალმა უჩივლა აზრუმში. გამოცვალეს თანამდებობიდან.

აზრუმიდან ერთი ბინბაში (ათასისთავი — ა. ნ.) მოვიდა, შეერიფ ბეგი არგანს წავიდა, დაიჭირა შეერიფ ბეგი და წაიყვანა. ორი სამი თვე სატუსაღოში იყო დაჭერილი. ამ დროს ომი ატყდა რუსებსა და ოსმალოს შუა. შეერიფ ბეგი გამოიქცა აზრუმის ციხიდან, ჩუმად შინ მოვიდა. მას უკან ასანი ფაშამ ორდის (ჯარის) მუშირმა კომანდრობა მისცა, მერმე დევრიშ ფაშა მოვიდა და დაიბარა ბათუმში, ერთი ჩასვლა ჩავიდა ჩურუქსუზედ (ქობულეთს ერქვა ძველად — ა. ნ.) და ნახა ფაშა, რომელმაც ბრძანება მისცა და წავიდა აჭარას. მუშირის ბრძანება ვერ აასრულა და მეორეთ დაიბარა ფაშამ. შეშინდა და გაიქცა რუსებთან, უღალატა თავის ხალხს. „იუდის შთამომავალმა მიიღო გენერალ მაიორობა, პენსია და საჩუქარიო,“ ამბობენ მუსულმანი ქართველები. იუდამ ქრისტეს უღალატაო და მისმა შთამომავალმა ისლამს.

მიხეილ მეფისთვის და შეერიფ ბეგის დამეგობრების თარეხი: შეერიფ ბეგს ყავდა ზემო აჭარაში ბევრი ავაზაკი, რომელსაც აგზავნიდა საზღვარგარეთ საქართველოსკენ და გაქონდათ კონტრაბანდი და გამოქონდათ წანართმევი, ნაპარავი, ნაქურდალი და მიქონდათ ბეგებთან. მას ყავდა ახალციხეში თუ სხვაგან გზირები, მათ რიცხვში.....

(ჩანაწერი დაუსრულებელია და ამბის თხრობა აქ წყდება).

*(ხარიტონ ახვლედიანის სახელობის აჭარის სახელმწიფო
მუზეუმი, ხელნაწერთა ფონდი, №103)*

ანდაზები აზიის ხალხისა და ოსმალთა მუსულმანებთა

ოსმალური ანდაზები

(შემოკლებით)

1. წვრილმანი სილუნწე დიდ ზარალში მიიყვანს.
2. ნუ აიძულებ საბრალოს საჩივარზე, თვით გამოითქმის.
3. ღმერთმა ძმები ერთად შექმნა და მათი ქისები თითო თითოდ.
4. სავსე კოვზი საჭმელი დაუფასებელია.
5. ვაშლი ვაშლის ხეზე შორს არ ჩამოვარდება.
6. მწარე ბაღრიჯანს ყინვა ვერ წვავსო.
7. მცირე ფეშკაში გულისგანო, დიდი კი სავსე ქისისგანო.
8. ვინც ეძებს ძვირს შემთხვევას, თავის კეთილისმყოფელისაგანაც შემთხვევაო.
9. ღმერთი კაცს აძლევს იმ საწყაულით, რომლითაც ითხოვს სული.
10. ნუ გადააქცევ შენ ოქროს სახელს სპილენძად.
11. შეყვარებულისათვის ბაღდადიც შორს არ არის.
12. ხე მხოლოდ სინორჩით იღუნება.
13. უმჯობესია მუქთად მუშაობა, ვიდრე მუქთად სეირნობა.
14. გონიერი მტერი სჯობია უგნურ მეგობარსო.
15. ჩვენს შორის წყალიც არ გაჟინთავსო (ისეთი მეგობრობაა ჩვენს შორისო).
16. ცეცხლი მხოლოდ იქ უკიდია, სადაც დაეცემა.
17. ქვეყანაზე კაცებიც არიან და კაცუნებიც.
18. ვინც არ იცის მცირე, ვერაოდეს ნახავს დიდსო.
19. ნათხოვარ ცხენზე მალე გადმოხტები (იმისათვის, რომ კაი ცხენს არ გვათხოვებენ, გლახა მალე დადგებაო).
20. სისხლი, რომელსაც უწერია გამოდინება, ძარღვებში არ გაჩერდება.
21. ცხენს ნუ ათვალიერებ, ყური უგდე მის ზნეს.
22. ვისაც ეშინია ცეცხლისა, კვამლსაც გაუტრბის.
23. ორღესულია როგორც სპარსული ხმალი.

24. მდიდრის მთასაც ეშინია.
25. ურემი გატყდა, გაჩნდა ბევრი მრჩეველები.
26. მკვდარს ნუ კი სტირი, სულელი იტირე.
27. ოღონდ კი მახსენონ და გინდ დამპალ ვაშლს შემადარონ.
28. სანამ ქალს ითხოვდე, დედა მისს დაუკვირდი.
29. მოუარე ცხენს, როგორც მეგობარი, და ზედ შეეჭეკი, როგორც მტერი.
30. სარჩული უფრო ძვირია საპირეზეო (ამბობენ მზადებაზედ, რომელიც ითხოვს დიდ ხარჯს).
31. მწარე მწარით გააცუდეო.
32. ტომსიკას პირს ნუ მოხსნიო (ნუ წამოროშავ საიდუმლოსა).
33. თუმცა ცხენი მოკვდება, მაგრამ სივრცე დარჩება, რომელიც გაურბენია (მოკვდება მამაცი, მისი სახელი დარჩება).
34. ზამთარს მოაქვს თავისი ნაყოფი – ცეცხლი.
35. ვისაც სწამს ალახი, ის არასოდეს არ იქნება დაგდებული.
36. დაბალ ვირზე ყველა შეჭდება.
37. შუბლი გამოჩენილი მაქო და სახე წმინდაო (აღმოსავლეთელი მცხოვრებლის აზრით, დამნაშავე ჩალმას ჩამოიფარებს პირზე სირცხვილით).
38. ცერცვიც არ დალბება მის პირშიო (ითქმება ლაქლაქზე, რომელიც ვერას დამალავს).
39. ნუ თამაშობ მატყლით და ცეცხლით ერთად.
40. სიტყვა „თაფლი“ ჯერ ტკბილი არ არის პირში.
41. ზვალამდე ნუ გადადებ იმ საქმეს, რისაც ღღეს გაკეთება შეგიძლია.
42. ღღესი კვერცხი სჯობია ზვალის ქათამს.
43. გროშით ვერ ააშენებ ცხრა გუმბათს.
44. ვისაც არ მოეწონვარ, თავის ქალს ნუ მომათხოვებს.
45. ქალი გამყიდველის თაფლზეც უტკბესია და მის სავაჭროზედაც.
46. ზღაპრით მკვებამო.
47. მოვალე ფითრდება, მაგრამ არ კვდება, როცა ითხოვენ მისაცემს.
48. მოკბიჩე დიდი ლუკმა, მაგრამ ნუ როშავ მეტად ბევრს (ნუ გამოჭიმავ შენს ქონებას დასანახად).
49. კითხე მღოგვის მარცვალს, რა ზარალს აძლევს მერცხალი (ნუ ენდობი საწყალს შესახედაობით).

50. სატანჯველი დღეები იწყება სატანჯველი ახალი წლით.
51. რამდენ ნაკლულოვანებას იპოვნი ხუცის ქალიშვილშიდაც.
52. ნაჩუქარ ცხენს კბილი არ გაესინჯება.
53. ფსკერში შეიძლება უკეთესი რამ ინახოს, ვიდრე თავზე.
54. ცარიელი სიტყვით ვერავის გააძღებ.
55. ყვავილი ჭერეთ გაზაფხულს ვერ მოიყვანსო.
56. ღრუბელი ვერ შექმნის ზამთარს.
57. ეს კუდიანი ვარსკვლავი ყოველთვის არ გამოჩნდება.
58. ერთი საძაგელი აზარალებს შვიდ თემს.
59. ერთი მუშტრისათვის არ ღირს ვაჭრობა დაიწყო.
60. მოთმინებით უნდა მიიჩნიო ბედისწერის ხელიო.
61. ერთი ვარდისთვის მებაღემ ათასი ეკალი გაზარდოს.
62. ოჯახში, სადაც ორი მამალია, მზე გვიან ამოვა.
63. ერთ დღეს რომ მაძლარი იყო, ორ დღეს უნდა იმუშაო.
64. ერთი ქვით ორ ფრინველს ვერ მოკლავ.
65. უფროსს ასწავლე, რომ უნცროსი დაჰკვიანდეს.
66. ბედნიერება, რომელიც უეცრათ მოგადგება, ღიდხანს არ გასწევს.
67. დასაწყისს ნუ კი უყურებ, არამედ დასასრულს საქმისას.
68. თუ ფიცარი ლურსმნით მიჰედილი არ არის, ქარი მოგლეჯს (ხელაღებული შორს ვერ წავა).
69. ჭერ მუსიკა არ უკრავს და ის კიდეც ცეკვავს (წინდაწინ სიხარული).
70. ხალხს ფლავს არ გადააყრიან.
71. ნუ ურაკუნებ სხვის კარებს, თორემ შენც დაგიკაკუნებენ.
72. ყრმა იზრდება, სულელი ჰკვიანდება (ყოველივე იცვლება).
73. დიდიხნის სიცოცხლით კი არა დიდის მოგზაურობით ეხსნება გონება.
74. არავინ არ იცის მასზე მეტი, ვინც იცის თავის ნაკლულოვანება.
75. ვინც ბევრი იცის, ის უფრო ცდება.
76. სანამ სხეული ცოცხალია, არ მომკვდარა ყოველი იმედი.
77. საესე ბალახიანი ხელით აქლემს გორიდან ჩამოიყვანო.
78. სვი და ჭამე მეგობართან, მარა საქმეს ნუ დაივიწყებ მასთან.
79. ვინც ფარავს თავის სნეულებას, ის ვერ მიაგნებს მის წამალს.

80. ზღვა მშვიდობით გასცურა და ღელემ დააღრჩო.
81. ფართო ალაგას ცემას უფრო აიტან, ვიდრე ვიწროს.
82. ზღვას თუ ვერ დავწვავ, ქე მაინც ავაშიშხინებ (მტერს ქე მაინც გავუფუჭებ საქმეს).
83. ჯერ არ იცის ქორწილი სად არის და ქოთანს მიაარბენინებს.
84. ზღვაში ჩავარდნილი გველსაც კი ეჭიდებოდა.
85. ერთგული გვაცინებს (საწყენი სიმართლით), ორგული გვაცინებს (პირმოთნეობით).
86. ზღვაში თევზი არ გაიყიდება.
87. ნუ მისცემ მტერს მარჯვე დროს.
88. უგნურისთვის ყოველი დღე ბაირამია (უქმეა).
89. მტერს ყველაზე უფრო ავენებ პირფერობით.
90. ვინც ეძებს რჩევას, იმან კიდეც მთა გადაიარა, ვინც უარყოფს რჩევას, გზა დაებნევა.
91. არ არჩევნ ერთმანეთში, ვინ წყალი მოიტანა, ვინ ჭურჭელი გატეხა (ამით გადაკერენ ღირსების გაურჩევლობაზე).
92. წვეთ-წვეთისაგან გუბე დადგება.
93. ვინც სადაც დაეცემა, იქვე აღდება.
94. არაა მოურჩენელი განსაცდელი.
95. იმას, ვინც შეუერთდება აქლემზე მჯდომს, დიდი ჭიშკარი უნდა.
96. როდესაც ბრინჯის ბაზარში მიდიხარ, ნუ მოსპობ სახლში პურით გაჭრობას.
97. გლახას მისცეს კიტრი და კიტრი მოხრილი დაინახა და არ მიიღო (გლახები ძლიერ მომთხოვნელებია).
98. ვინამ ჯამე (დიდი სალოცავი მინარეკით) სდგას, ნუ მიხვალ სხვა მეჩეთში (პატარა სალოცავი სახლი).
99. რაკი ყოვლის გულით შესწირავ, შესაძლოა დაიმორჩილო გული.
100. შეყვარებული, რომელმაც დარდი არ იცის, სიმხიარულებაც ვერ დააფასებს.
101. შენმა საქმემ დაიმსახურა დასჯა, ამიტომ მოითმინე.
102. ცხოვრება მომდინარეობს ხახიდან, საქმლისაგან.
103. სული სულის წილ, თავი თავის წილ (რასაც მისცემ, იმას მიიღებ).
104. გული მისდევს გულს.
105. შენ ხომ არ დარჩენილხარ ერთ მღვიმეში ათას ობლით (რად

ხარ ასე მწუხარე).

106. ვინც სიმართლეს ამბობს, იმას ცხრა სოფლიდან გააძევენო.
107. მთა მთას ვერ მოხვდება, თორემ კაცი კაცს შეხვდება.
108. ღმერთმა გიშველოს, თუ მოსამართლესთან გაქვს საჩივარი.
109. ცხრა ბრმა ერთ ჯოხიანი.
110. სიკეთისათვის ყოველთვის უხდიან და ყოველთვის გაღუბდიან სიავით.
111. მრუდედ დავსხდეთ, მარა სწორად ვილაპარაკოთ.
112. ზორცი უნდა იყოს სისხლოვანი და მხედარი გულოვანი.
113. ცამდე ორ ბიჯზე შორს არის.
114. კეთილი ქენი და ზღვაში გადაავდე, თუ თევზები ვერ ნახავენ, ღმერთი უსათუოდ დაინახავს.
115. კეთილისათვის ყველამ კეთილი უნდა მიაგოს, მაგრამ სიავისათვის კეთილის მიგება შეუძლია მხოლოდ კაი კაცს.
116. ხელით დაურიგე, ფეხით მოიძიე (საზრდო).
117. სიკვდილი დაიბადა ქვეყნად და თავის ტკივილი (საზოგადოდ სნეულება) მოიტანა ტყუილ მიზეზად.
118. შენს ნათესს ნურავის უჩვენებო.
119. რაც შეგეძლოს, ის ქენი.
120. ის თითქმის კლდეზედაც კრიბავს თავის სამკალს.
121. ის თვითნებობდა თავის ბედისწერას (მიდიოდა, სიკვდილს შეყროდა).
122. უბედისწეროდ არავინ მოკვდება.
123. ძველი მეგობარი მტრად არ შეგექნება.
124. კაი ნამუშევარი არ მოიწევა ექვს თვეს უმაღლ (სიჩქარით მოწეული არაფრად ვარგა).
125. ხომალდი მრუდია, მაგრამ მისი გზა სწორია.
126. აასრულო ყოველივე შესაძლებელი, ჯერ კიდევ არ არის ღირსი ქებისა.
127. მიწის მუშა წვიმას ნატრობს, მგზავრი მშრალ გზას.
128. ნუ გავიწყდება, ქნა იმდენი სიკეთე, რამდენიც შეგიძლია.
129. სხვისი პირი ტომარა არ არის, რომ სურვილისამებრ თავი მოუკრა.
130. მე და შენ იმ ხიდზე გავიარეთ, რომელზედაც სხვებმა.

131. ბევრი საფუარი დიდ პურს იძლევა.
132. ხორცი ლურსმნიდან არ ჩამოხტება.
133. ხელით დაკოდვა დავიწყდება, ენით დაკოდვა კი სამუდამოდ დარჩება.
134. კაი სიტყვაზე კაი პასუხს მოგცემენ, ცუდზე – ცუდს.
135. მამაცი კაცი არ იყურება არც მარჯვნივ, არც მარცხნივ.
136. ნუ სწუხარ ნურვისთვის, მოსწი შენი ჩიბუხი და იმხიარულე.
137. ერთი საქმეა შინ ივაჭრო, მეორე – ბაზარში.
138. ნუ შეეხები, რაც შენი ხელით არ დაგიდევს.
139. ჯერ გაიფიქრე, მერე სთქვი.
140. ხელი სასწორი არ არის.
141. ვისაც თავის თავზე სხვისი ხელი არ გამოუცდია, თავი გოლიათი ჰგონია.
142. ბედი ჟინიანობით ურიგებს ერთს მწიფეს, მეორეს მკუხე ნესვს.
143. სიღარიბე პერანგია – გაკეთებული ცეცხლისაგან.
144. ტრაბახი უცხო მხარეში ისეთია, როგორც სიმღერა აბანოში.
145. კაცს უსამშობლოდ მეგობარი არა ყავს.
146. გაახილე თვალები, თორემ სხვები გამოგაჰყეუტინებენ.
147. მხოლოდ ბულბულმა იცის ვარდის ფასი.
148. იმას სურდა მოეპარა – ასე გასინჯეთ, თვალების ფერიც.
149. ნუ დასცინებ შენს მეზობელს, თორემ კისერზე შეგაჯდება.
150. თვალი შორს, უფრორე გული შორსაა.
151. ვისაც სურს ვარდი, ის ეკალს ნუ ერიდება.
152. რისხვა მოვა, გონიერება წავა.
153. პატიოსნათ მოგებული ჭირნახული მალე არ გამოილევა.
154. გაშვებულ ხმას მოაც ვერ დაუდგება წინ.
155. სიმართლის სიტყვა მწარეა.
156. სარწმუნოებისგან გამომდინარეობს თავის დადება.
157. მაცდურის თვალი მუდამ სოველია.
158. ხარბი თვალი მოწყალებასაც ვერ აიტანს.
159. სიტყვისაგან „ხაკ“ (ღმერთი) წყალიც კი გაჩერდება.
160. მცირესაგან შესაძლოა დიდი გამოვიდეს.
161. ის მირბის, მაგრამ ბარაბანს მაინც უკრავს (ის გარბის სიმხდალით, ამასთანავე იქაძნება).

162. კაცი უნიჭო ისრეთია, როგორც ხე უნაყოფო.
163. ყოველ აწევას დაწევა მოსდევს, ყოველ მოსვლას წასვლა.
164. მეცნიერება აკეთილშობილებს მათ, ვინც ფლობენ მას.
165. შენ გითხრეს წყარო დალიეო და არა დააშვრეო.
166. ნურავის მისცემ ძაფის წვერს (ნუ ეტყვი ერთ სიტყვას საიდუმლოსას).
167. ერთ ტყავში ორი ლომი არ მოთავსდება.
168. ეს სწორედ ისეა, ჭას დაუწყო თხრა ნემსით.
169. ზუცის სახლში ისე ძნელია საჭმლის შოვნა, როგორც მკვდრის თვალიდან ცრემლის.
170. სადაც ორი ლაპარაკობს, მესამე ნუ გაერევი.
171. ერთ ბოდზე ორ ცხენს ვერ მიაბამ.
172. ერთი თავისთვის ორი ხელია მიცემული.
173. ვინც არჩევანშია ორ მეჩეთზე, ულოცავათ დარჩება.
174. ერთი ხელით ორ ნესვს ვერ დაიჭერ.
175. ნუ სთესავ თხლათ, ნუ ქსოვ სქლათ (ნუ იქნები ნამეტანი მზღველი).
176. კაცი იქნება ხან ქვაზე უმაგრესი, ხან ვარდზე ურბილესი.
177. იმდენს ხელი არ აგროვებს, რამდენს კბილი.
178. კაცი ხან მთას დასძრავს თავის ადგილიდან, ხანდახან ქერის მარცვალსაც ვერ დაანძრევს.
179. კაცის მტერი თვით კაცია.
180. ვინც მძიმედ მიდის, ის მიაღწევს თავის მიზანს.
181. ნიჩბით მირბის ცეცხლის გასაქრობათ (ე. ი. განზრახვა აქვს გაქურდოს).
182. ყოველ წელიწადს თავისი ნათესი აქვს.
183. ქვა, რომელიც დაგორავს, ხავსს არ მოიკიდებს.
184. ფეხი სახურავის შესაფერათ გაჭიმე.
185. კაცი ბერდება და არა გული.
186. ვინც გველი შეჭამა, მას ექიმი ვერ უშველის.
187. ქვეყანა რკინისაა, ზეცა სპილენძისა.
188. დედამიწასაც ყური აქვს.
189. დაბურდულ საქმეში ნუ გაერევი.
190. რაც დარჩება მკისაგან, ის ეკუთვნის დერვიშს.

191. უკეთური ყოველთვის მხდალია.
192. როცა სახლს ყიდულობდე, პირველად მეზობელი მოიპოვე.
193. გინდ შენი მტერი ჭინჭველი იყოს, მაინც ფრთხილად იყავი.
194. მტერი მტრისთვის არ ლოცულობსო.
195. კაცი გინდ ბელატი იყოს, გინდ ოქროს ხუჭუქთმიანი, ბრმა, გინდ თვალხილული, – ყველა მოკვდება.
196. თუ კატა ვერ შეწვდა ხორცს, მაშინ უწმინდურს ეძახიან.
197. სადაც სახლში კატა არ არის, მრავალი თავგებია.
198. მახვილი ხმალი ქარქაშს არ გასჭრის.
199. არ უნდა დაარიგო არც ყალბი ფული და არც ყალბი დაპირება.
200. სანამ ცუდი არ ვიცით, მანამ კაის ვერ გავიცნობთ.
201. სამშობლო ის კი არაა, სადაც დაიბადე, იქ არის, სადაც კარგად ცხოვრობ.
202. ის ხედავს ნაფოტს სხვის თვალში და ღირეს კი ვერა თვისაში.
203. კაცი მეგობრით იცნობა.
204. რათ უნდა ქაჩაღს სპილოს ძვლის სავარცხალი!
205. თავის ბრალით დაცემული არ ტირის.
206. უმჯობესია დაკარგო სიცოცხლე, ვიდრე კეთილი სახელი.
207. ომში წამსვლელნი ხმაღს არ ნათხოვრობენ.
208. თავი მიაყუდე მაგარ ქვას.
209. რომელ ღღეს არ მოყვება ღამე (სად იპოვი დაუსრულებელ სიხარულს)?
210. ნუ უთხრი ორმოს, თვითონ ჩავარდები.
211. თოვლზე იარე, მარა კვალს ნუ დააჩენ (მარჯვეთ იქურდე).
212. ჭინჭველასაც თავისი ნება აქვს.
213. მუცელი სავსე აქვს, მარა თვალი გაუმაძღარი აქვს.
214. დაუმსახურებელ ქებაზე არავინ იტყვის „ამინ!“
215. კაცი არ იქნება უნაკლო.
216. ციხე შიგნიდან უნდა აიგოს.
217. ზომიერება შეადგენს დაუღვევლ საუნჯეს.
218. სჯობია სულ არ დაიძინო, ვიდრე საშიში სიზმარი ნახო.
219. პირველათ სიტყვა გასინჯე, მერე სთქვი.
220. სიტყვა გულაში არ გაჩერდება (არ შეიძლება დაფარვა).
221. უშამავალს ღიდი ტომარა აქვს (რადგან თავისას არ იძლევა).

222. სანთელი ძირიდან არ ანათებს.
  223. კერია ზამთრის საყვავილეა.
  224. შუბი ხალთაში არ დაიმალება (ცუდი ზნე ყოველთვის გამოჩნდება).
  225. სიყვარული არ ითმენს გაყოფას.
  226. საზოგადოებაში ენას ნუ გამოყოფ, გზაზე ხელს ნუ გაშლი.
  227. ჭამე ნაყოფი, ნუ კითხულობ ხეს.
  228. არაბისაგან არც შაქარი მინდა, არც ყბაში სილა.
  229. თუ გსურს, მესალამურეც გახდები.
  230. სადაც გაიძრო, იქვე შეიმოსე.
  231. ნუ სვამ სულელის ხელით, თუნდა მან შემოგაძლიოს უკვდავების წყალი (ნექტარი).
  232. შენი ხელი რასაც იძლევა, ის წაგყვება იმ სოფელში.
  233. ნურც შამფურს დასწავ, ნურც მწვადს.
  234. როგორიც ნათესია, ისეთი სამკალია.
  235. შურისძიება თაფლზე უტკბესია.
  236. ის მკვდარ ცხენს დაეძებს, რომ ნალი ააძროს.
  237. ჭკუიანი გაილახა და ჩემმა ზურგმა იგრძნო.
  238. ვისაც ფლავი უყვარს, იმან თან კოვზი უნდა ატაროს.
  239. ტანისამოსი არ მოასწავებს გულადობას, დეზი ჟღერას და რაჩუნობას, მაგრამ ფული ყოვლის შემძლებელია.
  240. ფრთხილად იყავ სამოწყალოს დარიგებაში, რომ ცუდი საქციელი არ მოგივიდეს.
-
241. პირს ნუ გააღებ ცუდი სიტყვისათვის.
  242. ვინც მოწყალებას არიგებს, ის დიდხანს ცოცხლობს.
  243. ყური უგდე შენს ხორცს კი არა შენს სულს.
  244. იკითხე, მხოლოდ იკითხე და ჭაბას მიაღწევ.
  245. წყალი უმაღ დაწყნარდება, ვიდრე მტერი.
  246. სიყმაწვილეს შეფერის სიჩუმე, სიბერეს საუბარი.
  247. ბატონს უყვარს მომთმენი მსახური.
  248. შარვალს ნუ აიკეცავ, სანამ წყლის პირს არ მიხვალ.
  249. სოფტი (ბერი – თათრ.) გვარწმუნებს, რომ ნიორს არ ჭამს, და თუ ხელში იგდო, გარსსაც (ჩენჩო) არ დატოვებს.
  250. მსმენელო, იყავ უგონიერეს მთქმელზედ.

251. ნუ ზრუნავ დღეს იმაზე, ხვალ რა სჭამო.
252. ორჯერ ნუ კითხავ ყრუს.
253. მოთმინებით ბუოლის ხისაგან აბრეშუმს მიიღებ.
254. წყალი კარგია ჭიქაში, ხომალდი კარგია ზღვის კიდეს.
255. კეთილი მეგობარი ნათესავს სჯობია.
256. შენი სიჩუმე უსიამოვნესია მუსიკაზე.
257. ბუზი პატარაა, მარა მუცელი მაინც რაც უნდა იყოს, აწუხებს.
258. ვინც ჩქარა მიდის, ის ფეხებს წაიკრავს ტანსაცმელში.
259. რკინა ჭედე, სანამ ცხელია.
260. მებაღე მწვნილს არ ყიდულობს.
261. კურდღელს გაუგონია, რომ მეძებარი ძაღლი დაკოჭლდაო და ამისთვის დადის ასე თამამად.
262. კრიჟანგის თვალს მხოლოდ მიწა გააძღებს.
263. კოჭლი ვირით ქარავანში ნუ შეერევი.
264. ტკბილის ენით გველს სოროდან გამოიყვან.
265. მძინარე გველს თავზე ფეხს ნუ დაადგამ.
266. შორიდან ბარაბანიც სასიამოვნოდ უკრავს.
267. იაფი ძმარი თავლზე უტკბესია.
268. იაფი ფასის ხორცი გლახა წვეწვს გამოსცემს.
269. იმას დიდი ქონება აქვს, მას შეუძლია შემბრალებელი იყოს.
270. მშვიერი დათვი არ კუნტრულობს.
271. მშვიერი ამთქნარებს, შეყვარებული აზმორებს.
272. მშვიერ ქათამს პურის მარცვალი ეზმანება.
273. მოლოდინი ცეცხლზე უფრო მტანჯველია.
274. საღამოობით თავმიცემულია ლოთობისათვის, დილაობით ბანქოს თამაშისათვის, მაგრამ კი იმედობს სამოთხეში მოხვედრას.
275. სიუხვე არ აკლებს სიმდიდრეს.
276. რითაც მოველ, იმითვე წაველ.
277. ცოტა ჭამე და იქირავე თავისთვის მსახური.
278. გაგულისებული ვირი უფრო სისწრაფით გარბის ცხენზე.
279. ძაღლი სულ ერთია – თეთრია თუ შავი – მაინც რჩება ძალლად.
280. კაცი შიგნითაა ჭრელი.
281. ნამუსიანობა შეადგენს ნახევარ რჯულს.
282. უგნურებაა, სხვისი ბაწრით ჭაში ჩაეშვა.

283. ქვეიდან სერიც გორად მოჩანს.
284. ხელზე კოცნა პირს არ დაგიბეგვავს.
285. იარაღი მუშაობს და ხელებს ქება ერგება.
286. ობოლი თვითონ იჭრის ჭიპს.
287. ბევრს ებრალება ობოლი, ცოტანი კი ეწვევიან მას.
288. ფქვილს ნუ გაყრი ბაწარზე.
289. რაც ერთი პირიდან ამოვა, ის გავრცელდება ათასში.
290. ერთი რწყილის გულისათვის დასწვა საბანი.
291. ერთი გროშის გულისათვის მზად არის ქამანდი ჩამოაცვას ვარსკვლავებს.
292. ერთ ცხვარს ორ ტყავს ვერ გახდიან.
293. იაღონი ჩასვეს ოქროს გალიაში და იმან მაინც წამოიძახა: „ვაი, ჩემო სამშობლო!“
294. საცადი სჯობია ათას რჩევას.
295. მხოლოდ წვიმის ქვეშ სწავლობ მოსასხამის დაფასებას.
296. რა მაგისტანა დიდი იყოს მეჩეთი, იმამი მხოლოდ იმას ამბობს, რაც იცის.
297. ნამეტანი მოფერება შეგაზიზღებს სატრფოს.
298. დამპალი შენობა რალა შესაკეთებელია.
299. სოლი გამოიგდება მხოლოდ სოლით.
300. ნუ იცხოვრებ ისეთ ადგილას, სადაც არ იყოს ექიმი ან მსაჯული.
301. უგნურსაც ესმის ხმა სიმართლისა.
302. როცა აბანოში შეხვალ, ოფლს დაგასხამს.
303. ხასიათი ზის სულის ქვეშ (ე. ი. გაქრება სიკვდილის შემდეგ).
304. ენა უძვლოა.
305. სოფელი მსუქანი ღუმაა. ვინც იცის იმით სარგებლობა, ის კარგად ცხოვრობს.
306. ამხანაგებში ფუთობით ასწონე, ვაჭრობაში – მისხლობით.
307. როცა დაეცე, მიწას მოეხვიე.
308. მშვენიერებას ვერ მოიპოვებ ძალით.
309. ძალადობა ვერ მიგიყვანს თანასწორობამდე.
310. თუ ცხვარი მოშორდა ჯოგს, მგლის არჩივი გახდება.
311. ყური ათხოვე მოლაპარაკეს კი არა, მის საუბარს.
312. როცა კანონი თითს გჭრის, არ გეტკინება.

313. ხიწვი სწორედ იმ თვალში ეცემა, რომელსაც უფროხილდებიან.
314. აჩქარებულ საქმეში თვითონ ეშმაკი ერევა.
315. გონება დაკრძალულია ჰასაკში კი არა თავში.
316. უნათესავო ჩიტს ღმერთი უკეთებს ბუდეს.
317. უთვისტომო მეომარს მოკლე ენა აქვს და მრუდე კისერი (იმას ხვდება ბევრის მოთმენა და ცოტა საუბარი).
318. ის გამძვრალია ბედის ბეჭედში.
319. დაბერებულ მგელს ძაღლები დასცინიან.
320. ხმელთან ნედლიც დაიწვის.
321. „ვინ უფრო ლამაზია ყველაზე,“ – ერთხელ ჰკითხეს ყორანს. – „ჩემი ბარტყები,“ – უპასუხა მან.
322. წაბლი განთავისუფლდა თავის ბუძვისაგან და ეხლა შეურაცხყოფს.
323. გულს სწყურია მანამდის, სანამ თვალი არ ნახავს.
324. მშვენიერია ის, რაც მოსწონს გულს.
325. წინეთ, სანამ შეხვიდოდე, გამოსვლაზე იფიქრე.
326. მარტო სიტყვით ყველს ვერ ამოიყვან.
327. მწუხარება სიმზიარულეთ აქციო – აი, ხელოვნება ცხოვრებისა.
328. უმჯობესია ქვა ზილო ჭკუიანებთან, ვიდრე თავი გაუცვალო სულელს.
329. ვინც რომ ღვინოს სვამს ნისიად, ორგზის მთვრალია.
330. ყოველ კრავს თავის საკუთარი ფეხით ჩამოკიდებენ.
331. ყოველი კაცის გულში იმალება ლომი.
332. ნიჭი აღგძრავს სიყვარულისადმი, ქველმოქმედება – პატივისცემისადმი.
333. ცრუ-მატყუარას რომ სახლი დაეწვას, არავინ დაუჯერებს.
334. ზანტი ცხენი უფრო ტლინკავს.
335. თითოეულმა რომ ბაზარზე გაიტანოს თავისი ჭკუა, სულ ბოლოს ყველა თავისას იყიდის.

*(ბათუმის ზ. ახვლედიანის სახელობის აქარის საბელმწიფო
მუზეუმი, ხელნაწერთა ფონდი, №103)*

Давид Церетели

Резюме

Старший брат Акакия Церетели, известный общественный деятель своего времени Давид Ростомович Церетели (1832-1902гг.), пробовал себя и как писатель. Кроме опубликованных им в 70-ые-80-ые годы века художественных и публицистических текстов, часть его трудов - различных видов, записи образцы устного народного творчества, художественные переводы иностранных писателей - сохранены в музеях и о их существовании неизвестно даже специалистам. Однако творчество такого непретенциозного представителя грузинской литературы, действительно, не заслуживает пренебрежительного отношения.: на протяжении многих лет некоторые его сочинения принимались за произведения Акакия Церетели и были даже представлены в томах великого писателя.

Поскольку Д. Церетели никогда не отводил литературной деятельности ведущего места в своей жизни, в этом направлении он ничего важного и ценного не создал. Но, как уже было сказано, его скромное художественное наследие заслуживает более пристального внимания и достойного места в истории нашей культуры. В 1877-78 годы Д. Церетели принимал участие в русско-турецкой войне, после же окончания войны в 1878-81 годы служил начальником полиции в Мачахельской долине, недавно освобожденной от четырех векового господства Османской Империи. В период работы в Мачахела Д. Церетели в газете «Дрозба» («Время») систематически публиковал письма о жизни местных жителей, собирал интересные информацию о так называемых Османогрузинских отношениях и образцы устной словесности. Оценивая вклад Д. Церетели в жизни общества особое значение следует придать той активности, которую он проявлял при сборе материалов, касающихся истории нашей страны и старых рукописей. В такой оценке этой стороны деятельности Д. Церетели ничего

преувеличенного. Документы , свидетельствующие об этой деятельности Д. Церетели можно найти в музеях Батуми и Схвиторы. Своим национальным вероисповеданием и социальными взглядами Д.Церетели был активным сторонником и единомышленником грузин- «шестидесятников». Именно это событие делает его скромный вклад ценным в истории грузинской культуры и привлекает в первую очередь внимание преданность, тем национальным принципам, которые проводили в своей творческой и практической деятельности.”Тетргдалеулеби“ Правда, литературное наследие и масштабы общественной деятельности Д. Церетели по *существу не сравнимы с вкладом и заслугой известных на весь мир представителей* поколения того времени, но для защиты всемирных интересов этим бескорыстным человеком и незаметным патриотом столько сделано, что его имя не должно бесследно исчезнуть из истории культуры и литературы второй половины XIX века.

Публицистические произведения Д. Церетели в соответствии с проблематикой можно условно разделить на 3 группы: К первой группе принадлежат маленькие легендарные истории и остроумные эпизоды из истории нашей страны - распространенные в народе в устной форме и ставшие моральными сюжетами; ко второй группе - публикации, отражающие быт грузин исторической эпохи и времен автора и фольклорные записи; к третьей - письма, отражающие положение жителей грузинских регионов, и в первую очередь Мачахельской долины, освободившихся от 400-летнего господства Османской Империи и недавно присоединившихся к Тбилиси.. Литературные возможности Д. Церетели особенно проявились в новеллах , выпущенных под рубрикой « Старинные. рассказы». Начало создания текстов такого типа было положено А. Церетели. В течение определенного периода многие сочинения Д. Церетели этого типа принимались за творения Акакия Церетели. и это было не случайно, поскольку по сюжету они были очень схожими. В большинстве своих миниатюрных рассказах Д. Церетели описывает моральные истории, распространенные в народе устным путем и эпизоды из жизни известных личностей. В этих эпизодах чистым языком, лаконичным сюжетом и непринужденным юмором рассказывается о невероятных историях, которые хотя и фрагментно,

но естественно и впечатляюще передают остроумные поступки персонажей. Одним из основных направлений публицистически - журналистской деятельности Д. Церетели была публикация корреспонденции, правдиво воспроизводящая злободневные проблемы грузинского народа. Д. Церетели старался не только практически разрешить эти проблемы, но своими публикациями обратить на них внимание грузинской общественности и заинтересовать их. Из публицистических произведений Д. Церетели для современного читателя наиболее ценными и интересными являются те письма, в которых он описывает положение жителей недавно присоединенной Мачахельской долины. Написанные на основе личных впечатлений, письма были напечатаны в 1878-1881гг.. Интерес к упомянутым фактам повышает и тот факт, что очень мало письменных материалов, касающихся истории деревень как Мачахельской долины, так и других регионов, захваченных Османской империей. В подаче таких материалов первые шаги фактически были сделаны Г. Казбеком, Д. Бакрадзе, Е. Виденбаумом и А. Френкелем в 70-ые годы XIX века после описания впечатлений полученных от путешествия «турков в Грузии». Но несмотря на большое значение материала, представленного названными авторами, в их записях тогдашнее положение упомянутых районов воспроизведено фрагментарно, в результате чего и по сей день много остается неясным. Правда, письма, посвященные так называемым «Турки в Грузии» публиковались на страницах грузинской прессы с 70-ых годов XIX века систематически. Но большая часть этих писем была написана авторами, которые не являлись непосредственными свидетелями существующего положения в описанных ими регионах. Публицистические письма Д. Церетели частично восполняют эти пробелы и передают важную информацию читателям, заинтересованным изучением данной проблемы. Помимо опубликованных в прессе художественно-публицистических произведений и корреспонденции Д. Церетели, в Батуми в государственном историческом музее в личном фонде писателя хранятся исторические очерки писателя и переведенные им турецкие пословицы. Целью упомянутых очерков - описание жизни представителя известной фамилии Химшиашвили, сыгравшего

важную роль в истории юго-западной Грузии. Эти очерки были написаны Д. Церетели на основе исторических документов и фольклорных материалов, найденных и собранных им во время службы в Мачахела..

Как было отмечено, одним из важнейших направлений жизни и деятельности Д. Церетели был сбор образцов устной народной словесности. Этим делом он интересовался на протяжении всей своей жизни. Из собранных фольклорных материалов Д. Церетели наиболее важными являются переведенные им турецкие пословицы, которые хранятся в Аджарском музее в личном фонде писателя. Кроме того, что эти пословицы были им собраны во время службы в Мачахале, они были не просто переведены, а были им вправлены художественно. а к некоторым подобраны соответствующие им словесно и по содержанию грузинские пословицы.

Таковы главнейшие штрихи деятельности и многообразного по жанру творчества Д. Церетели. К сожалению, заслуги его известного брата Акакия Церетели затмили вклад этого непретенциозного и скромного представителя грузинской литературы, и оценка его деятельности осталась без достаточного внимания исследователей. Несмотря на то, что на фоне известных на весь мир представителей грузинской литературы, труды Д. Церетели менее значительны, он все же сумел столько сделать и как общественный деятель и писатель, что его вклад и заслуги не могут быть смыты беспощадным течением времени.

ბიოგრაფიული მონაცემები

დაიბადა 1948 წლის 27 აგვისტოს ვანის რაიონის სოფელ გორაში გლეხის ოჯახში. 1966 წელს იქვე ოქროს მედალზე დაასრულა სკოლა. 1971 წელს წარჩინებით დაამთავრა ქუთაისის პედინსტიტუტი (ახლანდელი უნივერსიტეტი) ისტორია-ფილოლოგიის სპეციალობით. სტუდენტობის წლებში ზელმძღვანელობდა ინსტიტუტის სტუდენტთა სამეცნიერო საზოგადოებასა და ახალგაზრდა მწერალთა წრეს.

1974 წელს დაიცვა საკანდიდატო, ხოლო 1983 წელს სადოქტორო დისერტაციები. 1980 წლიდან არის საქართველოს მწერალთა კავშირის წევრი. 1970 წლიდან მუშაობს ქუთაისის აკაკი წერეთლის სახელობის სახელმწიფო უნივერსიტეტში. სხვადასხვა დროს იყო ლაბორანტი, მასწავლებელი, უფროსი მასწავლებელი, დოცენტი, პროფესორი, ფაკულტეტის დეკანი, პრორექტორი სამეცნიერო დარგში, უნივერსიტეტის რექტორი (1996-2005). 1987 წლიდან ზელმძღვანელობს ქართული ლიტერატურის დეპარტამენტს (კათედრას).

ქუთაისის სამეცნიერო ცენტრში განაგებს ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა განყოფილებას და არის ამავე ცენტრის მთავარი მეცნიერ-მუშაკი. მისი ზელმძღვანელობით დაცულია მრავალი საკანდიდატო და სადოქტორო დისერტაცია. არის სამეცნიერო აღმანახ „ლიტერატურული დიალოგების“ მთავარი რეაქტორი, სამეცნიერო ჟურნალ „ქართველური მემკვიდრეობის“ თანარედაქტორი, ქუთაისის სამეცნიერო ცენტრის ჟურნალ „ნოვაციის“ მთავარი რედაქტორის მოადგილე, საქართველო-ისრაელის მეგობრობის საზოგადოების რესპუბლიკური პრეზიდიუმის წევრი, ამავე საზოგადოების იმერეთის განყოფილების ზელმძღვანელი და ჟურნალ „ნოსტალგიის“ რედაქტორ-გამომცემელი, არაერთი სამეცნიერო და მხატვრული გამოცემის რედაქტორის წევრი.

1995 წელს გახდა გელათის მეცნიერებათა აკადემიის წევრი, 1998 წელს - ფაზისის მეცნიერებისა და კულტურის აკადემიისა, 1999 წელს - ნიუ-იორკის საერთაშორისო სამეცნიერო აკადემიისა. 1998 წელს დაჯილდოეს „ღირსების ორდენით“. არის ქუთაისისა და ქალაქ კოლუმბიის (აშშ) საპატიო მოქალაქე. მინიჭებული აქვს აკაკი წერეთლის, ნიკო ნიკოლაძისა და სხვა სახის პრემიები და სხვადასხვა ჯილდოები.

აქტიურადაა ჩართული ქალაქის, მხარისა და ქვეყნის საზოგადოებრივ საქმიანობაში. კერძოდ, არის აკაკი წერეთლის სახელმწიფო უნივერსიტეტში ქართული ლიტერატურის საბაკალავრო, სამაგისტრო და სადოქტორო პროგრამების ხელმძღვანელი; უნივერსიტეტის აკადემიური საბჭოს, საზოგადოება „ქუთაისელის“ პრეზიდიუმის, ქალაქის პატივგების კომისიის, სხვადასხვა სასწავლო და სამეცნიერო დაწესებულებათა სამეცნიერო საბჭოების წევრი. მისი ლიტერატურული წერილები და სამეცნიერო ნაშრომები, რომელთა რაოდენობა ორასზე მეტია, სისტემატურად იბეჭდება სხვადასხვა ღონის პერიოდულ გამოცემებში. არის 60-ზე მეტი საერთაშორისო და რესპუბლიკური სამეცნიერო კონფერენციებისა და სიმპოზიუმების მონაწილე.

ჟაკვს მეუღლე, ორი შვილი და სამი შვილიშვილი.

შემოქმედებითი მოღვაწეობა დაიწყო ლექსებით. პირველი წიგნი გამოსცა ქუთაისში 1975 წელს. მიუხედავად იმისა, რომ ლექსების წერა არც ამის შემდეგ შეუწყვეტია და 2002 წელს მკითხველს მეორე პოეტური კრებულიც შესთავაზა „გამწყვრალი მუზის“ სახელწოდებით, შემოქმედებით შესაძლებლობათა გამომვლენ უმთავრეს სფეროდ მისთვის მაინც კრიტიკა და ლიტერატურათმცოდნეობა იქცა მის წიგნებში: „გამოძახილი“, „თვალთახედვა“, „ლიტერატურული ეტიუდები“, „ნაკადები“, „ფიქრები თანამედროვე ქართულ ლირიკაზე“ და სხვა მაღალი პროფესიონალიზმითაა გაანალიზებული თანამედროვე ქართული მწერლობის განვითარების უმთავრესი ტენდენციები და შემოქმედებითი სიახლენი.

მიუხედავად ლიტერატურული კრიტიკის დარგში მოპოვებული წარმატებებისა, შემოქმედებითი და მეცნიერული მიღწევები ყველაზე მეტად მაინც იმ მონოგრაფიებსა და ლიტერატურულ ნარკვევებში გამოავლინა, რომლებიც XX საუკუნის ქართული მწერლობის შესწავლას მიუძღვნა ფუნდამენტურად შეისწავლა და ახლებური თვალთახედვით წარმოაჩინა როგორც ამ პერიოდის ქართული მწერლობის განვითარების უმთავრესი ტენდენციები, ისე იმხანად მოღვაწე ქართველ მწერალთა შემოქმედებითი მემკვიდრეობა. სწორედ მისი ლიტერატურული და მეცნიერული კვლევის უმთავრეს მიმართულებად ქვეული ამ მოვლენების შესწავლას მიუძღვნა მან 1994-2006 წლებში გამოცემული „მეოცე საუკუნის ქართული ლიტერატურის ისტორიის ნარკვევების“ შვიდი ტომი, „მეოცე საუკუნის ქართული მწერლობა“ და მონოგრაფიები: „პაოლო იაშვილი“, „ტიციან ტაბიძე“, „ნიკო ლორთქიფანიძე“, „გიორგი ლეონიძის ლირიკა“ და სხვები, რომელთაც საციალისტოა მოწონება და მაღა-

ლი შეფასება დამსახურეს.

საგანგებოდ უნდა აღინიშნოს მისი წვლილი ქართული ემიგრანტული ლიტერატურის შესწავლის საქმეშიც. ხანგრძლივი დროის განმავლობაში ამ მიმართულებით გაწეული შრომის შედეგად დაწერილ ფუნდამენტურ წიგნში - „ქართული ემიგრანტული მწერლობა“ უცხოეთში მოღვაწე არაერთი ცნობილი და სრულიად უცნობი ქართველი მწერლის შემოქმედებაა გაანალიზებული ეროვნული ლიტერატურის კონტექსტში.

ქართული ემიგრანტული მწერლობისა და XIX-XX საუკუნეების ჩვენი ლიტერატურის პრობლემური საკითხების მეცნიერული კვლევისა და შესწავლის თვალსაზრისით ასევე უაღრესად საინტერესოა 2010 წელს გამოცემული წიგნი „ქართველოლოგიური ეტიუდები.“

ცალკე უნდა გაესვას ხაზი მნიშვნელოვან დამსახურებას ქართულ-ებრაული ლიტერატურული ურთიერთობების შესწავლის საქმეშიც. კერძოდ, წიგნებში: „დავით და გერცელ ბააზოვები“, „ნარკვევები ქართველ ებრაელთა ლიტერატურულ-პუბლიცისტური მოღვაწეობის ისტორიიდან“ (ტ. I და II) და „ებრაული თემა ქართულ მწერლობაში“ ქართველ ებრაელთა ისტორიასთან დაკავშირებული არაერთი საკითხი სიღრმისეულად და ახლებური თვალთახედვითაა გაანალიზებული.

მკითხველი ასევე ინტერესით შეხვდა მის წიგნებს: „გაბრიელ ეპისკოპოსი“, „ქართველი მწერლები და აფხაზეთი“, „ეროვნული საკითხი სტალინის ნააზრევში“, „საქართველო. ისტორია და დღევანდელობა“ (ინგლისურ ენაზე. აშშ, ქ კოლუმბია) და სხვ.

ბოლო წლებში ა. ნიკოლეიშვილის მეცნიერულ-შემოქმედებითი მოღვაწეობის ერთ-ერთ უმთავრეს მიმართულებად თურქეთში მცხოვრებ ქართველთა ისტორიასთან და ეროვნულ ცნობიერებასთან დაკავშირებული პრობლემების შესწავლაც იქცა, რასაც სხვადასხვა პერიოდულ გამოცემებში გამოქვეყნებული სამეცნიერო ნაშრომების გარდა ორი წიგნიც მიუძღვნა - „ქართული კულტურის კერა და ქართველები თურქეთში“ და „თურქული დღიურები.“

აპთანდომი ნიკოლეიშვილის წიგნები:

1. ლექსები, თბ. 1975 წ.
2. გამოძახილი. კრიტიკული წერილების კრებული, ქუთაისი, 1978 წ.
3. ფიქრები თანამედროვე ქართულ ლირიკაზე, თბ. 1981 წ.
4. ნაკადები, ლიტერატურული წერილების კრებული, ქუთაისი, 1982 წ.
5. თვალთახედვა, ლიტერატურული წერილების კრებული, ქუთაისი, 1987 წ.
6. ლიტერატურული ეტიუდები, თბ. 1988 წ.
7. გაბრიელ ეპისკოპოსი, მონოგრაფია, თბ. 1990 წ.
8. ნიკო ლორთქიფანიძე, მონოგრაფია, ქუთაისი, 1992 წ.
9. გიორგი ლეონიძის ლირიკა, ქუთაისი, 1993 წ.
10. XX საუკუნის ქართული ლიტ-რის ისტორიის ნარკვევები, ტ. I, ქუთაისი, 1994 წ.
11. პაოლო იაშვილი – ცხოვრება და შემოქმედება. მონოგრაფია, ქუთაისი, 1995 წ.
12. დავით და გერცელ ბააზოვები, მონოგრაფია, ქუთაისი, 1995 წ.
13. XX საუკუნის ქართული ლიტერატურის ისტორიის ნარკვევები. ტ. II, ქუთაისი, 1997 წ.
14. ქართული ლიტერატურა, XI კლასის სახელმძღვანელო, ქუთაისი, პირველი გამოცემა 1999 წ; მეორე გამოცემა 2001 წ; მესამე გამოცემა 2002 წ; მეოთხე გამოცემა 2003 წ; მეხუთე გამოცემა 2004 წ; მეექვსე გამოცემა 2005 წ.
15. ეროვნული საკითხი სტალინის ნააზრევში, ქუთაისი, 2000 წ.
16. XX საუკუნის ქართული ლიტერატურის ისტორიის ნარკვევები, ტ. III, თბ. 2000 წ.
17. ჰაბუა ამირეჯიბი, ლიტერატურული ეტიუდი, ქუთაისი, 2001 წ.
18. XX ს-ის ქართული მწერლობა, ქუთაისი, 2002 წ.
19. ლიტერატურული ნარკვევები, ქუთაისი, 2002 წ.
20. ნარკვევები ქართველ ებრაელთა ლიტერატურულ-პუბლიცისტური მოღვაწეობის ისტორიიდან, I, ქუთაისი, 2003 წ.

21. გამწყვრალი მუზა. ლირიკა, ქუთაისი, 2002 წ.
22. XX საუკუნის ქართული ლიტერატურის ისტორიის ნარკვევები, ტ. IV, ქუთაისი, 2003 წ.
23. ირანული შთაბეჭდილებები, ქუთაისი, 2003 წ.
24. საქართველო. ისტორია და თანამედროვეობა, ინგლისურ ენაზე, მისური-კოლუმბიის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, ქ. კოლუმბია, მისურის შტატი, აშშ, 2004 წ.
25. ქართველი მწერლები და აფხაზეთი, ქუთაისი, 2004 წ.
26. XX საუკუნის ქართული ლიტერატურის ისტორიის ნარკვევები, ტ. V, ქუთაისი, 2005 წ.
27. XX საუკუნის ქართული ლიტერატურის ისტორიის ნარკვევები, ტ. VI, თბ. 2005 წ.
28. ქართული ემიგრანტული მწერლობა, ქუთაისი, 2006 წ.
29. XX საუკუნის ქართული ლიტერატურის ისტორია. პროპედევტიკული კურსი, თბ. 2006 წ.
30. XX საუკუნის ქართული ლიტერატურის ისტორიის ნარკვევები, ტ. VII, თბ. 2007 წ.
31. ებრაული თემა ქართულ მწერლობაში, ქუთაისი, 2008 წ.
32. ნარკვევები ქართველ ებრაელთა ლიტერატურული და პუბლიცისტურ-ჟურნალისტური მოღვაწეობის ისტორიიდან, II, ქუთაისი, 2008 წ.
33. საბავშვო ვეფხისტყაოსანი, ქუთაისი, 2009 წ.
34. ქართული კულტურის კერა და ქართველები თურქეთში, ქუთაისი, 2009 წ.
35. ქართველოლოგიური ეტიუდები, ტ. I, ქუთაისი, 2010 წ.
36. თურქული დღიურები, ქუთაისი, 2010 წ.

დაიბეჭდა გამომცემლობა „უნივერსალში“

თბილისი, 0179, ი. ჯავახიშვილის ბაზზ. 19, ☎: 22 36 09, 8(99) 17 22 30

E-mail: universal@internet.ge